

जून २०१२ - किंमत : ₹१०

लोकराज्य

समृद्ध शेती:दौलत महाराष्ट्राची

असे उद्याची मी सावित्री

असे उद्याची मी सावित्री, उभ्या जगावर माझी सत्ता
जननी असे मी या विश्वाची, कशास करिता भ्रुणहत्या?
मी मैत्रेयी, गार्गीसुद्धा, मीच झाशीची राणी
मूल पाठीशी बांधून आई, मीच पाजले त्यांना पाणी!
मीच फ्रान्सची स्वातंत्र्य देवता, जोन ऑफ आर्कही मीच असे
शिवबाची मी जन्मदात्री गे, ठाऊक तुजला हेही नसे?
मदर तेरेसा मीच असे ग, मी सिंधु सकपाळ असे
मेधा पाटकर, साधना आमटे, ही माझी गे सर्व रूपे!
वैमानिक ती पहिली महिला, इयरहार्टही मीच असे!
मीच इंदिरा, मीच प्रतिभा, लतादीदीही मीच असे
सीता, मीरा ज्ञानेश्वरीही, मीच तुला ज्ञात नसे?
खान्देशकन्या खान्देशाची, शूर लीलाताई मीच असे
जमिनीत मी घाम गाळते, श्रमदेवीही मीच असे!

- प्राचार्य यशवंत पाटील, एरंडोल

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय,
महाराष्ट्र शासन

लोकराज्य

■ मुख्य संपादक	प्रमोद त्र्यं. नलावडे
■ व्यवस्थापकीय संपादक	प्रल्हाद जाधव
■ संपादक	सुरेश वांदिले
■ कार्यकारी संपादक	डॉ. संभाजी खराट प्रभाकर मुराळकर
■ विशेष साहाय्य	कीर्ती पांडे क्रिती लाला
■ उपसंपादक	किरण केंद्रे
■ प्रशासन व वितरण अधिकारी	दिगंबर पालवे
■ वितरण अधिकारी	विलास बोडके
■ साहाय्य	सुधाकर गायकवाड दिनेश सुर्वे प्रशांत जाधव
■ मुखपृष्ठ	सतीश भावसार
■ मांडणी, सजावट	संदीप पवार सुहास सावंत
■ मुद्रण	एच. टी. मीडिया लि. दिघे, ठाणे-बेलापूर रोड, नवी मुंबई

■ संपादकीय पत्ता ■

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय,
रूम नं. ३३, तळ मजला, मंत्रालय, मुंबई-३२.
संपादकीय संपर्क : ०२२-२२८८२८८८

e-mail : lokrajya@dgipr.maharashtra.gov.in

ई-लोकराज्यसाठी

Website : http://dgipr.maharashtra.gov.in

वर्गणीदार व तक्रार निवारणासाठी संपर्क - ०२२-२२०२१५३०
वितरण संपर्क - ०२२-२२०२३१५७

e-mail : lokvitran@dgipr.maharashtra.gov.in
lokrajyavitaran@gmail.com

अंतरंग

दौलत शेतीची...	संपादकीय	५
शेतकऱ्यांच्या हितासाठी	के. शंकरनारायणन्	६
शेतीचे चांगले दिवस	मुख्यमंत्री	७
बळीराजाला 'बळ'	उपमुख्यमंत्री	८
कृषी उत्पन्न व उत्पादकता	राधाकृष्ण विखे -पाटील	९
लहरी मान्सून आणि अस्थिर बाजार	डॉ. सुधीरकुमार गोयल	१२
शिवरायांना काळजी बळीराजाची	डॉ. जयसिंगराव पवार	१४
नवनिर्माणाचा 'आत्मा'	कृ. वि. देशमुख	१५
नवी यंत्रे, नवा आत्मविश्वास	डॉ. व्यंकटराव मायंदे	१७
शेतकऱ्यांनो स्वतःच करा निर्यात	गोविंद हांडे	१९
शेतकरी झाला 'ग्लोबल'...	उदय देशमुख	२१
सूक्ष्मातून समृद्धीकडे...	डॉ. डी. जी. बकवाड	२३
मार्केटिंगच्या नव्या वळणावर	विश्वास भोसले	२५
हमी शुद्धतेची	संजय रोमन	२७
सातासमुद्रापलीकडे गेल्यावर...	राजेंद्र सरकाळ	२८
मुबलक पाण्याची गोष्ट	रजेसिंग वसावे	३०
शेततळ्यांची डबल सॅच्युरी	अनिल बोंडे	३१
धान्य महोत्सव : थेट विक्री, मोठा लाभ	गोविंद अहंकारी	३२
सुदृढ शेतीचे बाळकडू...	महावीर जंगटे	३३
'केशर'च्या प्रेमात अमेरिका	डॉ. बी. एम. कापसे	३५
आंबा नव्या तंत्राने	सुहास जी. नेवासकर	३८
लाखमोलाची मिरची	उदय देवळणकर	३९
हळदीची माया	आर. एस. नायकवाडी	४०
मस्त मशरूम	सुरेशचंद्र वारघडे	४२
असाही एक आयडॉल...	सुनील चव्हाण	४५
रेशीम गाठी	सुरेश काचावार	४८
प्रयत्न आणि प्रेरणा	तुकाराम माळी	४९
गंगाधरची गरुडभरारी	प्रमोद धोंगडे	५०
आम्ही लखपती	संप्रदा बिडकर	५१
कूल, काजू सरबत	संकलन	५२
प्रयोगातून प्रगतीकडे	गोविंद अहंकारी	५४
समृद्धीची सोपी युक्ती : समूह शेती	अरुण सूर्यवंशी	५५
सत्यवानाचा झेंडू	सुहास जी. नेवासकर	५५
शिक्षणाचा हक्क...	डॉ. फौजिया खान	५६
शेती आणि संस्कृती	जगदीश मोरे	५७
ऐतिहासिक नगरी नांदेड	डॉ. किरण मोघे	५९
प्रशासकांना गुरुमंत्र	बबन जोगदंड	६३
'एचआयव्ही'सह जगताना...	सुहेल जमादार	६५

'लोकराज्य'मधील लेखांचे पुनर्मुद्रण केल्यास आम्हाला आनंदच होईल...

वार्षिक वर्गणी - वरिष्ठ सहाय्यक संचालक (प्रकाशने), माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, बँक नं. १९, फ्री प्रेस जर्नल मार्ग, मुंबई-४०००२१ या पत्त्यावर मनीऑर्डरने पाठवावी किंवा 'लेखाधिकारी, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई' यांच्या नावे मुंबई येथे वटणाच्या शाखेचा डिमांड ड्राफ्ट पाठवावा. लोकराज्य अंकाच्या वर्गणीदारांनी नूतनीकरणासाठी वार्षिक वर्गणी पाठवताना आपला वर्गणी क्रमांक कळवावा. (प्रती अंक मूल्य १० रुपये, वार्षिक वर्गणी रु. १००/-)

*या अंकात व्यक्त केलेल्या मतांशी शासन सहमत असेलच असे नाही.

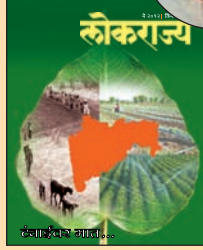

कौतुकाची थाप

‘लोकराज्य’ चे अलीकडील सर्वच अंक संग्राह्य असतात. अनेक महत्त्वाच्या शासकीय/अशासकीय विषयांवरील साहित्य साक्षेपाने प्रकाशित करण्याचा माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालयाचा दृष्टिकोन निश्चितच स्वागतार्ह आहे. पारंपरिक स्वरूपाचे शासकीय प्रकाशन असे आता ‘लोकराज्य’ चे स्वरूप राहिलेले नाही, याचा आनंद वाटतो.

प्रकाशन करण्यात आले. हा ग्रंथ महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक दस्तऐवज ठरला आहे.

आजपर्यंत सदर ग्रंथाची प्रसारमाध्यमांनी दखल घेतली नव्हती. आपण संपादित केलेल्या ‘लोकराज्य’ मे २०१२ च्या अंकात डॉ. प्रमोद मुनघाटे यांचा या ग्रंथावरील समीक्षापर लेख प्रकाशित करण्यात आला,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षानिमित्त मंडळाच्या वतीने सांस्कृतिक महाराष्ट्र : १९६० ते २०१० या द्विखंडात्मक ग्रंथाचे

याचे विशेष समाधान वाटले.

- मधु मंगेश कर्णिक, अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ

‘लोकराज्य’ने अंतर्मुख केले

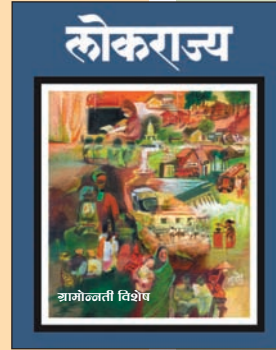
‘राजनीतीतील सुसंस्कृतपणाचा नंदादीप’ असे ज्याचे यथार्थ वर्णन करता येईल असे महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या जन्मशताब्दी वर्षाचे औचित्य साधून ‘यशवंत कीर्तिवंत’ हा ‘लोकराज्य’चा विशेषांक वाचला. त्याचे आकर्षक स्वरूप, कलात्मक मांडणी आणि मुख्य म्हणजे अनुक्रमणिका पाहून हरकून गेलो आणि अलिबाबाची सोने, हिरे, माणकांनी भरलेली गुहा समोर यावी, तशी माझी अवस्था झाली. अंकातील लेख वाचकास केवळ भावविश्वच नव्हे तर अंतर्मुख करणारे आहेत.

- अशोक गणेश आफळे, कोल्हापूर
९८२२०५२८२०

ग्रामोन्नती विशेष आवडला

ग्रामोन्नती विशेष.. संग्रहनीय आहे. सर्व विषयांना स्पर्श करणारा व परिपूर्ण माहितीचा हा अंक खूप आवडला. प्रत्येक गावात, गावातल्या प्रत्येकाने वाचावा असा हा दर्जेदार अंक आहे. राष्ट्रपिता महात्मा गांधींच्या स्वप्नांचा भारत निर्माण करावयाचा असेल तर या अंकातील प्रत्येक विषयांची अंमलबजावणी प्रत्येक खेड्यात संघटितपणे सर्व ग्रामस्थांनी करण्याची नितांत गरज आहे. ग्राम विकास म्हणजेच देश विकास होय. खेडी ओस पडता कामा नये. खेड्यातील व्यक्ती खेड्यातच थांबायला हवी. आपल्या गावाच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांनी प्रयत्न करायला हवेत. आपआपसातील तंटे, बखेडे संपवून वाद-प्रतिवाद मिटवून सहकार्य, सदभावना, सद्विचार व सद्वर्तनाने खेड्याचे रूप पार बदलून टाकून ग्राम विकास साधायला हवा. गावांचा शाश्वत विकास व्हावा. ग्रामसभेसारख्या संसदेच्या छोट्याखानी रुपातून गावाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी ग्रामस्थांनी झटायला हवे, हे अंक वाचल्यावर लक्षात येते. संत गाडगे बाबांच्या व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अमृतवचनानी व चित्रानी युक्त असलेला हा अंक सर्वांनी संग्रही ठेवावा.

- धोंडीरामसिंह ध. राजपूत, वैजापूर

लोकराज्य : जनतेचा मित्र

‘लोकराज्य’चा ग्रामोन्नती विशेष अंक वाचनीय आहे. त्यातील सर्वच लेख ग्रामीण भागातील विकास कामावरील आहेत. त्यामुळे ग्रामीण जीवन किती झपाट्याने बदलते आहे याची माहिती विविध लेखातून होते. लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांनीच वाचावा असा लोकराज्य अंक आहे. प्रत्येक सरपंचाने हा अंक वाचून आपल्या गावात कशा सुधारणा करता येतील त्या दृष्टीने प्रयत्न करावेत. लोकराज्य हा खरोखरच जनतेचा मित्र आहे.

- श्रीनाथ कासे, बालाजी, सोलापूर

लोकराज्य वाचायलाच हवा!

‘लोकराज्य’ अंकाच्या दर्जात खूपच सुधारणा झाली आहे. वाचनीय मजकुराबरोबरच मांडणी आकर्षक पध्दतीने केल्याचे दिसून येते. तरीही किंमत मात्र १० रुपये ही सवलतीची किंमतच म्हणावी लागेल. ग्रामोन्नती विशेषांकातील संपादकीय मनाला भिडणारे आहे. तसेच ग्रामीण भागातील बदलणाऱ्या जीवनावर विविध लेखातून टाकलेला दृष्टिक्षेप अतिशय वाचनीय आहे. प्रत्येक शासकीय अधिकारी, कर्मचाऱ्याने लोकराज्य अंक वाचायलाच हवा.

- ग. दि. कुलथे, सरचिटणीस, महा.राज्य राजपत्रित अधिकारी महासंघ

ग्रामस्थांसाठी प्रेरणादायी अंक

‘लोकराज्य’ एप्रिल महिन्याचा ग्रामोन्नती अंक खूपच आवडला. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाचा विकास किती झपाट्याने होतोय हे विविध लेख वाचल्यावर लक्षात येते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे विचार आजही किती मोलाचे आहेत हे वाचल्यावर लक्षात येते. अंकाचे मुखपृष्ठ आकर्षक असून मांडणी व छपाई उत्तम झाली आहे.

- समीर घोडेकर, भोर, जि. पुणे.

दौलत शेतीची ...

लोकराज्य जून २०१२ चा कृषी विशेषांक वाचकांपुढे ठेवताना मला अतिशय आनंद होत आहे.

जून महिना उजाडला की मान्सून आणि शाळांचे वेध लागतात. अंगाची लाही लाही करणाऱ्या उन्हाळ्यामुळे त्रस्त झालेले निसर्गातील सर्व पशू, पक्षी, वनस्पती पावसाची वाट चातकासारखी बघतात. पहिल्या जलधारेने आसमंत भारून जातो. अवधी सृष्टी सुखावून जाते. जून महिन्यात येणारा पाऊस शेतकऱ्यांना पुन्हा एकदा नवनिर्माणाला ऊर्जा प्रदान करतो. जून ते सप्टेंबर या काळात शेतीच्या विविध कामांमध्ये भान हरपून तो स्वतःला झोकून देतो. पुढे येणाऱ्या थंडीच्या मोसमात अन्नधान्य, भाज्या, फळे, फुले यांनी शिवारातली दौलत नजरेत भरू लागते. त्यानंतर येणारा उन्हाळा ऋतुचक्राला पूर्णत्व देतो. भारतीय कृषीव्यवस्था या ऋतुचक्रावरच अवलंबून आहे. या ऋतुचक्राच्या उलटफेरीमुळे निर्माण होणाऱ्या आपत्तींचाही सामना शेतकऱ्यांना करावा लागतो. शासनाचे साहाय्य आणि शेतकऱ्यांच्या विजिगीषू वृत्तीमुळे या आपत्तीवर मातही केली जाते.

मानवी सामाजिकीकरणाचा आणि सांस्कृतिकरणाचा मुख्य गाभा कृषी संस्कृती हा राहिला आहे. प्रगती, समृद्धी, सौख्य आणि कर्तृत्व गाजवण्याची पाऊलवाट शेतीतूनच मानवाने शोधली. त्याने आधी शेती केली आणि पुढे त्या अनुषंगाने विविध शोध लावत पृथ्वीवरील मानवी जीवनाला निश्चित आकार आणि दिशा दिली. महाराष्ट्रापुरते बोलावयाचे झाल्यास मध्य पाषाणकालीन इसवीसन पूर्व ४००० मध्ये धान्याची लागवड तापी नदीच्या खोऱ्यात झाल्याचे ऐतिहासिक दाखले मिळतात. जोवें येथे सापडलेले पुरातन काळातील संस्कृतीचे अवशेष इसवी सनपूर्व १५००चे आहेत. तेथील अर्थव्यवस्था मुख्यत्वे शेतीवर अवलंबून होती. वेगवेगळ्या प्रकारची पिके घेतली जात. कोठार आणि कणगित धान्य साठवले जाई. महाराष्ट्राच्या भूमीत कृषी संस्कृतीची बिजे इतक्या प्राचीन काळापासून रोवली गेल्यानेच कृषी संस्कृतीचा विकास झपाट्याने तापी, गोदावरी, वैनगंगा या नद्यांच्या खोऱ्यात झाला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या आज्ञापत्रांमधून शेतकऱ्यांच्या हिताकडे बारकाईने लक्ष दिल्याचे दिसून येते. ब्रिटिश आमदानीत, महात्मा फुले यांनी तत्कालीन सरकार व प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी शेतकऱ्यांसाठी करावयाच्या कामाबाबत केलेल्या सूचना आजही तितक्याच उपयुक्त ठरतात. राजर्षी शाहू महाराजांनीही आपल्या संस्थानातील शेतकऱ्यांच्या हितासाठी घेतलेले निर्णय त्यांचा द्रष्टेपणा सिद्ध करतात. महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते स्व. यशवंतराव चव्हाण यांनी कृषी आधारित उद्योगांचा पुरस्कार केला. त्याला सहकाराची जोड दिली.

कृषी संस्कृतीची पाळेमुळे खोलवर रुजली असली तरी महाराष्ट्रातील भौगोलिक परिस्थिती, पर्जन्यमानातील असमानता, जलसंचयानासाठीचे नैसर्गिक अडथळे यामुळे कृषी उत्पादनावर मर्यादा पडली, हे वास्तव आहे. पण येथील जिगरबाज शेतकरी गेल्या वीस-पंचवीस वर्षात फलोत्पादन, पुष्पोत्पादनासारख्या अपारंपरिक शेतीकडे वळले. कमी पावसाच्या प्रदेशात तापमान नियंत्रित ठेवून किरायातशीर शेतीसाठी उपयुक्त ठरणारे पॉलीहाऊस, ग्रीनहाऊस उभारण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल दिसून येतो. परिणामी महाराष्ट्राने फलोत्पादनात आघाडी मिळवली. आंबा, डाळिंब, संत्री, द्राक्षे, बोरे, केळी यातील महाराष्ट्राची भरारी दीपवून टाकणारी आहे. हापूस आंब्यासोबतच इतरही आंबे मोठ्या प्रमाणावर परदेशात निर्यात होताहेत. सोलापूरसारख्या दुष्काळी प्रदेशातील बोरे परदेशी बाजारपेठेत विराजमान झाली. ऊस, कापूस, भुईमूग, सोयाबीन या पिकांमध्येही महाराष्ट्र आघाडीवर असून त्यामुळे शेतकऱ्यांना समाधानकारक उत्पन्न मिळू लागले आहे. पीक साठवणूक आणि विक्रीव्यवस्था सातत्याने सक्षम करण्यात येत असल्याने हा लाभ झाला. केवळ चरितार्थापुरती मर्यादित असलेली शेती आता किरायातशीर होऊ लागल्याचे हे सुचिन्ह होय. मागील वर्षात विक्रमी धान्य उत्पादन करून भारताच्या कृषी क्षेत्राने आश्वासक चित्र निर्माण केले आहे. कृषी क्षेत्रातील उत्पादन वाढ लक्षात घेता दुसऱ्या हरित क्रांतीकडे देशाची वाटचाल सुरू आहे. या क्रांतीमध्ये अपारंपरिक शेती व फलोत्पादन क्षेत्रात महाराष्ट्र देशाचे नेतृत्व करेल, असा विश्वास वाटतो.

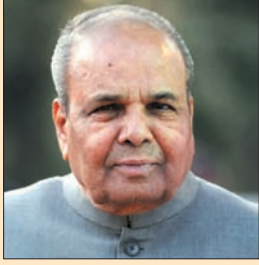
महाराष्ट्रात एकीकडे शेतकऱ्यांच्या संदर्भात काही दुर्दैवी घटना घडत असताना अनेक शेतकरी प्रतिकूल परिस्थितीची आव्हाने स्वीकारून समृद्धीची मुद्रा आपल्या परिसरात उमटवत आहेत. त्या सर्वांच्या यशकथा या प्रेरणा, स्फूर्ती आणि नवनिर्माणाला सुंदर व प्रसन्न असे शिलालेख ठरताहेत. आम्हाला या अंकाद्वारे महाराष्ट्राच्या शेतकऱ्यांपुढे हेच आशादायी व आल्हाददायक वास्तव ठेवावयाचे आहे. निराशेचे मळभ जवळपासही फिरकू न देणाऱ्या या कर्तृत्वाच्या गाथा तरुणांच्या मनात शेतीबद्दलची आस्था आणि प्रेम निर्माण करणाऱ्या आहेत.

शेती ही समृद्धीचे खरेखुरे प्रतीक ठरू शकते. कितीही अल्प असली तरी आधुनिक तंत्रज्ञानाचे साहाय्य घेऊन अवतीभवतीच्या परिस्थितीनुरूप थोडेसे धाडस दाखवून केलेली शेती दौलतीच्या स्वरूपात भावी पिढ्यांना प्रेरणादायी ठरेल, असे आम्हाला वाटते. या अंकाच्या निर्मितीसाठी कृषी विभागाचे प्रधान सचिव डॉ. सुधीरकुमार गोयल आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले आहे.

हा अंक महाराष्ट्रातील शेतीचे वैभव वृद्धिंगत करण्यास उपयुक्त ठरेल, याची आम्हाला खात्री वाटते.

प्रमोद त्रं. नलावडे

मुख्य संपादक तथा महासंचालक
(माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय)
संपर्क : ०२२-२२०४१५८५/२२०२७९५६
dg@dgipr.maharashtra.gov.in

शेतकऱ्यांच्या हितासाठी

मा. राज्यपाल के. शंकरनारायणन् यांनी अर्थसंकल्पीय अधिवेशनाच्या प्रारंभी केलेल्या अभिभाषणातील कृषीविषयक चिंतनाचे प्रतिबिंब...

- गेल्या वर्षी खरीप हंगामात एकंदरीत पर्जन्यमान चांगले होऊन सुद्धा, सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर या महिन्यांमध्ये परतीचा पाऊस अत्यंत कमी झाला. अशा भागातील लोकांना पिण्याचे पाणी व रोजगार पुरविण्याबरोबरच जनावरांकरिता चारा उपलब्ध करून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न सुरू आहेत. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे आणि बाजारभावातील चढउतारामुळे बाधित झालेल्या कापूस, सोयाबीन व धान उत्पादक शेतकऱ्यांसाठी शासनाने २००० कोटी रुपये इतके भरीव अर्थसाहाय्य मंजूर केले आहे.
- राज्यात निर्मित सिंचन क्षमतेचा वापर वाढविण्यासाठी केलेल्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांमुळे जुलै २०१० ते जून २०११ या सिंचन वर्षात प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्रामध्ये ४.२१ लाख हेक्टर इतकी भरीव वाढ झाली आहे. राज्यातील उपलब्ध साधनसंपत्तीच्या प्रभावी व्यवस्थापनासाठी आणि भूजलाच्या अती वापरास प्रतिबंध करण्यासाठी एक सर्वसमावेशक कायदा करण्याची प्रक्रिया सुरू आहे.
- विदर्भातील आपद्ग्रस्त शेतकऱ्यांना ४ लाख क्विंटलपेक्षा अधिक दर्जेदार बियाणे ५० टक्के इतक्या अर्थसाहाय्यित दराने वितरीत करण्यात आले आहे. यामुळे या विभागातील मुख्यतः सोयाबीन, तूर आणि कापूस यांच्या उत्पादनात वाढ झाली आहे.
- प्रतिकूल हवामानामुळे शेतकऱ्यांना होणाऱ्या आर्थिक हानीपासून वाचवण्यासाठी शासनाने राज्याच्या निवडक भागातील द्राक्षे, केळी, संत्रा, मोसंबी, डाळिंब, आंबा आणि काजू या पिकांसाठी पथदर्शी तत्वावर 'हवामानावर आधारित पीक विमा योजना' सुरू केली आहे.
- ११व्या पंचवार्षिक योजनेत भारत सरकारने, 'राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेअंतर्गत' २००७-०८ या वर्षापासून राज्याला २१७५ कोटी रुपये मंजूर केले असून, त्यातून आतापर्यंत १५५ प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत.
- भारत सरकारने, अन्नधान्याच्या उत्पादनात उत्कृष्ट कामगिरी बजावणाऱ्या राज्यांना २०१०-११ या वर्षापासून 'कृषी कर्मण पुरस्कार' देण्याचे घोषित केले आहे. २०१०-११ या वर्षात महाराष्ट्राने देशात कडधान्याचे विक्रमी उत्पादन घेतले आहे म्हणून
- कडधान्य उत्पादनातील उत्तम कामगिरीबद्दल महाराष्ट्राला प्रथम क्रमांकाचा 'कृषी कर्मण पुरस्कार' मिळाला आहे.
- चालू खरीप व रब्बी हंगामात आतापर्यंत सुमारे ५१ लाख शेतकऱ्यांना १५,९६० कोटी रुपये इतक्या रकमेच्या पीक कर्जाचे वाटप केले आहे. शासनाने पीक कर्जाच्या वितरणात सहकारी बँकांबरोबरच इतर बँकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी पावले उचलली आहेत.
- 'डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजनेअंतर्गत' नियमित कर्ज परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना व्याज सवलतीचा लाभ मिळण्यासाठी शासनाने पीक कर्जाच्या कमाल मर्यादित वाढ केली आहे. त्यामुळे आता नियमितपणे कर्जाची परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना एक लाख रुपयांपर्यंतचे पीक कर्ज शून्य टक्के व्याज दराने व त्यापुढील तीन लाख रुपयांपर्यंतचे पीक कर्ज केवळ एक टक्का व्याज दराने उपलब्ध झाले आहे.
- आपल्या राज्याचे हवामान हे रेशीम उत्पादनासाठी अनुकूल असून, त्यात ग्रामीण जनतेला नियमित व खात्रीलायकरीत्या उत्पन्न मिळवून देण्याची क्षमता आहे. शासनाने, पुढील पाच वर्षांत तुतीच्या लागवडीखालील क्षेत्रात सध्याच्या २,४०० हेक्टरवरून १०,००० हेक्टरपर्यंत वाढ करण्याचे ठरविले आहे. त्यामुळे सुमारे १,३०,००० इतक्या लोकांना नियमित रोजगार मिळेल.
- जमिनीची मोजणी गतिमान पद्धतीने करण्यासाठी शासनाने २०११ या वर्षामध्ये 'शून्य प्रलंबितता' (झीरो पेंडन्सी) हा उपक्रम राबविला असून, या अंतर्गत जमीन मोजणीची ६५,००० पेक्षा अधिक प्रलंबित प्रकरणे ३१ डिसेंबर, २०११ पर्यंत निकाली काढण्यात आली आहेत.
- जमीन मोजणीच्या प्रक्रियेत उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता आणण्यासाठी राज्य शासन १ जानेवारी, २०१२ पासून 'ई-मोजणी प्रकल्प' राबवित आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत जमीन मोजणीच्या संपूर्ण कार्यपद्धतीचे संगणकीकरण करण्यात येत असून, जमीन मोजणीसाठीच्या अर्जाची पोच देताना मोजणीचा दिनांक व मोजणी करण्यासाठी कोणता अधिकारी उपस्थित राहणार, याची लेखी माहिती अर्जदारास देण्यात येईल.

शेतीचे चांगले दिवस

देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये शेती व्यवसाय अतिशय महत्वाचा घटक आहे. असे असले तरी कृषी क्षेत्रास काळानुरूप अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. वाढणारी लोकसंख्या आणि पिकाऊ जमिनीचा औद्योगिक व शहरीकरणासाठी वाढता वापर हे अन्नसुरक्षेसाठी मोठे अडथळे आहेत.

ल्पभूधारकांची वाढती संख्या, शेतीसाठी अनिवार्य असणाऱ्या वीज, पाणी या महत्वाच्या संसाधनांचा अपुरा पुरवठा तसेच अलिकडच्या काळातील हवामानातील बदल या आजमितीस कृषी क्षेत्रास भेडसावणाऱ्या मोठ्या समस्या आहेत. हवामान बदलामुळे वेळी, अवेळी पडणाऱ्या पावसामुळे अचानक उद्धवणाऱ्या कीड व रोगांच्या प्रादुर्भावात वाढ होऊन पीक उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम तर होतोच, त्यासोबतच हवेतील वाढत्या कार्बनडायऑक्साईड वायुमुळे भात व इतर पिकांवर अनिष्ट परिणाम होत आहेत.

शहरांचे उत्पन्न हे ग्रामीण उत्पन्नापेक्षा चार पट जास्त आहे. नागरी उत्पन्न जर ८ टक्क्यांनी वाढले तर ग्रामीण उत्पन्न ४ टक्क्यांनी वाढते. यामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागातील दरी वाढत चालली आहे. मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या कृषीकडून अकृषी क्षेत्राकडे वळविली नाही तर परिस्थिती अजून बिकट होईल. सध्या कमी उत्पन्न देणाऱ्या पिकांऐवजी जास्त उत्पन्न देणाऱ्या डाळी, तेलबिया आणि फळपिकांकडे शेतकऱ्यांचा ओढा वाढला आहे. राज्यातील ९ कृषी-हवामान झोनमधील वैविध्यपूर्ण हवामान आणि मातीचीचा दर्जा हा अनेक प्रकारच्या फळपिकांसाठी उपयुक्त आहे. रोजगार हमी योजनेखालील फळपीक लागवड कार्यक्रमांमुळे फळांचे उत्पादन वाढले नाही तर ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती झाली. त्यामुळे फळपिकांखाली जास्तीत जास्त शेत जमीन यावी, पीक काढणीनंतरचे व्यवस्थापन सुधारावे त्याचप्रमाणे प्रक्रिया आणि मार्केटिंगला प्रोत्साहन मिळावे, यादृष्टीने आपल्याला प्रयत्न करावे लागतील.

अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड

अलिकडच्या काळात वेळी अवेळी पडणाऱ्या अति किंवा कमी पावसाचा अनिष्ट परिणाम होऊन शेती उत्पादनामध्ये घट येत आहे. या संकटावर मात करण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या पारंपरिक ज्ञानाला अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड द्यावी लागेल. यापुढे

हवामानाचा अचूक अंदाज देण्याबरोबरच बदलत्या हवामानाची शास्त्रोक्त उत्तरे शेतकऱ्यांना देणे गरजेचे आहे. महाबळेश्वरमध्ये सरासरी पाच हजार मि.मी. पाऊस पडतो. तर याच जिल्ह्यातील माण व खटावमध्ये पाऊस पडत नाही. ही विषमता कशामुळे आहे? पावसाळ्यातील ढगांचा वेग, दिशा यांची निर्मिती अशा अनेक प्रश्नांचे संशोधन करण्यासाठी महाबळेश्वर येथे जागतिक दर्जाचे 'ढग संशोधन केंद्र' सुरु करण्यात आले आहे. केंद्र शासनाच्या भूविज्ञान मंत्रालयाच्यावतीने कराड तालुक्यातील हजारमाची येथे सुमारे ४०० कोटी रुपये खर्चून भूकंप संशोधन केंद्र उभारण्यात येत आहे. अशा रितीने तंत्रज्ञानाचा आपल्याला उपयोग करून घ्यावा लागेल.

महाराष्ट्रातील शेतकरी प्रयोगशील असून आधुनिक शेती करण्यामध्ये देशात अग्रेसर आहेत. अनेक समस्यांना तोंड देऊन पिकांचे विक्रमी उत्पादन घेण्यात ते यशस्वी ठरत आहेत, असे असले तरी शेतमालाचे मूल्यवर्धन होण्यासाठी प्रक्रिया उद्योगांवर भर देणे गरजेचे आहे. शेतमालाची नासाडी टाळणे, ऐन पेरणी व सुगीच्या हंगाम काळात मजुराचा भासणारा तुटवडा दूर करण्यासाठी यांत्रिकीकरणावर भर देणे गरजेचे आहे.

मागणी आणि पुरवठा

वाजवीपेक्षा अधिक उपशामुळे राज्याच्या अनेक भागात भूगर्भातील पाण्याची पातळी घटू लागली आहे. वेगाने होत असलेली आर्थिक प्रगती आणि वाढत्या शहरीकरणामुळे पाण्याची मागणी आणि पुरवठा यातील तफावत वाढत चालली आहे. हवामानातील बदलामुळे ही परिस्थिती पुढील काळात अधिकच गंभीर बनण्याची शक्यता आहे.

नियोजन आयोगाच्या म्हणण्यानुसार आपल्या जलस्रोतांचे योग्य प्रकारे जतन करणे हेच १२ व्या पंचवार्षिक योजनेपुढील सर्वात मोठे आव्हान राहणार आहे. ते योग्य प्रकारे पेलायचे तर आपल्याला यापुढे अनेक आघाड्यांवर परस्पर

समन्वयाने काम करावे लागेल.

वास्तवाचे भान ठेवा

सध्या आपण राष्ट्रीय जल अभियान हाती घेतले आहे. उपलब्ध पाण्याची नासाडी टाळणे, ठिकठिकाणच्या जलसाठ्यांचे जतन करणे आणि राज्यातील सर्व भागांना सुरळीतपणे आणि योग्य प्रमाणात पाणी पुरविणे हे या अभियानाचे उद्दिष्ट आहे. आपल्याकडे जलव्यवस्थापन योग्य प्रकारे होत नाही, ते काम करणाऱ्या यंत्रणेतील दोष आणि त्रुटी दूर करणे गरजेचे आहे. वास्तवाचे भान ठेऊन जलस्रोतांचे व्यवस्थापन आणि विकास होणे ही काळाची गरज आहे. पाण्याचा पुरवठा वाढविण्यावर मर्यादा आहेत. त्यामुळे मागणी आणि पुरवठ्यातील तफावत कमी करायची तर आपल्याला यापुढे उपलब्ध पाण्याचा वापर अत्यंत काटकसरीने आणि पूर्ण क्षमतेने करावा लागेल.

बिजोत्पादन कार्यक्रम

पिकांची उत्पादन आणि उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी शुध्द बियाणांचे उत्पादन वाढवावे लागेल. विद्यापीठांनी खाजगी बिजोत्पादन कंपन्यांशी परस्पर सामंजस्य करार करून मोठ्या प्रमाणावर बिजोत्पादन कार्यक्रम राबवावा, हा एक पर्याय ठरू शकतो.

जैवविविधतेचा वापर

विद्यापीठनिहाय तसेच राज्यस्तरीय अनुक पेढ्यांची स्थापना ही काळाची गरज आहे, असे मला वाटते. जैवतंत्रज्ञानाचा वापर अत्यंत प्रभावी ठरल्याचे बी.टी.कापसाने सिद्ध केले आहे. असा वापर इतर पिकांमध्ये शक्य आहे. यासाठी बी.टी.तंत्रज्ञानाव्यतिरिक्त जैवतंत्रज्ञ उदा. चिन्हांकित अनुकांचा वापर हा एक अतिशय उत्तम पर्याय वाटतो. महाराष्ट्र हा उद्योगामध्ये पुढे राहावा ही आपली इच्छा आहेच पण यात कृषी क्षेत्राचा एक सशक्त उद्योग-व्यवसाय म्हणून मोठा वाटा असावा हे चित्र पहायला मला नक्कीच आवडेल.

शब्दांकन: अनिरुध्द अष्टपुत्रे,
जनसंपर्क अधिकारी, मुख्यमंत्री कार्यालय
संपर्क : ९९८७५८६८१०

बळीराजाला 'बळ'

'राज्यातील कृषी विकासाची गती वाढवायची असेल तर सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे शेतकऱ्यांना बळ दिलं पाहिजे, त्यांच्या मनात आत्मविश्वास जागवला पाहिजे. त्यासाठी शेतकऱ्यांना त्यांच्या सुरक्षित भवितव्याची खात्री देण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे. सर्वकष पीक विमा योजना, शेतकरी वैयक्तिक अपघात विमा योजना, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रगत कृषी तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करण्यासाठी अभ्यास दौरे, कृषी यांत्रिकीकरण सा प्रोत्साहन, विदर्भातील शेतकऱ्यांसाठी उद्योजकता कौशल्य विकास कार्यक्रम, समूह-गट शेतीस प्रोत्साहन, शासकीय रोपवाटिकांचे बळकटीकरण अशा अनेक योजना आज सुरु असून त्या माध्यमातून कृषीविकासाला गती देण्यात येत आहे,' सांगताहेत उपमुख्यमंत्री अजित पवार.

ज्यातली ५५ टक्के लोकसंख्या कृषीक्षेत्राशी संबंधित आहे असं आकडेवारी सांगत असली तरी, वस्तुस्थितीचा विचार करता राज्यातीलच नव्हे तर, जगातील शंभर टक्के लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रावरच अवलंबून आहे, हे उघड सत्य आहे ग्रामीण असो वा शहरी, सर्वच भागातील जनतेच्या अन्न आणि वस्त्र या दोन्ही मूलभूत गरजांची पूर्तता केवळ कृषी क्षेत्रामुळेच होऊ शकते. कृषी क्षेत्राचं असलेलं हे महत्त्व आणि राज्याच्या विकासातील शेतकऱ्यांची भूमिका लक्षात घेऊन राज्यातील शेतकऱ्यांना आणि कृषी क्षेत्राला बळ देण्याचा, मदत करण्याचा प्रयत्न शासनाने सातत्याने केला आहे. केंद्रीय कृषीमंत्री शरद पवार साहेबांनीही शासनाच्या कृषीविकासाच्या सर्वच प्रयत्नांना वेळोवेळी पाठिंबा दिला आहे, सहकार्य आणि मार्गदर्शन केलं आहे.

राज्यातील शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधी म्हणून राज्यकारभार करित असताना शेतकऱ्यांच्या व्यापक हिताचे अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय आपण घेतले आहे. शेतकऱ्यांना एक लाख रुपयांपर्यंतचं पीक कर्ज बिनव्याजी देण्याचा, तसंच १ ते ३ लाखांपर्यंतचं पीक कर्ज अवघ्या दोन टक्के व्याजाने देण्याचा महत्त्वपूर्ण निर्णय आपण घेतला आहे. शेतकऱ्यांच्या कृषी पंपांना सवलतीच्या दरात वीजपुरवठा करण्यात येत आहे. त्यासाठी यावर्षीच्या अर्थसंकल्पात अडीच हजार कोटींच्या रकमेची तरतूद करण्यात आली आहे. याशिवाय कृषी पंपांच्या दीड लाख नवीन जोडण्या देण्याचं उद्दिष्ट महावितरण कंपनीनं ठेवलं आहे. त्यासाठी १८५ कोटी रुपये खर्च करण्यात येणार आहेत. शेतकऱ्यांच्या शिवारात पाणी पोहचविण्यासाठी शक्य त्या सर्व उपाययोजना करण्याची शासनाची भूमिका आहे.

राज्यातील कृषी विकासाची गती वाढवायची

असेल तर सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे शेतकऱ्यांना बळ दिलं पाहिजे, त्यांच्या मनात आत्मविश्वास जागवला पाहिजे. त्यासाठी शेतकऱ्यांना त्यांच्या सुरक्षित भवितव्याची खात्री देण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे. सर्वकष पीक विमा योजना, शेतकरी वैयक्तिक अपघात विमा योजना, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रगत कृषी तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करण्यासाठी अभ्यास दौरे, कृषी यांत्रिकीकरण सा प्रोत्साहन, विदर्भातील शेतकऱ्यांसाठी उद्योजकता कौशल्य विकास कार्यक्रम, समूह-गट शेतीस प्रोत्साहन, शासकीय रोपवाटिकांचे बळकटीकरण अशा अनेक योजना आज सुरु असून त्या माध्यमातून कृषी विकासाला गती देण्यात येत आहे.

कृषी क्षेत्रासमोरील आजचं सर्वात मोठं आणि महत्त्वाचं आव्हान म्हणजे शेतीला किफायतशीर बनवणं हे आहे. कमीतकमी खर्चात अधिकाधिक उत्पादन कसं घेता येईल याचा विचार करण्याची तसंच प्रगत आणि शाश्वत शेतीचा अवलंब करण्याची आज गरज आहे. त्यासाठी कृषी क्षेत्रात यापुढे महत्त्वाचे बदल करावे लागतील. परवडणाऱ्या आणि फायदेशीर शेतीवर भर द्यावा लागेल. किमान जमीन, किमान पाणी आणि किमान खर्चात कमाल उत्पादन देणाऱ्या पिकांच्या जाती विकसित कराव्या लागतील. शेतकऱ्यांना सामूहिक शेतीसाठी प्रवृत्त करावे लागेल. कंत्राटी शेतीची व्यवहार्यता तपासून त्याचाही विचार करावा लागेल. शेतकऱ्यांनी शेतीच्याबरोबरीनं फलोत्पादन, फुलशेती, कुक्कुटपालन, शेळीपालन असे इतरही पूरक उद्योग सुरु केले पाहिजेत. त्याशिवाय भविष्यात आपला शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या तग धरू शकणार नाही, अपेक्षित प्रगती करू शकणार नाही. हे वास्तव समजून घेऊन आपण आपली वाटचाल सुरु ठेवली पाहिजे.

अलीकडे राज्याच्या विकासाविषयी चर्चा करताना, राज्यात पायाभूत सोयीसुविधा किती प्रमाणात उभारल्या गेल्या, विदेशी गुंतवणूक किती झाली, किती कारखाने उभारले गेले यावरच त्या राज्याची प्रगती मोजली जाते. हे सर्व विकासाचे मापदंड असले तरी ज्या कृषी क्षेत्रावर तुमचं-माझं आणि आपल्यापैकी प्रत्येकाचं जगणं अवलंबून आहे त्या क्षेत्राशी संबंधित असलेल्या शेतकऱ्यांचा, शेतमजुरांचा किती विकास झाला याला देखील तितकच महत्त्व देणं गरजेचं आहे. झगमगत्या विजेच्या प्रकाशात न्हाऊन निघणारे शहरातले रस्ते जितके महत्त्वाचे आहेत, तितक्याच गर्द हिरव्या रानाकडे जाणाऱ्या पायवाटा देखील महत्त्वाच्या आहेत. शहरातील कारखान्यांमधल्या यंत्रांइतकीच शेतातल्या ट्रॅक्टर आणि कृषीपंपांची धडधड देखील महत्त्वाची आहे. औद्योगिक विकासदराच्या वाढीसाठी प्रयत्न साधतानाच कृषी क्षेत्राचा विकासदरही गतिमान ठेवणे ही आपली जबाबदारी आहे..

आज वेगाने वाढत असलेल्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज देखील वेगाने वाढत आहे. ही गरज पूर्ण करणं हे सर्वात मोठं आव्हान आपल्या सर्वांसमोर आहे. जागतिकीकरण आणि आर्थिक उदारीकरणाच्या युगात या आव्हानाला यशस्वीपणे सामोरं जायचं असेल तर राज्यातल्या बळीराजाला महत्त्वाची भूमिका बजावावी लागणार आहे. या बळीराजाला बळ देण्यासाठी राज्य शासन नेहमीच त्यांच्या पाठीशी भक्कमपणे उभं आहे, असा विश्वास मी यानिमित्ताने पुन्हा एकदा आपल्याला देतो.

शब्दांकन : संजय देशमुख,
जनसंपर्क अधिकारी, उपमुख्यमंत्री कार्यालय
संपर्क : ९८२१३६८२१०

कृषी उत्पन्न व उत्पादकता

कृषीमंत्री डॉ राधाकृष्ण विखे-पाटील यांच्याशी बोलणे सुरु झाल्यावर त्यांना कोणताही कागदी संदर्भ लागत नव्हता. साऱ्या गोष्टी तोंडावरच होत्या. डोक्यात नव्या कल्पना उसळत होत्या आणि ते भरभरून बोलत होते...! त्यांचे विचार थेट त्यांच्याच शब्दात...

आ पल्याकडे परंपरेने खरीपाच्या बैठका स्वतः मुख्यमंत्री घेत असत. पण गेली काही वर्षे पाहिले तर असे दिसत होते की त्या बैठकीत शेतीविषयक आवश्यक प्रश्नांपेक्षा अन्य विषयच जास्त चर्चेत येत असत! त्यामुळे आम्ही असे सुचवले व ते मुख्यमंत्री महोदयांनी मान्य केले की, खरीपाच्या हंगामपूर्व बैठका या जिल्हास्तरावर पालकमंत्र्यांनी घ्याव्यात व तेथे आपापली खते, बी बियाण्यांची आवश्यकता आदी बाबींवर विचार करावा. त्या प्रमाणे आपण गेली दोन वर्षे करतो आहोत व त्याला प्रतिसाद चांगला मिळतो आहे. पालकमंत्र्यांच्या सर्व बैठका संपल्यानंतर एक राज्यस्तरीय खरीप बैठक स्वतः मुख्यमंत्री घेतील व ती जूनच्या पहिल्या आठवड्यातच मुंबईत पार पडेल. यंदा खते व बियाण्यांची उपलब्धता चांगली आहे. कुठे काही अडचण येऊ नये असे आपले नियोजन झालेले आहे.

अॅग्रो-क्लायमेटिक झोनसाठी स्वतंत्र धोरण

खरे तर राज्यात कृषीविषयक नियोजनात बदल करण्याचा आपला प्रयत्न आहे. राज्यात विविध विभाग पाहिले तर हवामान व पावसाचे प्रमाण यात फार मोठी तफावत आढळते. कोकणात दोन हजार मिलीमीटरपर्यंत पाऊस पडतो, तर थोड्या अंतरावर पर्जन्यछायेचा प्रदेश आहे. पश्चिम महाराष्ट्रात आले, की हा पाऊस सातशेपर्यंत कमी होतो. पुढे मराठवाड्यात आणखी कमी आढळतो आणि पुन्हा पुढे विदर्भाकडे आपण सरकतो तेव्हा पुन्हा पावसाचे प्रमाण वाढलेले आढळते. तापमानातही मोठा फरक विभागाविभागांमध्ये आढळतो. हवामान व पीक पाण्याच्या मानाने पाहिले तर राज्याचे नऊ भाग पडतात. या सर्व अॅग्रो-क्लायमेटिक झोनमध्ये आपली कृषी विद्यापीठे आहेत. राज्यातील चार कृषी

विद्यापीठांच्या कार्यक्षेत्रात हे नऊ शेती-हवामानाचे विभाग येतात. या प्रत्येक विभागासाठी संबंधित कृषी विद्यापीठांच्या कुलगुरुंच्या अध्यक्षतेखाली आपण समित्या तयार करतो आहोत. या समित्यांमध्ये तेथील प्रगतीशील शेतकरी व आमच्या कृषी विभागाचे अधिकारी समाविष्ट असतील. ही समिती त्या त्या विभागातील भौगोलिक तसेच हवामानाचा विचार करून स्थानिक शेतकऱ्यांच्या गरजा व अपेक्षा पाहून पिकांचे नियोजन सुचवेल तसे शेतीविषयक धोरण प्रत्येक विभागासाठी करण्याचा मानस आहे. सध्या आपण जे कृषीविषयक धोरण आखतो ते संपूर्ण राज्यासाठी एकच असते. तसे न होता यापुढे नऊ अॅग्रो - क्लायमेटिक झोनसाठी स्वतंत्र धोरणे आपण घेऊ शकू व ती शेतकऱ्यांना अधिक उपयुक्त ठरू शकतील.

या साऱ्या धोरणांचा परिणाम होऊन राज्याचे शेतीचे उत्पन्न व शेतीची उत्पादकता वाढावी अशी आपली अपेक्षा असते. ते प्रत्यक्षात साध्य होत नाही असे आढळते. याची कारणे प्रमुख्याने दोन आहेत. एक सिंचनाची व्यवस्था आणि शेतीमालाला मिळणारा भाव. कृषी विभाग आणि पणन विभाग यांची फारकत आजवर आपल्याकडे झालेली होती. मात्र मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चव्हाण यांनी दूरदृष्टीने हे दोन्ही विभाग एकत्र एकाच मंत्र्यांकडे राहतील अशी व्यवस्था केली आहे. त्याचा फायदा राज्यातील शेतकऱ्यांना कसा होईल हे आम्ही पाहतो आहोत.

कृषी विमा योजना

कृषी विमा योजना ही एक यातील महत्त्वाची योजना आहे. शेती हा धंदा मुळात निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून आहे. पिकाचे नुकसान होते तेव्हा शेतकऱ्यांना भरपाई देण्याचा प्रश्न उभा राहतो. दरवर्षी आपण काही ना काही प्रमाणात

नुकसानग्रस्त शेतकऱ्यांसाठी मदतीचे पॅकेज देतो. कधी हजार कोटी, कधी दोन हजार कोटी रुपये अशा रीतीने दिले जातात. पण तीही रक्कम प्रत्यक्षात अपुरी असते. शेतकऱ्यांच्या संभाव्य नुकसानीचा विचार करून योग्य अशी भरपाई देण्याची तरतूद असणारी विमा योजना राबवण्याची गरज आहे. मुख्यमंत्र्यांनीही त्यात पुढाकार घेतला आहे. त्यांच्या संकल्पनेनुसार आपण प्रयोगिक तत्त्वावर फळपिकांसाठी सर्वकष पीक विमा योजना दिली आहे. मात्र खरीप व रब्बीच्या शेतकऱ्यांनाही लाभ होईल अशी पीक विमा योजना तयार करावी लागेल. यासाठी राज्यशासनाने पुढाकार घेऊन विमा कंपन्यांना बोलावले. मात्र मला दुर्दैवाने हे नमूद करावे लागते आहे, की खाजगी विमा कंपन्यांनी या क्षेत्रातील आपली जबाबदारी घेण्याचे टाळले आहे. आम्ही चर्चेला बोलावले तेव्हा केंद्र सरकारची अॅग्रिकल्चरल इन्शुरन्स कंपनी सोडली तर कोणतीही खाजगी कंपनी पुढे आली नाही. भांडवलदारी व्यवस्थेचा पुरस्कार करणाऱ्या खाजगी विमा कंपन्यांनी शेतकऱ्यांबाबतची आपली जबाबदारी पार पाडलेली नाही! शेतकऱ्यांच्या नुकसानीचा प्रत्यक्षात अंदाज घेऊन त्या पद्धतीने भरपाईची तरतूद या विमा योजनेत होणार आहे. त्यात प्रीमिअमची रक्कम अर्थातच सध्याच्या तुलनेत वाढणार आहे. ही मोठी रक्कम होईल. केंद्र व राज्य सरकारांनी त्यातील आपला भार उचलायचा आहेच, पण त्यात शेतकऱ्यांचाही सहभाग असलाच पाहिजे. विधानसभेत या विषयावर जेव्हा चर्चा झाली होती तेव्हा अनेक आमदारांनी चांगले विचार मांडले होते. त्यात सर्व पक्षांचे आमदार आहेत. त्या सर्वांना आम्ही पुन्हा एकदा लवकरच बैठकीसाठी बोलावतो आहोत. त्यात या नव्या पद्धतीच्या विमा योजनेची सविस्तर

चर्चा करू आणि मग अंतिम रूप देऊ. नंतर तो प्रस्ताव मान्यतेसाठी राज्याच्या मंत्रीमंडळापुढे आम्ही ठेवू. राज्यातील शेती धंद्याला स्थैर्य प्राप्त होण्याच्यादृष्टीने या योजनेला महत्त्व आहे.

आमच्याकडे कृषी विद्यापीठांची सर्व यंत्रणा आहे. कृषी विभागाकडेही यंत्रणा आहे. शेतीमधील नवे संशोधन व आपल्या भागाच्या दृष्टीने योग्य अशी नवी वाणं शोधणे व ती शेतकऱ्यांपर्यंत पोचवणे हे आमच्या विस्तार योजनेचे उद्दिष्ट आहे. पण तिथे कुठे तरी आम्ही कमी पडतो आहोत, असे मला जाणवते. राज्यातील एका मोठ्या भूभागात शेतकरी आत्महत्या करतात ही आमच्या दृष्टीने मोठी चिंतेची बाब आहे. विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा आमच्यादृष्टीने एक सततच्या चिंतेचा विषय आहे. शेतमालाला योग्य भाव हा जसा तिथे मुद्दा आहे त्याचप्रमाणे तिथे सिंचनाची व्यवस्था वाढवावी लागेल. परंपरागत पाटाने पाणी देणे यातही सुधारणा करावी लागेल. मायक्रो इरिगेशनकडे वळावे लागेल. सूक्ष्म व लघु सिंचनातून म्हणजेच स्प्रिंकलर, ड्रिप यांच्या वापरातून सिंचनाचे प्रमाणही वाढवणे शक्य आहे. पण इथे मला जो मुद्दा मांडायचा आहे तो शेतीतील संशोधनाचा व ते संशोधन शेतकऱ्यांपर्यंत पोचवण्याच्या प्रयत्नांचा. बघा आपण कपाशीचे बीटी बियाणे स्वीकारले. पण त्यासाठी सिंचनाची गरज लक्षात न घेता ते वापरले असे दिसते. कारण बागायती शेतीला या बीटी कपाशीला प्रत्येक एकराला पाच ते सात किंटल उत्पादन येते. ते आपल्याकडे फक्त दीड किंटल मिळते हे कसे? कारण आपण थेट पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबून असणाऱ्या जिराईत शेतीसाठीही सर्रास बीटीचा वापर सुरु केला. हे आमच्या विद्यापीठांच्या व खात्याच्या विस्तार योजनांना टाळता आले असते का, हा माझ्यापुढचा प्रश्न आहे. दुसरे आमच्या संशोधकांनी जिराईत शेतीतही अधिक उत्पादन देणाऱ्या कापसाच्या जातींचा शोध लावण्याचे आव्हान स्वीकारायला हवे आहे!

ठिबक आणि तुषार सिंचनाचे संच आपण शेतकऱ्यांना स्वस्त दरात उपलब्ध करून देतो अलीकडे या तंत्राचा वापरही वाढलेला आहे. पूर्वी फक्त फळबागांना वापर होत होता. नंतर त्यात ऊसाचा समावेश झाला. आता शेतकरी पारंपरीक पिकांसाठी कपाशी, तूर अगदी भातासाठीही ठिबक व तुषार तंत्राचा वापर करत आहे. यासाठी कृषी विभागाच्या माध्यमांतून संच

दत्तक कृषी गावे

“आम्ही आता एक आणखी प्रयोग करतो आहोत. आम्ही कृषी विद्यापीठांच्या कुलगुरू महोदयांना जबाबदारी दिली आहे की त्यांनी आपापल्या क्षेत्रात काही गावे दत्तक घ्यावीत व तिथे सारे नवे तंत्र शेतीपर्यंत पोचवावे आहे. आपल्याकडे प्रत्येक तालुक्यात कृषी विज्ञान केंद्रे आहेत, कृषी चिकित्सालये आहेत, शेती शाळा होत्या (त्यांचे स्वरूप आता आपण बदलतो आहोत), विद्यापीठाची तसेच खाजगी कृषी महाविद्यालये आहेत कृषी विभागाची यंत्रणाही गावापर्यंत आहे. म्हणजेच तज्ज्ञ असे मनुष्यबळ आहे. फक्त त्याचा प्रभावी वापर करायचा आहे. विद्यापीठांनी अशी केंद्रे व शाळा महाविद्यालये जेथे आहेत ती गावे दत्तक घ्यायची आहेत व तेथे प्रयोगात्मक शेती विकास करून दाखवायचा आहे. त्याचा लाभ त्या त्या भागातील अन्य गावांना घेता येईल व शेतीचे नवे तंत्र लोकांपर्यंत मोठ्या प्रमाणात पोचेल.”

पुरवले जातात, मात्र ते प्रत्यक्षात शेतकऱ्यांच्या हातात पडेपर्यंत सरकारवर पडणारा सबसिडीचा भार बराच वाढतो! ती रक्कम कमी करण्याच्या दृष्टीने आपण या संचांच्या पुरवठ्याचे ग्लोबल कंत्राट काढले आहे. पूर्णतः स्वयंचलीत, अर्धस्वयंचलीत आणि मॅन्युअल असे अनेक प्रकार यात असतात त्या सर्वांची नीट किंमत निश्चित करण्याचे काम यामुळे तर होईलच, पण किंमतीही कमी होतील अशी माझी अपेक्षा आहे. राज्यसरकारच्या स्तरावर किंमती निश्चित केल्या जातील. आज सबसिडीसाठी एक बिल केले जाते व त्यापेक्षा अतिरिक्त सामान पुरवले असे सांगून शेतकऱ्यांकडून जादा रक्कम वसूल करण्याचे प्रकार आढळतात अशा प्रकारांना आता आळा बसेल.

कृषी विकास दर

देशाचा कृषीचा विकास दर वाढावा अशी चर्चा अलीकडे देशास्तरावर सुरु आहे. पंतप्रधानांनी हे वारंवार म्हटलेले आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्पात अर्थमंत्र्यांनी त्याबाबत चर्चा केली आहे. महाराष्ट्राचा कृषी विकास दर कमी आहे, असे आपण सारेच म्हणतो. त्यात बरेच भाग आहेत. कोरडवाहू शेती आहे. सिंचनाची व्यवस्था पुरेशी नाही. जेवढी व्यवस्था काळानुरूप

वाढायला हवी होती तेवढी ती वाढलेली नाही. निसर्गाचीही अवकृपा वारंवार होते आहे. राज्य सरकारचे प्रयत्न वेगवेगळ्या माध्यमातून सुरु आहेत. मायक्रो इरिगेशनचा वापर व त्यात वाढ ही एक दिशा आहे. चांगले वाण विकसित करणे ही दुसरी दिशा आहे. त्यादृष्टीने कृषी विद्यापीठांनी आपल्या कार्यपद्धतीत बदल करण्याची आवश्यकता आहे. शेवटी विद्यापीठांचे संशोधन हे या राज्यातील शेतकऱ्याला समृद्ध करण्यासाठी हवे आहे. इथली शेती विकसित करण्याचे काम त्यांनी करायचे आहे. इथल्या लोकांच्या मागणीनुसार संशोधन हवे. दिल्लीतील कृषी अनुसंधान संस्था (आयसीआर) अनुदान देते म्हणून आमच्या विद्यापीठात संशोधनाचे प्रकल्प घेतले जात असतील तर ते योग्य होणार नाही. त्याचबरोबर आम्ही असा एक प्रयत्न करतो आहोत की गेल्या पंधरा वर्षात कृषी विभागाने सुरु केलेल्या साऱ्या योजनांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करून घ्यावे. सध्या आपल्याकडे योजनांचे मूल्यमापन व फलनिष्पत्ती नाही. नव्या योजना स्वीकारतानाही परिपूर्ण अभ्यास केला जातोच असे नाही. एखाद दोन गावात योजना राबवली जाते व मग साऱ्या राज्यात घेतली जाते. पण त्यात विभागवार जो फरक आहे त्याचे प्रतिबिंब पडलेले नसते. परिणामी काही वेळा योजना पूर्णतः यशस्वी होत नाहीत. यशदा किंवा गोखले इन्स्टिट्यूट, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस अशा एखाद्या संस्थेला हे काम देता येईल. एकदा तसा अभ्यास झाला की ज्यांची आवश्यकता किंवा उपयुक्तता संपलेली आहे अशा योजना बंद करता येतील. काहीमध्ये सुधारणा करता येतील आणि शेतकऱ्यांची उत्पादकता व शेतीचा किफायतशीरता वाढवण्याच्या दृष्टीने आणखी पावले टाकता येतील.

या साऱ्या सुविधा निर्माण करण्यामागचा आपला हेतू हा कृषी विकासाचा दर वाढणे हाच आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात काही शेतकरी हे प्रयोगशील असतात. ते स्वतःच्या नव्या संकल्पना राबवत असतात, त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ परिसरात व्हावा या दृष्टीने प्रत्येक जिल्ह्यात असे जे दोनशे अडीचशे प्रगतीशील शेतकरी असतात त्यांचा एक गट स्थापन केला जाईल. जिल्हा कृषी आराखडा करताना पीक नियोजन करताना त्यांच्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा वापर केला जाईल. मंत्रालयात बसून जिल्ह्याची धोरणे ठरवणे बंद करणे हा एक विकासाचा मार्ग असू

शेतकऱ्यांच्या साहाय्याला आधुनिक तंत्रज्ञान

राज्य सरकारचे काही निर्णय पीक कापणीच्या प्रयोगांवर अवलंबून असतात. अनेक महत्त्वाचे आर्थिक परीणाम करणारे हे निर्णय असतात. पण त्यात शास्त्रीयता किती आहे? ती पद्धती सदोष आहे. मुख्यमंत्र्यांनीही त्या बाबतीत चिंता व्यक्त केली आहे. सुधारणा करण्यासाठी तज्ज्ञांचा सल्ला घ्यायला हवा असे त्यांनी म्हटले आहे. त्या दृष्टीने आपण तंत्रज्ञानाची मदत घेतो आहोत. सध्या आपल्याकडे प्रत्येक तालुक्यात पर्जन्य मापक आहेत. पण आता आपण प्रायोगिक तत्वावर २१ महसुली मंडलांमध्ये आधुनिक स्वयंचलित हवामान केंद्रे (वेदर स्टेशन) कृषी विभागातर्फे उभी करतो आहोत. त्याला उपग्रहामार्फत मिळणाऱ्या छायाचित्रांची जोड दिली जाईल आणि राज्याच्या कोणत्या भागात पिकाची नेमकी स्थिती काय आहे हे चित्र पुढे येईल. संपूर्ण आकडेवारीचे नेमके चित्र पुढे आल्यावर नियोजनातही सुधारणा होईल. यात आपण आणखी पुढे जातो आहोत. प्रत्येक महसूल मंडलात (सर्कलमध्ये) असे केंद्र येईल. ही योजना सरकारी व खाजगी सहभागाने साकार होईल. आता आपण शेतकऱ्यांना मोबाईल ग्रुप सीम कार्ड दिली आहेत. सध्या सात लाख शेतकरी त्या योजनेत समाविष्ट झाले आहेत. त्यांना एसएमएसद्वारे शेतीमालाच्या बाजाराची परिस्थिती कळते, हवामानाची माहिती एसएमएसद्वारे दिली जाते. हवामान केंद्रांचे जाळे या माहितीच्या जाळ्यात येईल व त्यात शेतकऱ्यांचा मोठा फायदा साधला जाईल. राज्यात जेवढे कृषी साहाय्यक आहेत त्या सर्वांना आपण आता लॅपटॉप व त्यास इंटरनेट देतो आहोत. त्यांचा लाभ शेतकऱ्यांपर्यंत ही सारी माहिती पोचवण्यासाठी होणार आहे.

या लॅपटॉप व मोबाईल व ३ जी ४जी सारख्या नव्या सुविधांच्या माध्यमातून ही माहिती देतानाच शेतकऱ्याला त्याच्या बांधावर खते देण्याची गट खत खरेदी योजनाही आपण राबवतो आहोत. जेणे करून एखाद दोन खतांच्या पोत्यांसाठी शेतकऱ्याला वाहतुकीचा जास्त खर्च करावा लागू नये. मोबाईलवरून त्याला जिल्ह्यात, तालुक्यात व त्याच्या गावात किती खते आणि बियाणे उपलब्ध आहेत, ही माहिती दिली जाणार आहे.

शकतो. अॅग्री टेक्नॉलॉजिकल मॅनेजमेंट (आत्मा) ही केंद्र सरकारची एक योजना आहे. त्यात पूर्वी जिल्हाधिकारी प्रमुख होते. पण आपण त्यात बदल केला असून जिल्हा कृषी अधिक्षक आता त्याचे नेतृत्व करतील.

पणन व कृषी विभागाची सांगड

मुख्यमंत्र्यांनी प्रथमच पणन व कृषी विभागाची सांगड घातल्यामुळे त्याचाही लाभ शेती व शेतकऱ्यांला कसा होईल हे आपण पाहतो आहोत. पणन विभागाकडे तसे दुर्लक्ष झाले आहे. तिथे जिल्हा कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे नियंत्रण हेच एक मोठे काम झाले आहे. आता बाजार समिती कायद्यातही बदल आपण करतो आहोत. थेट ग्राहकांना माल देता यावा अशी सवलत शेतकऱ्याला काही प्रमाणात आपण देतो आहोत. पणन विभागाला जोडून राज्य वखार महामंडळ आहे. त्यांच्यामार्फत आधुनिक गोडाऊनची साखळी आपण करणार आहोत. या कोल्ड स्टोरेज गोडाऊनचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची सांगड राष्ट्रीय वायदे बाजारबरोबर असते. तेथे शेतकरी आपला माल ठेवतात व त्यांना किंमतीच्या ८० टक्के रकम बँकेमार्फत उचलता येते. बाजारात चांगला भाव येतो तेव्हा ते हा शेती माल विकू शकतात. त्यामुळे शेतीमधून मिळणारा लाभ वाढण्यास मदत होते. शेतीमालाची प्रतवारी, साठवणूक, पॅकेजिंग व आधुनिक गोडाऊन अशी एक साखळी राज्यात सर्वत्र उभी केली जाईल. पुढच्या पाच वर्षात या क्षेत्रात खाजगी माध्यमातून दहा हजार कोटी रुपयांची गुंतवणूक येईल आणि शेतीचा मोठा लाभ होईल. कृषी क्षेत्रात मूल्यवर्धन (व्हॅल्यू अॅडिशन) करणे हाच शेतीला आर्थिक स्थैर्य देण्याचा मार्ग आहे व त्यादृष्टीने सरकारी व खाजगी सहभागाने आपण हे काही उपक्रम राबवतो आहोत. पुण्यात अलीकडेच कृषीक्षेत्रातील गुंतवणुकीसंबंधी परिषद पार पडली, बरेच उद्योजक पुढे येत आहेत. कॉर्पोरेट फार्मिंगलाही गती मिळणार आहे. शेतीमालाचे भाव ठरवण्यासाठी केंद्र सरकारला ज्या सूचना कराव्या लागतात, त्यासाठी या पुढे कृषी सचिवांऐवजी कृषी विद्यापीठांच्या कुलगुरुंची समिती आपण गठीत करतो आहोत. कृषी विद्यापीठांतील नोकर भरती पासून ते तेथे शिकवण्यात येणाऱ्या अभ्यासक्रमापर्यंत अनेक नवे बदल आपण करतो आहोत त्याचाही लाभ राज्याच्या कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी होणार आहे.

शब्दांकन : अनिकेत जोशी

संपर्क : ९८६९००४४९६

लागवडीचा खर्च हा कमी उत्पादन होत असतानासुद्धा सिंचन क्षेत्रासारखा आहे. त्यामुळे बाजाराच्या अस्थिर परिस्थितीचा शेतकऱ्यांवर परिणाम होतो. बाजारभाव कमी असताना सुद्धा लागवडमूल्यापेक्षा कमी किमतीत त्याला पीक विकावे लागते. अशा हतबल शेतकऱ्यांचे नशिब निसर्गाचा लहरीपणा आणि बाजारातील चढउतार यावर ठरत असते.

या दोन दैत्यांचा नेमका काय परिणाम भारतीय कृषी व्यवस्थेवर झाला आहे, याचा आपणास साकल्याने विचार करावा लागेल. लोकसंख्येतील अर्ध्यापेक्षा काम करणारी लोकसंख्या ही शेतीवर अवलंबून असतानाही कृषीविषयक घरेलू सकल उत्पादकता ही राष्ट्रीय सकल उत्पादकतेपेक्षा एक सप्तमांश आहे. अधिकाधिक क्षेत्र पर्जन्यआधारित येणाऱ्या महाराष्ट्रासारख्या राज्यात ही परिस्थिती आणखीच बिकट आहे.

अधिक सोपे करून सांगावयाचे झाल्यास, भारतातील शेतकरी हा अकृषक व्यवसायात असलेल्या व्यक्तीपेक्षा, सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या फक्त एक सप्तमांशच उत्पन्न शेतीतून मिळवतो. त्यामुळे ४२ टक्के शेतकऱ्यांनी नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशन (NSSO) च्या सर्वेक्षणातून कृषी व्यवसाय सोडण्याची इच्छा व्यक्त केली, याचे आश्चर्य वाटायला नको. औद्योगिक किंवा सेवाक्षेत्राच्या वाढीच्या दराने अर्ध्या दरानेच गेल्या ५०-६० वर्षात कृषी क्षेत्राची वाढ होत आहे. राज्य किंवा देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादकतेत शेतीचा वाटा सातत्याने कमी होत असल्याचे दिसून येते. परंतु कृषीक्षेत्रात काम करणाऱ्यांची संख्या नजिकच्या काळात कमी होण्याची शक्यता दिसत नाही.

दोन दैत्यांशी सामना कसा करणार ?

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या ६० वर्षांनंतरही उत्पादक क्षेत्राच्या ६० टक्के क्षेत्र पर्जन्य आधारित राहिले आहे. राज्यनिर्मितीनंतर ७० हजार कोटी रुपयांची सिंचनासाठी तरतूद करण्यात येऊनही महाराष्ट्रात हे क्षेत्र केवळ ८३ टक्केपर्यंत कमी होऊ शकले. सिंचित क्षेत्र वाढवण्यासाठी सध्या अपूर्णावस्थेत असलेले प्रकल्प पूर्ण व्हावेत म्हणून आणखी ७० हजार कोटी रु. ची आवश्यकता असून यामुळे भविष्यात सिंचन क्षेत्र ३० टक्क्यांपर्यंत वाढू शकेल, असे सांगितले जात आहे.

मृद आणि जलसंधारणामुळे निर्मित झालेल्या संरक्षित सिंचित क्षेत्राची स्थिती तुलनेने चांगली

आहे. १९६० पासून ७ हजार कोटी रु. खर्च करूनही मोठ्या आणि मध्यम बारमाही सिंचन प्रकल्पांमुळे निर्मित सिंचन क्षेत्रातकीच, मृद आणि जलसंधारणामुळेही सिंचितक्षेत्राची निर्मिती झाली आहे.

संरक्षित सिंचनाच्या दृष्टीने काही राज्यांनी मोठ्या योजनांपेक्षा छोट्या जलसंधारणाच्या योजनांचे सामर्थ्य ओळखून शेततळी, नालाबांध, सिमेंटबांध यांची निर्मिती केली आहे. यामुळे काही राज्यातील कृषीक्षेत्राचा विकास दर हा आपल्या राज्यापेक्षा दुप्पट झाला आहे. मान्सूनरूपी दैत्याशी सामना करण्यासाठी 'स्थानिक जलसंवर्धन' हेच प्रभावी अस्त्र ठरू शकते, हा धडा उपरोक्त बाबींवरून घेता येतो.

अतिशय गतिमान यंत्राच्या साहाय्याने जलसंचय करणारे लहान बांध व इतर लघुसिंचन सुविधा यांची निर्मिती करण्याला, मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांपेक्षा अधिक प्राधान्य द्यायला हवे. यामुळे पावसाळारूपी दैत्याची पकड ढिली करण्यास साहाय्य होऊ शकेल. यासाठी धोरणामध्ये बदल करावा लागेल. स्थानिकरित्या जलसंचयाच्या मोठ्या साठ्यांच्या निर्मितीसाठी पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार जलपुनर्भरणाचे लघुप्रकल्प तयार करावे लागतील. या जलसाठ्यांचे जतन करण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या मदतीने दरवर्षी सातत्याने गाळ स्वच्छ करावा लागेल. सामर्थ्यशाली व अनाकलनीय अशा मान्सूनरूपी दैत्याशी असा मुकाबला करण्यासाठी आपण तयार आहोत का ? हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

अधिक धोकादायक दैत्य

आता आपण दुसऱ्या दैत्याकडे वळू. मान्सूनपेक्षाही हा दैत्य अधिक धोकादायक आहे. जेव्हा पाऊस दयाळूपणा दाखवतो, तेव्हा बाजाररूपी दैत्य थोड्याफार अतिरिक्त उत्पन्नाची शेतकऱ्यांना असलेली अपेक्षा हिरावून घेतो. जर पाऊस दयाळूपणा दाखवत नसेल तर अनुकूल अशा बाजारामध्ये, शेतीतील अल्प उत्पादनामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर बंधन येते. २४ कोटी कुटुंबांच्या बाजारात १२ कोटी शेतकरी कुटुंबांना त्यांचे उत्पादन विकावे लागते. अशा परिस्थितीत उत्पादक आणि उपभोक्ता यांच्यामध्ये दलालाची मोठी साखळी निर्माण होते, याबाबत आश्चर्य वाटू नये.

बाजाररूपी हा दैत्य संधीसाधू आणि अडचणीत सापडलेल्यांना नाडवणाऱ्या दलालांना

साहाय्यभूत ठरतो. हे दलाल हुंडेकरी, कमीशन एजंट, घाऊक विक्रेते, उप-घाऊक विक्रेते, किरकोळ विक्रेते या नावाने ओळखले जातात.

बाजाररूपी दैत्याचा प्रभाव कमी करण्यासाठी काही सोप्या बाबी कृषी क्षेत्रातील तज्ज्ञांनी सुचवल्या आहेत. 'कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायदा (एमपीएमसी) रद्द करायला हवा.' यामुळे शेतकऱ्यांना निर्धारित केलेल्या बाजारात शेतीतील माल विकणे बंधनकारक राहणार नाही. मात्र वस्तुस्थिती वेगळी आहे १९५० पूर्वी हा कायदा नव्हता आणि परिस्थिती आजच्यापेक्षा चिंताजनक होती. केरळसारख्या राज्यात एपीएमसी कायदा नाही आणि तेथील परिस्थिती फार वेगळी नाही. बिहारनेही ७ वर्षांपूर्वी एपीएमसी कायदा रद्द करूनही परिस्थितीत सुधारणा झाली नाही. उलट अत्यंत गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली.

या समस्येचे उत्तर हे, शेतमाल उत्पादकांना, ग्राहकांसोबत थेट संपर्क साधू शकणारी सक्षम यंत्रणा निर्माण करण्यामध्ये आहे. एकाधिकारशाहीच्या परिस्थितीत, व्यापाऱ्यांना बाजाराचा ताबा घेण्यापासून परावृत्त करायला हवे. एकात्मिक मूल्य साखळीमधील गुंतवणूक वाढली पाहिजे. सध्याच्या परिस्थितीत शेतमाल उत्पादक आणि ग्राहकांना एकात्रित आणण्यामध्ये ही गुंतवणूक महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. अशी स्पर्धात्मक यंत्रणा उभी राहायला हवी.

निर्धारित ठिकाणी विहित केलेला किमान दर्जा असलेल्या वस्तू मोठ्या संख्येने उपलब्ध असतील तरच कोणताही गुंतवणूकदार बाजारात येण्यासाठी तयार होईल. एकात्मिक मूल्य साखळीपेक्षा अधिक उत्पन्न देणाऱ्या इतर क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक करण्याकडे खाजगी क्षेत्राचा कल दिसून येतो.

संघटित किरकोळ विक्रेते, निर्यातदार आणि प्रक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींना अधिनियमाद्वारे एकात्मिक मूल्य साखळीच्या स्थापनेसाठी बाध्य करता येणार नाही. कर सवलत व गुंतवणुकीवरील अर्थसाहाय्य केल्यानेही या क्षेत्राकडे गुंतवणुकदार वळणार नाहीत, हे ध्यानात घ्यायला हवे. केवळ सार्वजनिक-खासगी सहभागाद्वारेच राज्याचा सहभाग आणि कार्पोरेट क्षेत्राची जोड हाच सध्याच्या लुबाडणुकीच्या आणि अतिशय अकार्यक्षम अशा बाजार व्यवस्थेला सुयोग्य पर्याय ठरू शकतो.

शिवरायांना काळजी बळीराजाची

यत म्हणजे सामान्य शेतकरी वर्ग. हा शिवकालीन साम्राज्याचा कणा होता; आणि या वर्गाचे कल्याण म्हणजे स्वराज्याचे कल्याण, याची शिवछत्रपतींना अचूक जाण होती. रयतेकडून जमा होणारा जमीन-महसूल हेच राज्याच्या उत्पन्नाचे प्रधान साधन होते. परंतु, हीच रयत दुष्काळाचे फेरे, वतनदारांकडून होणारी पिळवणूक व परचक्राच्या प्रसंगी होणारी जाळपोळ व लुटालूट या संकटांच्या वरवंट्याखाली भरडली जात होती. परगण्यांतील पाटील-कुलकर्णी काय अथवा देशमुख-देशपांडे काय ही सर्व मंडळी समाजातील प्रतिष्ठित व सधन वतनदार लोक होते. ते परकीय अंमलाखालीही कधी 'शोषित' नव्हते. खरी शोषित व दुःखीकष्टी होती ती रयत. शिवछत्रपतींचे स्वराज्य अशा वतनदारांसाठी नव्हते. ते बहुजनांच्या, रयतेच्या सुखासाठी, कल्याणासाठी होते. स्वाभाविकच 'रयतेचे कल्याण' हेच त्यांच्या प्रशासनाचे मुख्य ध्येयधारण बनले.

देवस्थानांच्या कचाट्यातून मुक्तता

आपल्या राज्यात रयतेची कोणाकडूनही पिळवणूक होता कामा नये, याकडे शिवछत्रपती आवर्जून लक्ष देत. या संदर्भात चिंचवडच्या मोरया गोसावींच्या देवस्थानांचे उदाहरण पाहण्यासारखे आहे. मावळातील गावांतून ठरावीक दरानेच धान्य खरेदी करण्याचा हक्क चिंचवडच्या देवस्थानास होता. त्यास रयत-निसबत खरेदीचा हक्क म्हणत. त्या काळीही धान्याचे दर दरवर्षी वाढतच होते. पण, देवस्थान सनदेत नमूद केल्यानुसार पाचपन्नास वर्षांपूर्वीचाच दर रयतेस देऊन धान्य खरेदी करीत असे. देवस्थानाचा हक्क असल्याने रयत हे सर्व निमूटपणे सहन करीत होती. पण, महाराजांच्या लक्षात ही गोष्ट येताच

त्यांनी हा हक्क रद्द करून देवस्थानांच्या कचाट्यातून रयतेची मुक्तता केली.

२२ जून १६७६च्या आपल्या एका आज्ञापत्रात महाराज म्हणतात, 'दिवसेंदिवस धारण (धान्य) महाग होत आली. तऱ्ही आज चालविले बरे केले. हाली साहेबास कललियावरी पेस्तरही (पुढे) रयतेपासून हे खरिदी देववावी... हे गोस्ती करावयाची नको, दुसरी गोस्ती दिवसेंदिवस (धान्य) महाग होत चालिले असता रयतेच्याने हे खरिदी कैसी दिलही जाते. याबद्दल साहेबी रयत निसवत खरिदी श्री ची घ्यावया न द्यावया निसबत नाही.'

डॉ. जयसिंगराव पवार

परंतु, देवदेवस्थानांचेही संवर्धन झाले पाहिजे; त्यांची अन्नछत्रे बंद पडता कामा नये, यासाठी महाराजांनी त्याच पत्रात हुकूम केला आहे की, सदर देवस्थानास पूर्वीच्याच सरकारी भांडारातून अन्नधान्य पुरवले जावे. या व्यवहारात जे नुकसान होईल ते सरकार सोशेल. (जितके नुकसान येते ते साहेबी कबूल) अशी तरतूद करून रयतेचे दरवर्षी होणारे नुकसान टाळले.

शेतमाल विक्रीच्या युक्ती

शिवछत्रपतींच्या मुलकी आणि लष्करी प्रशासनात रयतेची (शेतकऱ्यांची) काळजी हरप्रकारे घेतली जाई. त्याकाळी शेतीत ज्या पिकाचे उत्पन्न होई, त्यावर वस्तूच्या रूपानेच महसूल गोळा करण्याचा हुकूम असता सुभेदार रोख रकमेच्या स्वरूपात तो घेत असत. नारळ, सुपारी, मिरे या वस्तू गोळा करून त्या सरकारी भांडारात ठेवण्याची व त्याचे संरक्षण करण्याची कटकट अधिकाऱ्यांना नकोशी वाटायची.

महाराजांनी अंमलदारांचा कामचुकारपणा अचूक हेरला होता. त्यावर महाराजांनी त्यांना सांगितले आहे की- 'रयतेकडून वस्तूच्या रूपात महसूल गोळा करून त्यांची साठवण करून ठेवा, त्या लगेच बाजारात आणून विकू नका, जेव्हा त्या वस्तूंना बाजारात चांगला दर येईल त्याच वेळी त्या विक. म्हणजे त्यात सरकारचाही फायदा होईल व अंमलदाराचीही वाहवा होईल.'

रयतेपैकी अनेक जण आर्थिकदृष्ट्या दुबळे होते. कोकणात तर त्यांची परिस्थिती बिकट होती. अशा दुबळ्या रयतेसाठी महाराजांनी आपल्या राज्यात अनेक योजना राबवल्या होत्या. ज्या कुणब्याजवळ शेत आहे पण साधने नाहीत, अशांना बैल, बी-बियाणे, धान्यासाठी रोख पैसे द्यावेत. पुढील वर्षी लगेच कर्जवसुली वाढीदिडीने न करता फक्त मुद्दलच आणि तीही हप्त्याहप्त्याने वसूल करावी, अशा सूचना महाराजांनी या आज्ञापत्रात केलेल्या दिसतात. ज्या कुणब्याजवळ धडधाकट शरीराशिवाय काहीच नसे अशांना सरकारातून पडीक जमिनीपासून बैलजोडीपर्यंत सर्वकाही देण्याची महाराजांची तयारी होती. यासाठी - सुभेदाराने आपल्या प्रदेशातील प्रत्येक गावात गेले पाहिजे व दुबळ्या रयतेस साहाय्य केले पाहिजे असा त्यांचा दंडक होता.

शिवकालातील फार मोजकीच पत्र कालौघात आज आपल्याजवळ अस्तित्वात राहिली आहेत. पण, ती जी काही आहेत त्यातून शिवछत्रपतींच्या हृदयांतरी रयतेच्या कल्याणाचा कळवळा किती होता, याचे दिग्दर्शन होते. तसेच ही पत्रे शिवछत्रपतींचे 'रयतेचा राजा' म्हणूनही दर्शन घडवतात.

संपर्क : ०२३१-२३२२६४२

ढवढरुतरुणरुकरु 'आतरुतरु'

भरु

रुतरुतरु कृषुी वुरुकरुसरुकरुकरु करुतरुकरुी 'अधुकरु धरुनुधु डुकरुकरु' (Grow more food) डरु डुरुहुरुडुडुडुडु सुरुकरुवरुत डुरुलुी. डरुतरु, तुडरुनुतरु नुडुडुओनुन आडुडुडुडुनु सुकुरुवरुलुडुडुडुडु डुकरुडुनुडुी डुडुवुलुडुडु डुकरुडुडुडुडु (सुीडुीडुी) डुडुनुडुत आलु. डरुकरु करुलुलुत १९५० कुरुडु दरुडुनुडुन डुडुशुडु सरुवरुतुर अनुनधरुनुधुकरुी तुीतुर डुतरुकरुई नुरुडुनुन डुरुलुी. कृषुी वुरुकरुसरुकरुी वुरुशुडुष करुडु करुणुडुडुकरुी गरक ओलुकरुखुनु सुवरुतुर कृषुी वुरुसरुतुर डुतुरणु नुरुडुनुन करुणुडुत आलुी. १९६० कुरुडु सुडुरुडुरस कृषुी वुरुकरुसरु वुधुुरणु नुरुशुकरुत करुणुडुत आलुे. डरु धुुरणुडुत धरुनुधु उतुडुडुनरुत सुवरुडुडुडुणुतरु आणुी तंनुतुरणुनरुनुडु वरुडुडुडुतुरनु उतुडुडुनरुत वरुडु करुणुडुडु कुरुडुडु डुतरुवणुडुत आलुे. डरु उडुडुडुडुडुडुडुडु संकरुतरु व अधुकरु उतुडुडुन डुडुणुनरुनु डुरुतुी आणुी सधनुशुेतुी वुरुकरुसरुकरु करुडुडुडुडु डरुतुी डुडुणुडुत आलु. डरुकरु डुलुतरु डुहणुओक 'हरुतरु कुरुनुतुी' हुुडु.

हरुतरु कुरुनुतुीके डुशु वरुडुवणुडुडुडु डुडुे कृषुी वुरुसरुतुर डुतुरणुेकुरु डुनुनुकरुनुन करुनुन डुडुशुडुडु डुरशुडुषणु व डुडुे डुडुनुन ररुडुवणुडुत आलुी; आणुी वुरुवरुधु तंनुतुरुकरु अडुडुडुडुन (डुडुशुन) (उडुडु: तेलडुडुडुडुणुे, करुडुडुस डुडुशुन) डुडुणुडुत आलुे. डरुकरु करुलुलुत आधुनुनुकरु तंनुतुरणुनरुनु डुडुसरु डुरुलु. शुेतुी उतुडुडुनरुत वरुडु डुरुलुी. डरुतरु, करुीरुडुवरुडु कुषुेत्ररुतुील अडुडुकुषुतरु डुरुडुणुडुडु सधुणुे शुकुडु डुरुलुे नरुहुी. तसेक सधनु शुेतुीकुरुी करुस धुुरलुेलुडुडु शुेतकनुडुडुनुडु उतुडुडुनरुत वरुडु डुरुलुी. तशुीक उतुडुडुन खरुकरुतहुी वरुडु डुरुलुी. नुवरुवुशुुडुवरु

आधरुतरु शुेतुी डुनुलुी आणुी शुेतकरुी डुरुवरुलुंडुी डुरुलुे. उतुडुडुकरुतेत वरुडुीसुडुडुतक डुरुतुडुषकु उतुडुडुनरुत वरुडु, कुरुडुनुरुीके आरुुगुडु सुनुवरुधुनु, कुरुीडु व रुुगुंकरु डुररुडुडुडुडुव आणुी शुेतडुलु वुरुकरुी वुडुवसुथरुडुडुनरुत डुरुशुन

कुरु. वु. डुेशुडुखु
संकरुलक, (आतुडु) कृषुी आडुडुकरुतरुलडु, डुणुे

अधुकरु उडुडु डुनुलुे. डुरुनुतुरुकरु कृषुी वुरुसरुतुर डुतुरणुेलु डरु डुरुशुनुडुडुीवरु अधुकरु करुडुडुडुडु डुनुवणुडुडुकरुी गरक

कुरुलुहरुसुतरुवरु आणुी तरुलुकुरसुतरुवरु नरुवुीनुडुडुडु सुवरुडुतुतु संसुथरुडुी नुरुडुनुतुी करुणुे, कृषुी वुरुसरुतुररुसरुतुी करुडु करुणुनरुनु डुरुसरुकरुीडु, खुरुडुओगुी आणुी डुतरु वुरुसरुतुर डुतुरणुडुनुतु सडुनुवडु सधुणुे, शुेतुी व शुेतुी ओडुडुडु डुनुडु वरुडुीसुडुी वुडुडुडु वुरुसरुतुर करुडु डरुतुी डुणुे, शुेतकनुडुडुनुंके वुरुवरुधु गडु सुथरुडुनु तुडुनुंकरुडुडुडुडु वुरुसरुतुर करुडु करुणुे अशुी अनुेक उडुडुडुडु डुेवुनु 'आतुडु' कुरुी नुरुडुनुतुी करुणुडुत आलुी आहुे. शुेतकनुडुडुनुंके वुरुसरुतुर करुडुडुतु सहडुणु वरुडुवणुे, डुरुहुरुलरुंकरु सहडुणु वरुडुवणुे आणुी आडुडुलुडु डुडुगरुसरुतुी वुरुसरुतुर करुडुडुडुडुनु डुरुडुडुओनु व आखुणुी करुणुे, डुरुधरुनुधुकरुडु डुतरुवणुे डुडुसरुतुी 'आतुडु' संसुथुेस आवरुशुडुकरु सुवरुडुतुतुडुी डुणुडुत आलुी आहुे.

डुडुसु लरुगलुी. डुरुनुतुरुकरु कृषुी तंनुतुरणुन डुरुसरुडुडुडु डुडुतुीत डुडुल करुनु वुरुसरुतुर डुतुरणुेत डुडुल डुडुवुनु आणुणुडुडुसरुतुी ओरुगलुतुकरु डुनुंकेकुरु डुरुसहकरुडुडुनु डुरुहरुडुडुडुतुील ॡ कुरुलुडुडुनुतु डुडुथुडुशुी डुरुकरुलुडुडुडु डुधुतुीवरु नरुवुी डुतुरणुेकुरुी करुकरुणुी १९९७ ते २००५ डुरुडुनुडुन रुरुडुतुीडु कृषुी तंनुतुरणुन डुरुकरुलुडुत डुडुणुडुत आलुी.

रुरुडुतुीडु वुरुकरुसरु डुरुडुडुडुनु (NDC) २००७ कुरुडु उरुवरुत कृषुी वुरुसरुतुर डुतुरणुेके डुडुकरुडुीकरुणु व कुीशुलुडु वुरुकरुसरुडुडु गरकुके डुरुहतुडु अधुुरेखुीत केले हुुडे. तसेक डुथुडुशुी डुरुकरुलुडुतुील अनुडुडु लकुरुत डुेतु कुरुंडु शरुसनुडुनु 'कुरुषुी तंनुतुरणुन वुडुवसुथरुडुडुन डुतुरणुन, 'आतुडु' (Agriculture Technology Management Agency - ATMA) सरुव कुरुलुडुडुतु २०१० डुडुसुनु नरुवुडुनु ररुडुवणुडुत डुेत आहुे.

'आतुडु' हुी संसुथरुडुडुडु डुरुलुडुडुडुडुडु नुरुडुनुन करुणुडुत आलुी. तुडु संसुथरुडुडुडु डुेतकनुडुनुंकेडु डुनु वरुडुडुीडुनु नुरुडुनुन करुलुी केलुी ओतु आहुे. तुडुडुडुे वुरुसरुतुररुके करुडु अधुकरु सुथरुनुनुकरु गरक डुरुणु डुरुणुे आणुी डुरुडुणुडुनुकरुकरु करुणुडुडुके डुरुडुतुन करुणुडुत डुेत आहुेत. कृषुी वुरुसरुतुर डुतुरणुेलु ओसुत लरुवुीकक, लुकुडुडुडुडुडु डुनुवणुडुत आलुे आहुे. सुथरुनुनुकरु गरकुनुनुनुनु वुरुसरुतुर करुडुडुडुडुनुंके आखणुी करुणुडुडु डुेत सुवरुडुतुतुतु 'आतुडु' लरु डुरुडुनुन करुणुडुत आलुी आहुे.

तंनुतुरणुनरुनु डुरुसरु करुणुडुडुडुेवओी तंनुतुरणुनरुनु वुडुवसुथरुडुडु करुणुे, शुेतकनुडुडुनुंके वुरुवुल लरुडुडुधुी न डुरुनरुतु तुडुनुंके वुरुसरुतुररुकरुडुत डुरुुडुडुीने सहडुणुी

करून घेणे, शेतकऱ्यांच्या अनुभवाचा, ज्ञानाचा विचार करून, शेती तंत्रज्ञानाचा प्रसार वाढवणे असे अनेक उपक्रम आणि मानसिकतेत बदल घडवण्याची जबाबदारी 'आत्मा'वर आहे.

'आत्मा'चे कार्य सुरळीतपणे व्हावे आणि अपेक्षित परिणाम साध्य व्हावेत, तसेच तंत्रज्ञान व्यवस्थापनाच्या अनेक प्रक्रिया अधिक अर्थपूर्ण आणि संवेदनशील व्हाव्यात, यासाठी विविध संस्थात्मक संरचना निर्माण करण्यात आल्या आहेत.

'आत्मा' संस्थेस जिल्हास्तरावर मार्गदर्शनासाठी 'आत्मा नियामक मंडळां'ची निर्मिती करण्यात आली आहे. 'आत्मा'चे दैनंदिन कामकाजावर नियंत्रण आणि सुव्यवस्थित अंमलबजावणीसाठी आत्मा व्यवस्थापन समिती (AMC) आणि जिल्हास्तरीय शेतकरी सल्ला समितीची (DFAC) निर्मिती करण्यात आली आहे. तालुकास्तरावर तालुका तंत्रज्ञान चमू (BTT) कार्यरत असेल. या चमूमध्ये कृषी व संलग्न विभागाचे अधिकारी कार्य करतील आणि त्यांना सल्ला देण्यासाठी शेतकरी सल्ला समितीची (BFAC) निर्मिती केली आहे. ग्रामस्तरावर शेतकरी मित्रांच्या (FF) मदतीने शेतकऱ्यांचे विविध गट आणि महिलांचे गट स्थापन करून त्यांच्यामार्फत विविध योजना, प्रत्यक्षिके आणि तंत्रज्ञान प्रसाराचे कार्य करण्यात येईल.

आत्मा कार्यपद्धतीत अनेक सहभागी प्रक्रियांना पुरेसा वाव दिला आहे. जिल्हास्तरावर शास्त्रज्ञ व कृषी संलग्न विभागाचे अधिकारी यांनी प्रथम जिल्ह्याचे कृषी हवामान विभागातून काही गावे निवडावीत, त्या गावांत जाऊन लोकसहभागातून गावाची परिस्थिती आणि विकासाच्या गरजा व प्राधान्यक्रम जाणून घ्यावेत. अशा १२ गावांतून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे तसेच विविध संस्था, शासकीय यंत्रणा यांच्याकडील उपलब्ध माहितीचा वापर करून जिल्ह्याचा धोरणात्मक संशोधन आणि विस्तार आराखडा (SREP) तयार करावा. यामुळे जिल्ह्याच्या विस्तार कार्याचे प्राधान्यक्रम, जिल्ह्यातील प्रमुख समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना यांची माहिती मिळेल व त्यानंतर जिल्ह्याचा

वार्षिक कृती आराखडा तयार करण्याचे काम घेता येईल. तालुकास्तरावर तालुका तंत्रज्ञान चमू तसेच कार्यरत तालुका तंत्रज्ञान व्यवस्थापन (BTM), तालुका विषय विशेषज्ञ (SMS) आणि शेतकरी सल्ला समितीच्या मदतीने तालुक्याचा कृती आराखडा (BAP) तयार करतील. हा आराखडा आत्मा नियामक मंडळाकडे मंजुरीसाठी पाठविण्यात येईल.

शेतकरी व्यक्तिगत लाभ आणि सार्वजनिक लाभ असे अनेक उपक्रम कॅफेटेरिया / कृती कार्यक्रमात घेण्यात आले आहेत. शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण, प्रत्यक्षिके, शेतकरी सहली, कृषी दिन, प्रदर्शन, शेतकरी गटांना प्रोत्साहन आणि मदत असे अनेक उपक्रम घेण्यात येत आहेत. यात व्यक्तिगत लाभाच्या कार्यक्रमात निवडीसाठी तालुका तंत्रज्ञान चमू ग्रामपंचायतीची / शेतकरी गटाची मदत घेतील तसेच शेतकरी सल्ला समितीचेही साहाय्य घेतील. सर्व कार्यक्रम जास्तीत जास्त पारदर्शक आणि शेतकऱ्यांच्या गरजांची पूर्ती करणारा असेल याची दक्षता सर्व स्तरावरून घेण्यात येत आहे. राज्यस्तरावर संचालक, आत्मा हे सर्व कार्यक्रमांचे संनियंत्रण आणि संचालन करतील. राज्यस्तरावर सर्व उपक्रम राबवण्यासाठी आवश्यक मार्गदर्शन आणि प्रशिक्षण देण्यासाठी वसंतराव नाईक, राज्य कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्था (वनामती) तर विभागीय पातळीवर प्रादेशिक कृषी विस्तार व्यवस्थापन प्रशिक्षण संस्थेची (रामेती) व्यवस्था करण्यात आली आहे.

सर्व शेतकऱ्यांची क्षमता वाढवून, त्यांची शेती अधिक फायदेशीर करण्यासाठी आणि शेती व संलग्न क्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या सर्व गरजा पूर्ण करून त्यांना एक फायदेशीर शेती पद्धती विकसित करण्यासाठी 'आत्मा' साहाय्यभूत होईल, यात शंकाच नाही. आत्मा आणि त्यातील नावीन्यपूर्ण बाबी व वैशिष्ट्यपूर्ण संस्थात्मक संरचनेमुळे सध्याच्या कृषी विस्तार यंत्रणेला संजीवनी प्राप्त होईल.

संपर्क : ०२०-२५५१२८२६, ९४०४९६३७००

सर्व तालुक्यांचे वार्षिक कृती आराखडे (BAP) एकत्रित करून जिल्ह्याचा हे सर्व जिल्ह्यांचे आराखडे एकत्रित करून राज्यस्तरीय विस्तार कार्य आराखडा (SEWP) तयार केला जाईल. राज्यस्तरीय आराखड्यातही गावपातळीवरील गरजा, अपेक्षा आणि आशा आकांक्षेचे प्रतिबिंब अशा प्रकारे दिसून येईल. गावपातळी ते राज्यस्तर असे खालून वर नियोजन हेच 'आत्मा'चे वैशिष्ट्य आहे. प्रत्येक स्तरावर स्थानिक शेतकऱ्यांचे विचार, मागण्या, गरजा यांचा शेतकरी सल्ला समितीच्या माध्यमातून योग्य स्थान मिळण्याची व्यवस्था केली आहे.

बळीराजाच्या हितासाठी...

- सुधारित पीक विमा योजनेतर्गत रब्बी हंगाम २०११-१२ पासून गहू, ज्वारी, हरभरा व करडई या पिकांसाठी जोखीम स्तरात ६० टक्क्यांहून ८० टक्के वाढ व पिकांच्या विमा संरक्षित रकमेत ३३ ते ३५ टक्के वाढ.
- राज्यात भात, सोयाबीन, कापूस, हरभरा, तूर या पिकांबरोबरच फळपिकांसाठी ऑनलाइन कीड व रोग सर्वेक्षण प्रकल्प यशस्वीरित्या राबवल्यामुळे या प्रकल्पास राष्ट्रीय स्तरावरील सन २०११-१२ चे सुवर्णपदक
- कृषी यांत्रिकीकरण योजनेत मूलभूत बदल करून अवजारांच्या किंमती निश्चित करून शेतकऱ्यांना अवजार निवडीची मुभा
- शेतकऱ्यांची फसवणूक टाळण्यासाठी खाजगी कंपन्यामार्फत विविध संशोधित बाजारात विक्रीसाठी वेणा-या वाणास यापुढे कृषी विद्यापीठांकडे किमान २ वर्षे चाचणी करून त्यांची शिफारस प्राप्त झाल्यावर या वाणांच्या विक्रीस परवानगी
- राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेसाठी रुपये ४१५ कोटीचा निधी.
- एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रमासाठी रुपये १०५ कोटी.
- कृषी विकासाच्या विविध उपक्रमांसाठी रुपये २८४ कोटीची भरीव तरतूद.
- शेतकऱ्यांना वीज दरात सवलतीसाठी रुपये २५०० कोटी तरतूद.
- कृषी पंप विद्युतीकरणासाठी १ लाख ५० हजार इतके लक्ष्य निर्धारित
- कृषी पंप विद्युतीकरण अनुशेष पूर्तीसाठी रुपये १८५ कोटीचा नियतव्यय प्रस्तावित

बवी यंत्रे, बवा आत्मविश्वास

ये णाच्या काळात स्पर्धात्मक शेती राहणार असून, तिला वाढणाऱ्या लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरवण्याचे काम पार पाडावे लागणार आहे. सद्यःस्थितीत आपणास शेतीमध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणावा लागणार असून, शेतीमध्ये यंत्रांचा वापर वाढवावा लागणार आहे. अद्ययावत शेती यंत्रे व औजार हे पिकाची उत्पादकता, पिकाची घनता व उत्पादन वाढण्यास उपयोगी पडतील.

भारतात २०५०

डॉ. व्यंकटराव मायंदे
कुलगुरू, डॉ. पंजाबराव देशमुख
कृषी विद्यापीठ अकोला

शेतीमधील यांत्रिकी शक्तीची वाढ (आकडे दशलक्षमध्ये)

यांत्रिकी शक्ती	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०२०
ट्रॅक्टर	०.५४८	१.३१८	२.२२६	३.५
पॉवर टिलर	०.०८	०.०९५	०.१२७	०.२
विद्युत पंप	४.३३	८.९१	१४.८०	२०
डिझेल पंप	३.१०१	४.६५९	५.९४	१०
प्रति हेक्टर यांत्रिकी शक्ती (किलो वॉट)	०.४७१	---	१.२३९	२.००

पर्यंत १५० कोटींच्या घरात लोकसंख्या होईल. जागतिक स्तरावर प्रति माणशी उपलब्ध असणारी उपजाऊ जमीन ०.२३ हेक्टरवरून सन २०५० पर्यंत ०.१४ हेक्टर होणार आहे. ही जमीन उपलब्धता भारतातसुद्धा अशाच राहणार असून, येणाऱ्या काळात अन्नधान्य उपलब्धता हा महत्त्वाचा प्रश्न होणार आहे.

शेती अन्नधान्य उत्पादनात आपणास किमान ७० टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढ सन २०२० मध्ये अपेक्षित आहे, पण हे सहज साध्य होणारे ध्येय नाही. यासाठी आपणास शेती व्यवसायात आमूलाग्र

बदल घडवून आणावे लागणार आहेत.

नजीकच्या काळात शेती ही विविध निविष्ठांच्या वापरामुळे बऱ्याच प्रमाणात जास्त गुंतवणुकीची होऊन लागवड खर्च वाढत जाणार आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मिळणारे उत्पादन हे परवडण्यासारखे नाही. सद्यःस्थितीत भारतीय शेतीत मोठ्या प्रमाणात योग्य आधुनिक शेती औजार व यंत्रे वापरणे गरजेचे आहे. या यंत्रांच्या वापरामुळे शेतीमध्ये ऊर्जेचा वापर वाढेल. उत्पादन वाढून शेती खर्च कमी होण्यास मदत होईल.

शेतीमध्ये यंत्रांचा व औजारांचा वापर

- पीक लागवडीसाठी जमीन तयार करणे.
- काटेकोर पद्धतीने पिकाची लागवड.
- उच्च दर्जाचे आधुनिक पीक डवणी व आंतरमशागती यंत्रे.
- कार्यक्षम फवारणी यंत्रे.
- पीक काढणी व मळणी यंत्रे.
- पीक, काडी-कचरा व्यवस्थापन.

या यंत्रांच्या माध्यमातून शेतीमधील पीक लागवडीपासून तर शेतातील पीक अवशेष

क्रियाशील जमीन धारणा (शेतीची)

जमीनधारणा प्रकार	एकूण जमीनधारकांची संख्या (टक्के)	जमीन क्षेत्र (टक्के)
सीमान्त	६३	१८.८
लहान	१८.९	२०.२
मध्यम	१७.१	४७.८
मोठे	१.०	१३.२
एकूण	१००	१००

व्यवस्थापन करता येईल. त्यामुळे पीक उत्पादन खर्च कमी होऊन उत्पादन वाढेल. सन २०२० पर्यंत प्रति हेक्टर २.०० किलोवॅट यांत्रिक शक्ती वापर साध्य करण्यासाठी आपणास बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात शेतीमध्ये गुंतवणूक करावी लागणार आहे.

शेतीमध्ये होणारा ऊर्जेचा वापर आणि उत्पादन याचा फार जवळचा संबंध आहे. ऊर्जावापर दर हा २०११-१२ मध्ये प्रति हेक्टर १.२३१ किलोवॅट होता तो सन २०२० मध्ये प्रति हेक्टर २.०० किलोवॅट प्रति हेक्टर एवढा आवश्यक आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने आपणास ट्रॅक्टर व पॉवर टिलर या यांत्रिक ऊर्जेच्या वापरावर भर द्यावा लागणार आहे. या यांत्रिक ऊर्जेच्या वापरामुळे एकूण उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होईल.

पंजाब राज्यामध्ये प्रति हेक्टर कृषी शक्ती

भारताची अन्नधान्य उपलब्धता

वर्ष	२०००	२००९	२०२०
लोकसंख्या (दशलक्ष)	१०००	१२००	१४५०
तृणधान्य / ४०० ग्रॅम / दिवस	१४६	१७५	२१२
कडधान्य / ४५ ग्रॅम / दिवस	१६	२०	२४
गोडतेल / ३० ग्रॅम / दिवस	११	१३	१६
दूध / २०० ग्रॅम / दिवस	७३	८८	१०६
फळे / २०० ग्रॅम / दिवस	७३	८८	१०६
भाजीपाला / ३०० ग्रॅम / दिवस	११०	१३१	१५९
साखर / ४० ग्रॅम / दिवस	१५	१८	२१

महाराष्ट्रातील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असून, पावसाच्या अनियमिततेमुळे उत्पादनावर दिवसेंदिवस विपरीत परिणाम होत आहे. हे विपरीत परिणाम टाळण्यासाठी पिकांची पेरणी ही रूंदसरी व वरंबा पद्धतीने करावी लागेल. त्यामुळे पावसाचे योग्य नियोजन करता येईल. या पेरणीच्या माध्यमातून कमी पावसाच्या स्थितीत पाण्याचे मूलस्थानी जलसंधारण करता येईल. पिकाच्या वाढीसाठी व पर्यायाने उत्पादन वाढीसाठी त्याची मदत होईल. कोरडवाहू शेतीमध्ये पाण्याच्या मूलस्थानी जलसंधारणाकरिता या पीक पद्धतीचा वापर करण्याची नितांत गरज आहे. सोबतच पिकाच्या आंतरमशागतीकरिता ट्रॅक्टरचलित / स्वयंचलित डवणी आणि कोळपणी यंत्रे कोरडवाहू शेतीत वापरता येतील. कृषी विद्यापीठात संशोधित झालेल्या सर्वच यंत्रांचा योग्य वेळी व सकारात्मक रितीने उपयोग झाल्यास कोरडवाहू शेतीमध्येही अधिक उत्पादन घेणे शक्य आहे.

वापर दर हा जास्त असून, तुलनेने महाराष्ट्राचा फार कमी आहे. ट्रॅक्टर व स्वयंचलित यांत्रिक ऊर्जेच्या वापरामुळे कृषी शक्ती वापर पंजाबमध्ये जास्त असून, त्याचा थेट परिणाम हा अन्नधान्य उत्पादनावर झालेला आहे. आपल्या राज्यामध्ये कृषी शक्ती वापर दर वाढविण्यास वाव आहे, असे आढळून येते. पीक काढणी पश्चात कामांकरितासुद्धा कृषी औजारांची जोड दिली तर पिकांचे मूल्यवर्धन करून शेतीमधून मिळणारा फायदा वाढू शकतो.

शेतीच्या यांत्रिकीकरणामुळे बी-बियाणे व खत यांच्यात जवळपास १५-२० टक्के बचत होते. शेतीच्या उत्पादकतेत जवळपास १०-१५ टक्के वाढ

होऊन शेतकऱ्यांच्या निव्वळ नफ्यात २९-४९ टक्क्यांपर्यंत वाढ होण्यास मदत होते.

इतर फायदे

- उत्पादकता, पिकाची घनता व एकूण उत्पादनात भर
 - शेतीतील विविध कामाचे यांत्रिकीकरण पीक उत्पादन/लागवड खर्चात कमी
 - नैसर्गिक संसाधनात बचत
 - शेतीमध्ये लागणारे आदाने/निविष्ठात बचत
 - शेतकऱ्यांच्या राहणीमानात/दर्जात वाढ
- औजार व यंत्रे यामुळे बऱ्याच प्रमाणात संसाधनांचे संवर्धन होण्यास मदत होते. रोटाव्हेटरच्या वापरामुळे जवळपास ५० टक्क्यांपर्यंत इंधनाची बचत होऊन चांगल्या प्रकारे जमिनीची मशागत होते. रूंदसरी वरंबा पद्धतीच्या पेरणी प्रकारामुळे उत्पादनात वाढ होऊन खर्चातसुद्धा बचत होते.

संपर्क : ०७२४-२२५८३६५,
९४२३१७४२९९

राज्य	कृषी शक्ती उपलब्धता किलोवॅट / हेक्टर	अन्नधान्य उत्पादकता किलोवॅट/हेक्टर
पंजाब	३.५०	४०३२
हरयाणा	२.५०	३०८८
महाराष्ट्र	०.७०	७५७
एकूण भारत	१.३५	१७२३

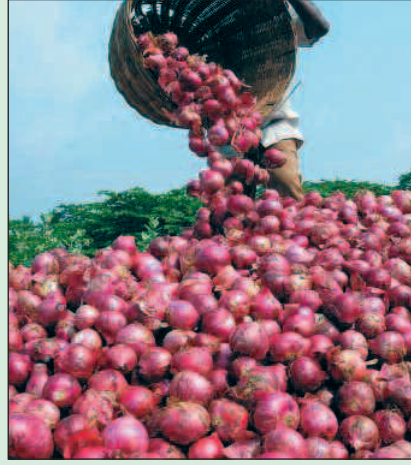
शेतकऱ्यांनो स्वतःच करा निर्यात!

जागतिक व्यापार करारामध्ये कृषिमालाचा समावेश सन १९९३ मध्ये करण्यात आला असून त्याची अंमलबजावणी सन २००५ पासून करण्यात आल्यामुळे कृषिमालाकरिता जागतिक बाजारपेठ खुली झाली आहे. त्यामुळे कृषिमाल विविध देशांना निर्यात करण्याकरिता संधी निर्माण झाल्या आहेत. त्याचबरोबर कृषिमालाची गुणवत्ता, कीड व रोग मुक्तता, उर्वरित अंश, वेष्टन इत्यादी बाबींना जागतिक बाजारपेठेत विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

कृषिमालाची निर्यात एका देशातून दुसऱ्या देशात करताना किडी व रोगाचा प्रसार होऊ नये तसेच त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी जागतिक अन्न संघटनेने (एफएओ) सन १९९१ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पीक संरक्षण करार केला आहे. हा करार 'आंतरराष्ट्रीय पीक संरक्षण करार' (International Plant Protection Convention) म्हणून ओळखला जातो. या कराराचा भारत एक सदस्य देश आहे. कराराचा मुख्य उद्देश असा आहे की, एका देशातून दुसऱ्या देशात कृषिमालाच्या निर्यातीद्वारे कीड व रोग तसेच तणांच्या प्रसाराद्वारे संबंधित देशाचे मानव, प्राणी व पिकांवर अनिष्ट परिणाम होऊ नये, याकरिता नियमावली करण्यात आली आहे. या करारानुसार कृषिमालाच्या आयात व निर्यातीकरिता फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र घेणे व सर्व सदस्य देशांना या कराराचे पालन करणे बंधनकारक करण्यात आले आहे. या कराराची प्रगत देशांकडून काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

खुल्या जागतिक व्यापारामुळे जागतिक बाजारपेठेमध्ये कृषिमाल निर्यातीकरिता मोठ्या प्रमाणात संधी निर्माण झाल्या आहेत. त्याचबरोबर आव्हानही आहे. राज्यातून ताजी फळे, भाजीपाला, फुले, रोपे/कलमे इत्यादींची मोठ्या प्रमाणात निर्यात होत आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने द्राक्ष, डाल्बिब, आंबा, केळी, कांदा, तीळ, मका, भाजीपाला, फुले व फुलांची रोपे व इतर पिकांचा समावेश आहे. द्राक्ष निर्यातीमध्ये शेतकऱ्यांचे मोठे योगदान आहे. द्राक्षाप्रमाणेच इतर फळे, भाजीपाला व कृषिमाल निर्यात करण्याकडे/निर्यातक्षम माल उत्पादन करण्याकडे शेतकऱ्यांचा विशेष कल वाढत आहे. परंतु सध्या जागतिक बाजारपेठेमध्ये

देशाच्या एकूण निर्यातीपैकी ९० टक्के द्राक्ष, ६५ टक्के कांदा, ६० टक्के भाजीपाला, ५५ टक्के फुले व इतर पिकांची निर्यात महाराष्ट्रातून होते.

कृषिमाल निर्यातीकरिता अनुसरावयाची कार्यपद्धती, गुणवत्ता प्रमाणके, नियम, अटी, शर्ती इत्यादीबाबत अद्यावत माहिती उपलब्ध करून

गोविंद हांडे

देण्याबाबत शेतकऱ्यांची मागणी वाढत आहे.

निर्यातीला चालना देण्यासाठी तसेच राज्यातील कृषिमालाची निर्यात लक्षात घेऊन व राज्यातून जास्तीत जास्त कृषिमाल सुलभरीत्या निर्यात होण्यासाठी राज्य शासनाच्या विनंतीनुसार केंद्र शासनाने राज्यातील ७ जिल्ह्यांतील ११ अधिकाऱ्यांना फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र देणारे अधिकारी म्हणून अधिसूचित केले आहे. त्यामध्ये पुणे, नाशिक, सांगली, कोल्हापूर, अमरावती, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

केंद्र शासनाने १ जानेवारी २०११ पासून कृषिमाल निर्यातीसाठी फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र देण्याकरिता प्लॅण्ट क्वारन्टाईन इन्फर्मेशन सिस्टीम (पीक्युआयएस) द्वारे ऑनलाइन सुविधा निर्माण केल्या आहेत. राज्यात १ मे २०११ पासून पीक्युआयएसद्वारे ऑनलाइन फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र देण्यास सुरुवात करण्यात आली आहे. पीक्युआयएसद्वारे ऑनलाइन प्रमाणपत्र

मिळण्याकरिता प्रथमतः निर्यातदारांनी ऑनलाइनद्वारे लॉगइन आयडी व पासवर्ड मिळण्यासाठी नोंदणी करणे आवश्यक आहे. नोंदणी करण्याकरिता निर्यातदाराकडे आयात-निर्यात कोड नंबर असणे आवश्यक आहे. ही नोंदणी करण्याची सुविधा www.pqis.com या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. पीक्युआयएसद्वारे नोंदणी केलेल्या निर्यातदारांना संबंधित फायटोसॅनिटरी अॅथॉरिटीमार्फत लॉगिन आयडी व पासवर्ड देण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. त्याचा फायदा सर्व उत्पादक निर्यातदारांनी करून घेणे आवश्यक आहे. तसेच कृषी निर्यातीला चालना देण्यासाठी व कृषिमाल निर्यातीकरिता आवश्यक त्या सुविधा निर्यातदारांना उपलब्ध होण्यासाठी कृषी आयुक्तालय स्तरावर स्वतंत्र कक्ष स्थापन करण्यात आला आहे.

दरवर्षी निर्यातक्षम द्राक्ष बागांचे नूतनीकरण/नवीन नोंदणीची कार्यवाही नोव्हेंबर पूर्वी करण्यात येते. ही नोंदणी करण्याकरिता संबंधित जिल्ह्यांचे जिल्हा अधीक्षक कृषी अधिकारी यांना नोंदणी अधिकारी म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. तसेच निर्यातक्षम बागांची ४-अ व ४-बमध्ये तपासणी करण्याकरिता संबंधित मंडळ कृषी अधिकारी यांना दरवर्षी तपासणी अधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात येते.

राज्यातून कृषिमालाची निर्यात युरोपियन देशांना होत असून त्यामध्ये द्राक्षाचा मोठ्या प्रमाणात समावेश होतो. युरोपियन देशांना द्राक्ष निर्यातीकरिता कीडनाशक उर्वरित अंश हमी देण्याकरीता अपेडाच्या मार्गदर्शनाखाली राज्यात रेसिड्यू मॉनिटरिंग प्लॅनची अंमलबजावणी सन २००४-०५ पासून करण्यात येत आहे. निर्यातक्षम द्राक्ष बागांची नोंदणी, निर्यातक्षम द्राक्ष बागांची तपासणी, उर्वरित अंश तपासणी, एगमार्क व फायटोसॅनिटरी प्रमाणीकरणाचे काम अपेडाच्या वेबसाईटवरून ग्रेपनेट या ऑनलाईन कार्यप्रणालीचा वापर करून करण्यात येत आहे.

द्राक्ष, डाळिंब व काही भाजीपाला वगळता इतर कृषिमाल हा व्यापाऱ्याद्वारेच निर्यात केला जातो. परंतु आता शेतकरी त्यांनी उत्पादित केलेला माल स्वतः निर्यात करण्याबाबत उत्सुक आहेत. कृषिमाल हा उत्पादक, शेतकरी, सहकारी संस्था, खाजगी कंपनी इत्यादी निर्यात करू शकतात. मात्र त्यांच्याकडे आयात-निर्यात क्रमांक असणे आवश्यक आहे. कृषिमाल निर्यातीकरिता खालील कागदपत्रे आवश्यक आहेत.

- (१) प्रोपरायटी फर्म / संस्था / कंपनी स्थापन करणे.
- (२) ज्या नावाने कृषिमाल निर्यात करावयाचा आहे, त्या नावाने राष्ट्रीयीकृत बँकेत चालू खाते.
- (३) परमनन्ट अकॉउंट नंबर (पॅन नंबर).
- (४) आयात-निर्यात कोड नंबर.
- (५) अपेडाचे रजिस्ट्रेशन.

कृषिमालाच्या निर्यातीला प्रोत्साहन देण्याकरिता अपेडाद्वारे पॅकिंग व वाहतूक सबसिडी तसेच निर्यातीकरिता लागणाऱ्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी अर्थसाहाय्य दिले जाते. त्याकरिता निर्यातदारांनी अपेडाचे सदस्य बनणे आवश्यक आहे.

सन २०११-१२ या वर्षामध्ये १७८८५ द्राक्ष बागायतदारांनी ग्रेपनेटद्वारे नोंदणी केली आहे. सन २०११-१२ या वर्षामध्ये २७ एप्रिल २०१२ अखेर ३४२५० मे.टन द्राक्षाची निर्यात युरोपियन देशांना करण्यात आली आहे. या

कार्यप्रणालीचा वापर केल्यामुळे निर्यातदारांना ग्रेपनेटद्वारे ऑनलाइन पद्धतीचा अवलंब करून फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र देण्याच्या सुविधा पुणे, नाशिक, सांगली व सोलापूर येथे उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. त्याचा फायदा राज्यातील द्राक्ष उत्पादक शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

अनारनेट

द्राक्षाप्रमाणेच डाळिंब निर्यातीकरिता अनारनेट या कार्यप्रणालीचा वापर करण्यात येत असून त्याद्वारे निर्यातक्षम डाळिंब बागांची नोंदणी करण्याच्या

सुविधा डाळिंब बागायतदारांना उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

राज्यातून मोठ्या प्रमाणात भाजीपाल्याची निर्यात युरोपियन देशांना केली जाते. परंतु युरोपियन देशांनी निर्यातक्षम भाजीपाल्यामधील कीडनाशक उर्वरित अंशाबाबत हमीची अट घातल्यामुळे भाजीपाला निर्यातीवर बंधने येत आहेत. त्या बाबीचा विचार करून सन २०११-१२ या वर्षापासून अपेडाच्या मार्गदर्शनाखाली राज्यात पुणे, ठाणे, नाशिक, सातारा, जळगाव व अमरावती या जिल्ह्यांतील वांगी, कारली, मिरची, भेंडी, शेवगा व कडीपत्ता या भाजीपाला पिकांचे निर्यातीकरिता कीडनाशक उर्वरित अंश नियंत्रणाकरिता नोंदणी करण्यात येणार आहे. यापुढे नोंदणी केलेल्या भाजीपाला उत्पादकांकडूनच भाजीपाला निर्यात करणे अपेडाद्वारे बंधनकारक करण्यात येणार आहे.

नोंदणी केलेल्या भाजीपाला उत्पादकांना निर्यातक्षम व कीडनाशक उर्वरित अंश विरहित भाजीपाला उत्पादन करण्यासाठी अपेडा व कृषी विभागाद्वारे मार्गदर्शन करण्यात येणार आहे. तेव्हा जास्तीत जास्त भाजीपाला उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांनी या जिल्ह्यांतील संबंधित मंडल कृषी अधिकारी यांच्याशी संपर्क साधणे आवश्यक आहे. भाजीपाला बागेची नोंदणी करण्याकरिता नाममात्र रु. ५०/- प्रति हेक्टर शुल्क निर्धारित करण्यात आले आहे.

अपेडा (Agricultural process product export development authority) ही वाणिज्य मंत्रालय अंतर्गत निर्यातीला प्रोत्साहन देण्याकरिता स्थापन केलेली संस्था आहे. या संस्थेचे मुख्य कार्यालय दिल्ली येथे असून विभागीय कार्यालय वाशी, मुंबई येथे आहे. अपेडाकडे नोंदणी करण्याकरिता बँकेचे पत्र, पॅन नंबर, आयात निर्यात कोड नंबर, उत्पादक निर्यातदारकरिता कृषी

विभागाचे ग्रीस प्रमाणपत्र इत्यादी माहिती दिल्यानंतर अपेडाचे सभासदत्व दिले जाते. त्यानंतर अपेडाच्या वेबसाईटवर आपली उत्पादक निर्यातदार म्हणून नोंद केली जाते. त्याचा फायदा आयातदाराची निवड करण्याबरोबरच निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठीच्या

निर्यात करताना लक्षात ठेवा

जागतिक बाजारपेठेतील गुणवत्तेची मागणी लक्षात घेता निर्यातक्षम कृषिमालाचे उत्पादन, विक्री व निर्यात करण्याकरिता खालील बाबींवर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

- १) कृषिमालाची गुणवत्ता, आकार, रंग इत्यादिकरिता एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापनाचा योग्यप्रकारे वापर.
- २) कृषिमालावरील किडी व रोगाचा प्रभावीपणे व प्राथमिक अवस्थेत नियंत्रण करण्यासाठी एकात्मिक कीड व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी.
- ३) कृषिमालातील कीडनाशक उर्वरित अंश नियंत्रणाकरिता केंद्रीय कीटकनाशक मंडळ व नोंदणी समितीने मान्य केलेल्या औषधाचा लेबल क्लेमप्रमाणेच वापर.
- ४) एकाच औषधाची सलग फवारणी टाळणे.
- ५) जैविक औषधे व जैविक खतांचा वापर.
- ६) गरजेनुसार व सुरक्षितपणे रासायनिक खते व औषधांचा वापर.
- ७) चांगल्या व्यवस्थापन पध्दतीचा अवलंब व त्यांचे प्रमाणीकरण.
- ८) कृषिमालाची काढणी, वाहतूक, हाताळणी, पॅकिंग व लेबलिंग योग्यप्रकारे करण्याकरिता चांगल्या व प्रमाणित सुविधांचा वापर.

अर्थसाहाय्य योजनांसाठी होतो.

कृषिमालाच्या निर्यातीकरिता अनुसरावयाच्या कार्यपद्धती व इतर सविस्तर माहिती संचालक, कृषी प्रक्रिया व नियोजन, साखर संकुल, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००५ या कार्यालयामार्फत उपलब्ध करून दिली जाईल. कार्यालयाचे संपर्क क्रमांक खालीलप्रमाणे आहेत.

संपर्क : ०२०-२५५१०६८४-३४३४९

कृषिमाल निर्यातीविषयी उपयुक्त संकेतस्थळे

www.apeda.com ,	www.dgft.com ,
www.wto.com	www.ippc.com
www.iift.com	www.sps.com
www.mahaagri.com	www.msamb.com
www.mccia.com	www.ecgc.com
www.trademap.com	www.agmarknet.com
www.plantquarantine.nic.in	www.pqis.com

शेतकरी झाला 'ग्लोबल'...

हाराष्ट्राचा कृषी विभाग माहिती तंत्रज्ञानाचा कृषी विकासाकरिता वापर करण्यात आघाडीवर आहे. राज्यातील शेतकरीसुद्धा अलीकडच्या काळात या तंत्रज्ञानाचा मोठा वापर करू लागले आहेत. गावोगावी मोबाइल आहेत. इंटरनेटची सुविधा खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचू लागली आहे. या सुविधांचा उपयोग शेतकरी अद्ययावत राहण्यासाठी, बाजारपेठ, हवामान आदींची ताजी माहिती मिळवण्यासाठी करू लागले आहेत. महाराष्ट्रातील प्रगतीशील फळबागायतदार, फूल उत्पादक, धान्य उत्पादक शेतकरी माहिती तंत्रज्ञानामुळे ग्लोबल होऊ लागला आहे. कृषी उपयोगी विविध ई-सेवा उपलब्ध करून देऊन कृषी विभाग महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. मोबाईलचा वापर प्रचंड वेगाने वाढला आहे.

उदय देशमुख

मोबाईलचा प्रसार आणि त्याची उपयुक्तता लक्षात घेता शेतकऱ्यांपर्यंत तातडीचे संदेश पोचवण्यासाठी कृषी विभाग मोबाइल यंत्रणेचा सहळ वापर करू लागला आहे. **तीन लाखांहून अधिक शेतकऱ्यांची नोंद कृषी विभागाकडे झाली आहे. या शेतकऱ्यांना आतापर्यंत तब्बल साडे पाच कोटी एसएमएस पाठवून पीक सल्ला देण्यात आला आहे. एसएमएसद्वारे तालुकानिहाय - पीकनिहाय मार्गदर्शन हे या एसएमएस सेवेचे वैशिष्ट्य आहे.** महत्त्वाच्या घटना, योजना, स्थानिक हवामानानुसार पीक संदेश यांचीही माहिती एसएमएसद्वारे शेतकऱ्यांपर्यंत पोचवली जाते. ही सेवा विनामूल्य आहे. देश पातळीवर अशा प्रकारचा हा एकमेव उपक्रम आहे.

क्षेत्रीय पातळीपर्यंत कार्यरत कृषी विभागातील अधिकारी व कर्मचारी यांच्याशी कमी खर्चात व सवलतीच्या दरात संपर्क साधणे सोईचे व्हावे, तसेच राज्यातील सर्व संपर्क शेतकरी, पुरस्कार प्राप्त शेतकरी, गट शेती करणारे शेतकरी व समूह शेती करणारे शेतकरी यांच्याशी कृषी विभागाच्या अधिकाऱ्यांना सातत्याने संपर्कात राहता यावे, शेतकऱ्यांना कृषी हवामानविषयक सल्ला, खते, बी-बियाणे यांची उपलब्धता व गुणवत्ता इत्यादी बाबत असणाऱ्या अडचणी व कृषी विभागाच्या

कृषी व पणनमंत्री राधाकृष्ण विखे-पाटील यांच्या प्रयत्नाने भारत संचार निगम लि.यांचे सहकार्याने महाकृषी संचार-२ (CUG मोबाईल सेवा) कार्यान्वित करून नवीन सभासद नोंदणीचा उपक्रम दि. ६ एप्रिल २०१२ पासून सुरू करण्यात आला आहे. महाकृषी संचार-२ अंतर्गत भारत संचार निगम लिमिटेडकडून शेतकऱ्यांसाठी Prepaid CUG Plan ची सेवा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. महाकृषी संचार व महाकृषी संचार-२ यांच्यामधील सदस्यांच्या भ्रमणध्वनी व संपर्क सुविधा विनामूल्य असतील. CUG उपक्रमामध्ये शेतकरी, शास्त्रज्ञ, अधिकारी व कर्मचारी यांना संपूर्ण राज्यात एकमेकांशी भ्रमणध्वनीद्वारे मोफत संपर्क साधता येईल.

योजना इत्यादींच्या माहितीसाठी तात्काळ व कमी खर्चात देणे सोयीचे व्हावे, कृषी व संलग्न विभागाशी संपर्क साधणे सोपे व कमी खर्चाचे व्हावे, ही बाब लक्षात घेऊन 'भारत संचार निगम लि.' (BSNL) यांच्याबरोबर सामंजस्य करार करून 'महाकृषी संचार' मोबाईल CUG सेवा उपलब्ध करून देण्यात आली. या सेवेकरिता ७ लाख सदस्यांनी नोंदणी केली आहे.

शेतकऱ्यांना खते, बियाणे व कीटकनाशके यांचा पुरवठा, गुणवत्ता याबाबत तक्रारी, समस्या सोडविण्यासाठी कृषी विभागाने किसान संचार टोल

फ्री सेवा १८००-२३३४-००० जून २०११ पासून कार्यान्वित केली आहे. यासोबतच शेतीविषयक तांत्रिक सल्ला देण्यासाठी किसान कॉल सेंटर १८००-१८०-१५५१ सेवेचे बळकटीकरण करण्यात आले आहे.

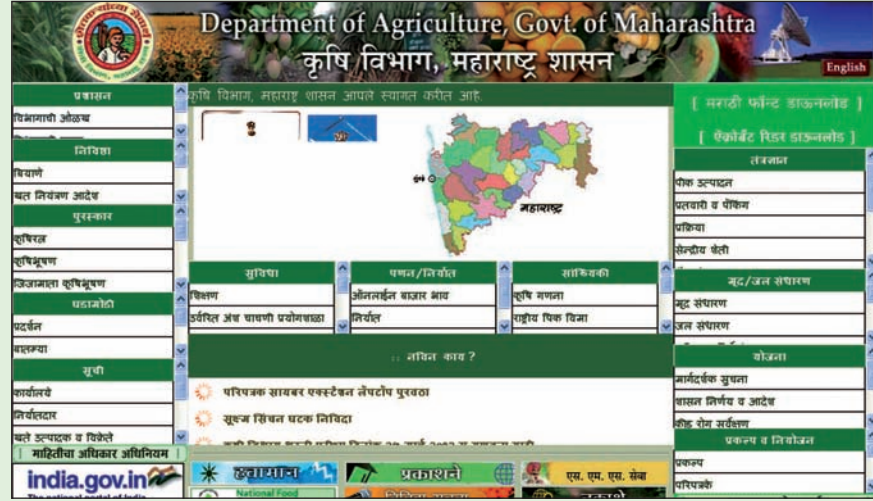
पिकांवर अकस्मात येणाऱ्या कीड-रोगांची लक्षणे व त्यावरील उपाययोजना, हवामानातील बदलांची तातडीने माहिती देणे, निर्यातीसाठी आवश्यक प्रमाणपत्रे-परवानग्या ऑनलाइन उपलब्ध करून देणे, कृषी संलग्न उद्योग-कृषी पूरक उद्योग-निविष्टा व्यवसाय करणाऱ्यांना ऑनलाइन परवाने

देणे, व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंगच्या माध्यमातून निर्णय प्रक्रियेला वेग देणे आदी बाबींसाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा सढळ वापर केला जात आहे. कृषी विभागाची तत्परता वाढावी, जागतिक बाजारपेठेत पोहचू पाहणाऱ्या शेतकऱ्यांना मदत व्हावी, शिवारातला शेतकरी ग्लोबल व्हावा यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचे बळ वापरले जात आहे.

कृषी विभाग आणि शेतकरी यांच्यात कोणतेही अंतर राहू नये यासाठी ई-गव्हर्नन्सवर भर दिला जातोय. कृषी क्षेत्राचा पाया ज्ञानाधिष्ठित, अद्ययावत तंत्रज्ञानावर आधारलेला असला पाहिजे, यासाठी शेतकऱ्यांपर्यंत सातत्याने ताजी माहिती व घडामोडी पोहचत राहावी यासाठी माहिती-तंत्रज्ञानाचा उपयोग केला जातोय. शेतकऱ्यांना केंद्रबिंदू मानून ई-गव्हर्नन्सअंतर्गत यंत्रणा उभी केली जात आहे. याचाच भाग म्हणून राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत सायबर-एक्स्टेंशन हा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. या प्रकल्पांतर्गत माहिती

कृषी विभागाचे [http:// www.mahaagri.gov.in/](http://www.mahaagri.gov.in/) हे संकेतस्थळ शासकीय माहितीचा खात्रीचा स्रोत म्हणून शेतकऱ्यांमध्ये लोकप्रिय आहे. या संकेतस्थळावर दररोजच्या पावसाची आकडेवारी, पीक सांख्यिकी, कृषी विभागाची सविस्तर माहिती, बियाणे-खते-कीडनाशके आदी कृषी निविष्ठा उत्पादकांची यादी, आयातदार-निर्यातदारांची माहिती, पीक तंत्रज्ञान, शासकीय अध्यादेश व योजनांचा तपशील, मार्गदर्शक सूचना, कृषी विभागातील ताज्या घडामोडी, पुरस्कार प्राप्त शेतकऱ्यांच्या यशोगाथा इत्यादी माहिती सातत्याने अपडेट केली जाते. त्यामुळे कृषी विभागाचे कार्य कसे चालते, राज्याच्या शिवारात काय सुरू आहे, याची माहिती शेतकऱ्यांना घरबसल्या मिळणे शक्य झाले आहे.

तंत्रज्ञानाच्या कार्यक्षम वापरातून ग्रामस्तरावर कृषी विस्तार करणे, मल्टीमीडियाच्या सहाय्याने प्रभावी तंत्रज्ञान हस्तांतरण करणे, नॅशनल ई-गव्हर्नन्स फॉर अॅग्रीकल्चर (NeGP-A) प्रकल्पांतर्गत ई-सेवा शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देणे हे प्रमुख उद्देश ठेवून राज्यातील सर्व मंडळ कृषी अधिकारी (एकूण ८८५) कार्यालयास प्रत्येकी दोन लॅपटॉप सर्व पूरक साहित्यांसह उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत.

या लॅपटॉपद्वारे मंडळ कृषी अधिकारी हे कृषी पर्यवेक्षक व कृषी सहाय्यक यांच्या साहाय्याने कार्यक्षम कृषी विस्तार व ई-सेवा शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देत आहेत. सायबर एक्स्टेंशनच्या माध्यमातून शेतकरीभिमुख व स्थानिक गरजांवर आधारित कृषी विस्तार करणे अत्यंत प्रभावी ठरणार आहे.

यासोबतच, नॅशनल ई-गव्हर्नन्स प्लान फॉर अॅग्रीकल्चर हा राष्ट्रीय प्रकल्प कार्यान्वित करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्याची निवड झाली आहे. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून १२ सेवा गटांमध्ये पीक नियोजनापासून पणन व्यवस्थापनापर्यंत विविध कृषी संलग्न तांत्रिक सेवा, ऑनलाइन सुविधा शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत.

संपर्क : ०२०-२५५११४७९
९४२२४०२१२५

बकीराजाच्या हितासाठी...

- केंद्र व राज्य शासन यांच्या ९०:१० अशा सहभागातून राबवण्यात येणाऱ्या एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रमांतर्गत आतापर्यंत ३५ लाख ५४ हजार हेक्टर क्षेत्रावर मृदसंधारणाच्या विविध योजनांना केंद्र शासनाची मंजूरी.
- याद्वारे १६ हजार ६४० हेक्टर इतके सिंचन क्षेत्र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष वापरात येणार आहे.
- कृषी विकासाचे विविध उपक्रम राबविण्यासाठी राज्य योजनेंतर्गत एकूण रुपये २८४ कोटी नियतव्यय प्रस्तावित.
- कोरडवाहू शेती विकासासाठी २०० कोटी रुपयांचा अतिरिक्त नियतव्यय
- जागतिक बँक सहाय्यत महाराष्ट्र स्पर्धाक्षम कृषी विकास प्रकल्पांतर्गत चालू वर्षात रुपये २५ कोटी ५६ लाख एवढा खर्च अपेक्षित. या प्रकल्पांतर्गत पणन विषयक पायाभूत सुविधांच्या उभारणीस चालना देण्याकरिता सुमारे रुपये ६५ कोटी ५६ लाख खर्च अपेक्षित .

म

हाराष्ट्र राज्यातील शेती प्रामुख्याने मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. राज्यामध्ये एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी १६.९ टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. यामध्ये ५५ टक्के वाटा भूगर्भातील पाण्याचा असून, सुमारे २० लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी विहिरीमार्फत सिंचन केले जाते. भूगर्भातील पाण्याच्या पातळीमध्ये दिवसेंदिवस होत असलेली घट आणि पावसाचा अनियमितपणा यामुळे उपलब्ध पाण्याच्या साठ्याचा काटकसरीने आणि नियोजनबद्ध वापर करण्याकरिता ठिबक व तुषार सिंचन पद्धतींचा अवलंब करणे अपरिहार्य आहे. राज्यातील शेतकऱ्यांना सूक्ष्म सिंचनाचे महत्त्व कळल्यामुळे सूक्ष्म सिंचनाचा विविध पिकांसाठी मोठ्या प्रमाणात वापर होत असून, देशामध्ये महाराष्ट्र हे सूक्ष्म सिंचनाचा वापर करणारे अग्रेसर राज्य आहे.

सूक्ष्म सिंचन योजनेंतर्गत शेतकऱ्यांना सर्व प्रकारच्या ठिबक सिंचन पद्धतीसाठी अर्थसाह्य उपलब्ध आहे. यामध्ये इनलाइन, ऑनलाइन पद्धती, जमिनीखालील ठिबक सिंचन पद्धती, मायक्रो स्पिंकलर, मिनी स्पिंकलर आणि तत्सम कमी डिस्चार्ज असणाऱ्या सिंचन पद्धतीसाठी अर्थसाह्य उपलब्ध आहे.

राष्ट्रीय सूक्ष्म सिंचन योजनेंतर्गत फलोत्पादन व

डॉ. डी. जी. बकवाड

संचालक, फलोत्पादन, कृषी आयुक्तालय

बिगर फलोत्पादन पिकांचा समावेश आहे. फलोत्पादन पिकांमध्ये प्रामुख्याने भाजीपाला व केळी, द्राक्षे, डाळिंब, आंबा, लिंबुवर्गीय फळपिके इ. सर्व फळपिकांचा समावेश आहे; तसेच बिगर फलोत्पादन पिकांमध्ये प्रामुख्याने ऊस, कापूस

तसेच गळीत धान्य व कडधान्य इ. पिकांचा समावेश होतो. मागील तीन वर्षांच्या क्षेत्राचा विचार करता बिगर फलोत्पादन पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सातत्याने वाढ होत असून, राज्यातील शेतकरी ऊस व कापूस या पिकांसाठी तसेच हळद, आले इ. नवीन पिकांसाठी सूक्ष्म सिंचनाचा वापर मोठ्या प्रमाणात करत असल्यामुळे सूक्ष्म सिंचनासाठीच्या मागणीमध्ये वाढ होत आहे. राष्ट्रीय सूक्ष्म सिंचन अभियानांतर्गत ठिबक व तुषार सिंचन संच या दोन प्रमुख घटकांचा समावेश आहे. राज्यामध्ये आतापर्यंत ठिबक सिंचनाखाली ६.९५ लाख हेक्टर तर तुषार सिंचनाखाली २.९९ लाख हेक्टर असे एकूण ९.९४ लाख हेक्टर क्षेत्र सूक्ष्म सिंचनाखाली आले आहे. एकूण ठिबक सिंचनाखाली आलेल्या क्षेत्रापैकी फलोत्पादन पिकांचे ५.१५ लाख हेक्टर क्षेत्र व बिगर फलोत्पादन पिकांच्या १.८० लाख हेक्टर क्षेत्राचा समावेश आहे.

सूक्ष्मातून समृद्धीकडे...

सूक्ष्म सिंचनाचे फायदे

नेहमीच्या प्रचलित प्रवाही सिंचन पद्धतीपेक्षा सूक्ष्म सिंचनाद्वारे विशेषतः ठिबक सिंचनाद्वारे पिकांना पाणी दिल्याने साधारणतः ४० ते ५० टक्क्यांपर्यंत पाण्याची बचत होते. प्रत्येक झाडाच्या गरजेनुसार व झाडाच्या मुळांना पाणी, हवा, अन्नद्रव्ये संतुलित प्रमाणात उपलब्ध झाल्याने पिकांची वाढ जोमदार होऊन उत्पादनात ३५ ते ४० टक्क्यांपर्यंत वाढ होते. या पद्धतीमध्ये पिकांच्या गरजेनुसार रासायनिक खतांची मात्रा व सूक्ष्म अन्नद्रव्ये सिंचनाच्या माध्यमाद्वारे देता येत असल्याने खतांमध्ये २० ते ३० टक्के बचत होऊन खते देण्याची मजुरी वाचते. प्रचलित पाणी देण्याच्या पद्धतीकरिता लागणाऱ्या विद्युत ऊर्जेची बचत या पद्धतीमुळे होते.

अंमलबजावणीची कार्यपद्धती

ठिबक / तुषार सिंचन बसण्यासाठी विहित नमुन्यातील अर्ज तालुका कृषी अधिकारी यांच्या कार्यालयात सादर करून पूर्वसंमती प्राप्त करून घेतल्यानंतर संच बसवण्याची कार्यवाही करण्यात येते. तालुका कृषी अधिकारी यांच्याकडे नोंदणी झालेल्या ठिबक / तुषार सिंचन संच उत्पादकांची यादी प्राप्त करून घ्यावी तसेच विहित अंतर व क्षेत्राकरिता आवश्यक ठिबक व तुषार सिंचन

संचाच्या साहित्याबाबतची माहिती घ्यावी. या माहितीच्या आधारे शेतकऱ्यांनी पसंतीच्या उत्पादकांकडून / वितरकांकडून संच बसवून घ्यावेत.

ठिबक / तुषार संच बसविण्यासाठी येणारा खर्च (विद्युत कनेक्शन, चारी खोदणे, संच वाहतूक व संच बसविणे) लाभार्थींनी स्वतः करावयाचा आहे.

संच बसविल्यानंतर सर्व आवश्यक

कागदपत्रांसह प्रस्ताव तालुका कृषी अधिकारी यांच्याकडे सादर करावा. योजनेचा लाभ घेण्यासाठी कमीत कमी ०.२० हेक्टर व जास्तीत जास्त ५ हेक्टर क्षेत्राच्या मर्यादेपर्यंत लाभ घेता येतो.

संपर्क : ०२०- २५५३८०९५,
९४९४९६३६६६

ऑनलाइन सूक्ष्मसिंचन

कृषी विभाग व एन. आय. सी., पुणे यांच्या वतीने सूक्ष्म सिंचन आज्ञावली विकसित करण्यात आली असून सन २०१२-१३ साठी शेतकऱ्यांनी सूक्ष्म सिंचनाच्या प्रस्तावाबाबतचा अर्ज ऑनलाइन भरावयाचा आहे. त्यासाठी कृषी विभागाच्या www.mahaagri.gov.in या संकेतस्थळावर राष्ट्रीय सूक्ष्म सिंचन अभियानांतर्गत सॉफ्टवेअर ऑनलाइन उपलब्ध आहे. शेतकऱ्यांना योजनेचा लाभ घेण्यासाठी इंटरनेटद्वारे अर्ज करता येतो. शेतकऱ्यांचा अर्ज तालुका कृषी अधिकारी यांना प्राप्त झाल्यानंतर तालुका कृषी अधिकारी यांच्याकडून ऑनलाइन पोच पत्र देण्यात येते. प्रस्तावासाठी आवश्यक असलेल्या कागदपत्रांबाबत माहिती दिली जाते. अर्जाबाबत स्वीकृती प्राप्त झाल्यानंतर शेतकऱ्याने निवडलेल्या क्षेत्राची विक्रेते प्रत्यक्ष शेतावर पाहणी करून सूक्ष्म सिंचन संचाचे अंदाजपत्रक ऑनलाइन पाठवतात. आवश्यक त्या कागदपत्रांसह प्रस्ताव पूर्वसंमतीसाठी पुन्हा तालुका कृषी अधिकारी यांच्याकडे विहित कालावधीमध्ये सादर करावा लागतो. अनुदानाच्या उपलब्धतेनुसार पूर्वसंमती पत्र प्राप्त झाल्यानंतर संच बसविण्याबाबत कार्यवाही करावी लागते. संच बसविल्यानंतर आवश्यक त्या कागदपत्रांसह प्रस्तावाबाबत ऑनलाइन माहिती भरून प्रस्ताव तालुका कृषी अधिकारी यांना सादर करावा लागतो. यानंतर अनुदानाची कार्यवाही विविध स्तरावर ऑनलाइन करण्यात येते. शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या लाभार्थी 'आय. डी. नंबर'वरून प्रस्ताव कोणत्या स्तरावर आहे व प्रस्तावाबाबत करण्यात येणारी कार्यवाही याबाबतची माहिती ऑनलाइन उपलब्ध होते. योजनेचे संनियंत्रण ऑनलाइन होत असल्याने, राज्यातील योजनेच्या अंमलबजावणीची स्थिती तात्काळ कळते व त्यामुळे संनियंत्रण प्रभावी होणे शक्य होते.

मार्केटिंगच्या नव्या वळणावर

तकऱ्यांनी घाम गाळून कष्टाने उत्पादित केलेल्या शेतमालास निश्चित बाजारभाव मिळत नाही. तो

जरी कमी-जास्त प्रमाणात मिळत असला तरी त्यास मिळणाऱ्या मोबदल्यापेक्षा त्याच शेतमालासाठी कितीतरी जास्तीची रक्कम देऊन ग्राहकास हा माल खरेदी करावा लागतो. याही पेक्षा गुणवत्ता, दर्जाप्राप्त माल मिळेलच याची खात्री ग्राहकाला नसते. युरोपियन व प्रगत राष्ट्रात शेतकऱ्यांपासून ग्राहकांपर्यंत ऑनलाइन तसेच शीतसाखळीद्वारे मालाची गुणवत्ता विविध प्रकारे टिकवून शेतमाल ग्राहकांपर्यंत पोहोचवण्याची विशिष्ट पद्धत निश्चित केली आहे.

ग्रामीण स्तरावर विकास सोसायट्यांच्या माध्यमातून राज्यात छोटी-मोठी गोदामे बांधण्यात आली. त्या माध्यमातून सहकार क्षेत्राबरोबर समन्वय ठेवून पीक कर्ज पद्धती व्यवस्थापन अंमलात आणली. मात्र, ज्या हेतूसाठी गोदामे बांधली त्यामध्ये शेतमालाची गुणवत्तापूर्वक साठवण करून, मार्केटिंगची पद्धत क्षेत्रीय स्तरावरून विकसित झाली नाही. आजही सर्वसामान्य शेतकऱ्यांकडे गोदामे

विश्वास भोसले

अध्यक्ष तथा व्यवस्थापकीय संचालक,
महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ

नसल्याने त्याला लागलीच बाजारात शेतमाल विक्रीशिवाय पर्याय नसतो. अशा स्थितीत मालाच्या किमतीबाबत त्यास खात्री कधीच नसते. काही वेळेस शेती व्यवस्थापनाचा खर्चही निघत नाही.

आपल्या राज्यात उत्पादित मालाची प्रत्येक स्तरावर योग्य साठवणूक, शास्त्रोक्त पद्धतीने साठवण, गुणवत्ता टिकविण्याची पद्धत निश्चित होऊन शेतमालास स्पॉट मार्केटिंग / ऑनलाइन ट्रेडिंगद्वारे बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. ग्रामीण स्तरावर/विकास सोसायटी स्तरावर ज्याप्रमाणे कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी नाबार्डद्वारे सवलतीच्या व्याजदरात पीक कर्ज योजना राबवून यशस्वी केली आहे. त्याच धर्तीवर साठवणूक केलेल्या शेतमालावर 'निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट अॅक्ट' अंतर्गत वखार पावतीवर सवलतीच्या दराने

तारण ऋण कर्ज सर्व बँकांनी उपलब्ध करून दिल्यास प्रमुख अडचण दूर होईल. केंद्र शासनाने अध्यादेशाद्वारे पीक कर्जाप्रमाणेच साठवणूक केलेल्या शेतमालावर देखील अल्प दराने कर्ज योजना लागू केली आहे. या प्रकारचा प्राप्त अध्यादेश राज्य वखार महामंडळाने राज्यातील सर्व ग्रामपंचायती, सर्व सोसायट्या, मार्केट कमिटी, कृषी विभागासह सर्व क्षेत्रीय अधिकारी यांच्याकडे निर्गमित केला आहे. एकूणच यापूर्वी शेतमाल साठवणूक केलेल्या शेतकऱ्यांच्या मालावर बँका १२ टक्के दराने कर्ज देत असत. आता पीक कर्जाप्रमाणेच ही योजना अंमलात आणण्याच्या भूमिकेचा हा पहिला महत्त्वाचा टप्पा वखार महामंडळाने साध्य केला आहे.

वखार पावतीसाठी शेतमालाची पात्रता/गुणवत्ता असणे आवश्यक आहे. यासाठी राज्य वखार महामंडळ प्रत्येक केंद्रावर प्रयोगशाळा, क्लिनिंग अँड ग्रेडिंग यार्डची उभारणी करित आहे. यापुढे पॅकिंग युनिटचीही सुविधा देण्याचे नियोजन आहे.

हॉलंडसारख्या प्रगत राष्ट्रात फुलोत्पादनाचे फक्त ३ टक्के क्षेत्र आहे; मात्र, जागतिक बाजारपेठेत फुलोत्पादनात हॉलंडचा प्रथम क्रमांक लागतो. प्रतिकूल परिस्थितीमध्येही शेतकऱ्यांना शेतीपासून, मार्केट कमिटी ते थेट बंदरे-विमानतळापर्यंत आयात-निर्यात सुविधा दिल्या आहेत. याशिवाय शेतकरी-व्यापारी-ग्राहक यांचे ऑनलाइन ट्रेडिंग क्षेत्रीय स्तरापासून ते आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत चालू असते. शेतकऱ्यांचा माल कोणत्याही देशामध्ये वेळापत्रकाप्रमाणे जात-येत असतो.

धान्य साठवण्याबरोबरच भाजीपाला, मिरची, दूध, दुधासह उत्पादित पदार्थ, फळे इ. नाशवंत वस्तूंची साठवण व मार्केटिंगसाठी देखील राज्यामध्ये शीतगृहे निर्माण करून रेफर कंटेनर, रेफर व्हॅनद्वारे महामंडळ शीतसाखळी तयार करीत आहे. ही शीतसाखळी प्रत्येक केंद्राच्या SAP प्रणालीला संलग्न राहिल. यामध्ये GPRS सह तापमान नियंत्रण सुविधा केंद्रस्थानी नियंत्रित असेल. मूलभूत आराखडा तयार करताना शेतमालाच्या मार्केटिंगसाठी स्पॉट मार्केटिंग एक्सचेंजद्वारे राष्ट्रीय/आंतरराष्ट्रीय लॉजिस्टिक कंपन्यांशी ही यंत्रणा संयुक्त कराराद्वारे जोडली जाईल. नंदुरबार/गुंटुरच्या आदिवासी क्षेत्रातील मिरची, कोरेगाव, सातारामधील काळा घेवडा, दूध व दुधाचे पदार्थ, मालदांडी ज्वारी, विदर्भातील तूर, कापूस गाठी या सर्वांच्या साठवणूकीस महामंडळाने जसे प्राधान्य दिले त्याचबरोबर शेतकऱ्यांची आर्थिक अडचण सोडवण्यासाठी तत्काळ तारण ऋण देण्याची सुविधा निर्माण केली. याशिवाय या मालास चांगल्या प्रकारची बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्याचे नियोजन असून, निर्यातक्षम चांगल्या दर्जाचा शेतमाल उपलब्ध होणार आहे.

राज्य वखार महामंडळाने हब व स्पोक मॉडेल अंतर्गत प्रथम टप्प्यात ४० वखार केंद्रांतर्गत असणारी सोसायटीची ५२० गोदामे ऑनलाइन मार्केटिंगसाठी नियोजनामध्ये घेतली आहेत. केवळ WDRा चे Accreditation प्राप्त न झाल्याने या ठिकाणी ही सुविधा तूर्त देता येत नाही. राज्य वखार महामंडळाचे शेती व शेतकऱ्यांसाठी असलेले नियोजन व उपक्रम देश स्तरावर स्वीकृत झाले असून, त्याप्रमाणे अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे.

राज्य वखार महामंडळाने शेतमाल साठवणूक केल्याबरोबर शेतकऱ्यास लगेच तारण ऋण कर्ज बँकेमधून मिळावे यासाठी नियोजन केले आहे. शेतमालाच्या किमतीच्या ७० टक्के मोबदला शेतकऱ्यास ऑनलाइन पद्धतीद्वारे मिळण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय दर्जाची SAP सॉफ्टवेअर प्रणाली विकसित केली असून, राज्यातील सर्व गोदामे या नेटवर्कमध्ये आणली आहेत. यामुळे शेतकऱ्याने वखारीत माल ठेवल्याबरोबर संगणकीय पद्धतीने वखारपावती बँकेकडे तत्काळ पाठविण्यात येणार आहे. वखारपावती ही कायदांतर्गत एक प्रकारची करन्सी असल्याने, वखार महामंडळाने हमी दिल्याप्रमाणे बँक स्तरावर ती प्राप्त होताच शेतकऱ्यास त्यावर रक्कम अदा होण्यास कायदेशीर अडचण येणार नाही.

शेतमाल काही वेळेत स्वच्छ करून त्याचे ग्रेडिंग करून पॅकिंग होईल, यामुळे कोणत्याही बाजारपेठेत जाण्यास त्याची योग्यता असेल. परिणामी, शेतमालास चांगला बाजारभाव प्राप्त होईल. साहजिकच निर्यातक्षम माल तयार झाल्यामुळे तो राष्ट्रीय/आंतरराष्ट्रीय बाजारातदेखील जाऊ शकतो. शेतमालाची गुणवत्ता व विम्याची हमी वखार महामंडळाने बँकेस दिली असल्याने व घेतल्याने त्यावर तारण ऋण कर्ज मिळणार आहे. त्याशिवाय वखार महामंडळाने प्रत्येक केंद्रावर NCDEX सारख्या स्पॉट एक्सचेंजबरोबर करारनामा केला

आहे. शेतमाल ऑनलाइनद्वारा राज्य/देश स्तरावर विक्री करण्याची सुविधा उपलब्ध केली आहे. साठवणुकीनंतर बाजारभाव वाढल्यावर विक्री करण्याची सुविधा उपलब्ध होईल.

सध्या राज्यामध्ये वखार महामंडळाची १७० केंद्रे आहेत. या ठिकाणी प्रथम टप्प्यात ही सुविधा उपलब्ध होत आहे; मात्र, काही केंद्रे शेतकऱ्यांपासून दूर असल्याने त्यांना अडचणी येणार आहेत. यासाठी महसूल मंडळ स्तरावर १३०० ठिकाणी वाढीव वखार केंद्रे निर्माण करण्याचे नियोजन केले गेले आहे. याशिवाय राज्यातील साडेपाच ते सहा हजार विकास सोसायट्यांच्या लहान गोदामांना या योजनेत घेण्यासाठी केंद्र शासनाकडे वखार विकास विनियमन प्राधिकरण (WDR) अध्यक्ष, नाबार्डचे उच्चपदस्थ, राज्याचे कृषी/पणन विभागाचे प्रधान सचिव व अध्यक्ष वखार महामंडळ यांची नुकतीच बैठक झाली. यामध्ये लहान गोदामांना मान्यता देण्याबाबत चर्चा झाली. त्यांना रजिस्ट्रेशन मिळाल्यानंतर क्षेत्रीयस्तरावरच कार्यान्वित होऊन वखार पावतीवर बँकेकडून तारण ऋण कर्जासह शेतमालाचे मार्केटिंगदेखील करता येईल. बैठकीमध्ये अभ्यास गटाची स्थापना करण्यात आली. गोदामांची क्षमता ७५० मे. टन करणे, शेतमाल साठवणूक करून त्याचे ऑनलाइन पद्धतीद्वारे मार्केटिंग करणे, संस्था स्तरावर जसे पीक कर्जाचे नियोजन केले जाते त्याप्रमाणे शेतमाल साठवणुकीवरदेखील अल्पदराने कर्ज देण्याचे नियोजन करण्याचे निर्देश अभ्यास गटाला देण्यात आले आहेत.

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार घटनात्मक

नवीन उपक्रमांमध्ये स्वयंचलित पद्धतीची बहुमजली गोदामे व सायलो वखारीची निर्मिती करण्यात येईल. हा उपक्रम महामंडळ ७ ठिकाणी प्रथमच राबवत आहे. वखार महामंडळाचे जेएनपीटी, उरण येथे आयात निर्यात सुविधा केंद्र आहे. याशिवाय नव्यानेच दिधी बंदर येथे दुसरे आयात निर्यात सुविधा केंद्र कार्यान्वित होणार आहे. राज्यात जागोजागी वखारी उपलब्ध करून देऊन त्याद्वारे धान्य साठवण व वितरण व्यवस्था सक्षम करण्यात येणार आहे.

तरतुदीचे उल्लंघन होऊ नये म्हणून तसेच गरिबांपर्यंत सार्वजनिक वितरण सुरळीत व्हावे यासाठी केंद्र शासनाने २०११-१२ मधील अंदाजपत्रकात २००० कोटी रु. व सन २०१२-१३ साठी ५००० कोटींची तरतूद केली आहे. २०११-१२ च्या तरतुदीतून महामंडळाने रु. १३९ कोटीचे कर्ज घेतले आहे. त्यातून आदिवासी, नक्षलग्रस्त, आत्महत्याग्रस्त तसेच जिथे वखारीची आवश्यकता आहे, तिथे प्रथम टप्प्यात वखारी उभ्या करण्यात येतील. काही ठिकाणी वखारीच नाहीत तेथे वखार पावतीद्वारे साठवणुकीवर तारण ऋण कर्ज देता येत नाही.

महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ,
५८३/ब मार्केटयार्ड, गुलटेकडी,
पुणे - ४११ ०३७.

संपर्क : ०२०-६६२६६८१२, ९५५२५२६७२२

बळीराजाच्या हितासाठी...

- कोरडवाहू क्षेत्राची उत्पादकता वाढवण्यासाठी कोरडवाहू शेती अभियान
- हवामान बदलास अनुसरून पीक उत्पादन वाढीचे मार्गदर्शन करण्यासाठी स्वयंचलित हवामान केंद्र उभारणी
- कृषी निविष्टांचा परिणामकारक वापर करून अधिक उत्पादकता साध्य करता येण्यासाठी जमीन आरोग्य संवर्धन कार्यक्रम
- कृषी उत्पादन परिणामकारकरित्या वाढविता यावी यासाठी अभ्यास गटाची स्थापना
- कृषी विषयक प्रश्न प्रभावीरित्या सोडविण्यासाठी पालकमंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा स्तरीय खरीप आढावा सभा
- स्व.यशवंतराव चव्हाण कृषी चेतना अभियान अंतर्गत आदर्श कृषी ग्राम संकल्पना-कृषी संशोधन केंद्रे एक गाव दत्तक येतील. कृषी विषयक आधुनिक संशोधन व शासनाच्या योजनांच्या समन्वयाद्वारे आदर्श कृषी ग्राम निर्माण करतील.
- सन २०११-१२ पासून प्रयोगिक तत्त्वावर १ लाख हेक्टर क्षेत्रावर फळपिकांसाठी हवामान आधारित पीक विमा योजना

भा

रताला स्वातंत्र्य मिळून ६५ वर्षे होत आहेत. या कालखंडात देशाची लोकसंख्या ५५ कोटींवरून ११५ कोटींपर्यंत पोहोचली. याचवेळी शेत जमिनी वहितीक्षेत्र मात्र ८५ टक्क्यांवरून ६५ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले. शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, दळण-वळण आणि खेड्यांचा विस्तार यामुळे शेतजमीन क्षेत्र कमी होत गेले. त्याचबरोबर भारतीय कुटुंबपद्धतीच्या वहिवाटीनुसार जमिनीच्या वाटण्या होऊन दरडोई जमीन क्षेत्रसुद्धा विभागले गेले. अशा परिस्थितीत अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी सुधारित शेतीशास्त्रात संकरित वाणांचा उपयोग वाढणे अपरिहार्य झाले होते. त्यासाठी रासायनिक खते व कीटनाशकांचा वापर सुरू झाला. कृषी केंद्राकडून मिळणाऱ्या सल्ल्यास महत्त्व देऊन रसायनांचा बेहिशेबी वापर करण्यास सुरुवात झाली. त्याचाच परिणाम अन्नधान्ये, फळे, भाजीपाला, गुरांचा चारा व पाणी यामध्ये घातक कीटनाशकांचे अवशेष आढळून येऊ लागले. त्यातून आरोग्यावर घातक दुष्परिणाम होऊ लागले.

अन्न सुरक्षा ही काळाची गरज आहे. सोबतच हे अन्न सुरक्षित म्हणजे विषमुक्त मिळावे हीदेखील रास्त अपेक्षा आहे. महाराष्ट्र शासनाने १२ वर्षांपूर्वी १९९९ पासून सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन देण्याकरिता वार्षिक नियोजनात यास प्राधान्य दिले.

मागील दोन दशकांत शेतकऱ्यांची तरुण पिढी शेती व्यवसायात आली. त्यांच्यासाठी शासनाने सेंद्रिय शेती कार्यक्रमातून अनेक उपक्रम सुरू केले. गांडूळखत, नॅडेप कंपोस्ट, बायोडॉयनॅमिक खत, हिरवळीची खते, जीवामृत, अशा उपाययोजनांद्वारे शेतातील उपलब्ध सेंद्रिय पदार्थांचा योग्य पद्धतीने वापर करून सेंद्रिय खते तयार करण्याचे महत्त्व शेतकऱ्यांना पटवून दिले.

सेंद्रिय शेतीमुळे पीक उत्पादनात घट

राज्यात एकात्मिक कीड व्यवस्थापनाची यशस्वी वाटचाल महाराष्ट्रात अकोला व परभणी जिल्ह्यांत सुरू झाली. शेतकऱ्यांची शेतीशाळा या प्रभावी प्रशिक्षण पद्धतीमुळे शेतकऱ्यांमध्ये किडी व कीडनियंत्रण विषयाचे ज्ञान वाढून योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण झाली. यामुळे कीटकनाशकांचा वापर कमी करण्यास मदत झाली. याच धर्तीवर पुढे सेंद्रिय शेतीशाळांच्या आयोजनाचा समावेश नियोजनात करण्यात आला आहे. रासायनिक खतांचा योग्य व गरजेनुसार वापर व्हावा यासाठी शेतातील मातीच्या परीक्षणानुसार शेतीची आरोग्य पत्रिका तयार करण्याचे काम गावोगावी झाले. त्यामुळे अनावश्यक रासायनिक खतांच्या वापरावर नियंत्रण करणे शेतकऱ्यांना शक्य झाले आहे.

संजय रोमन

हमी शुद्धतेची

येते, असा समज बहुतांशी शेतकऱ्यांमध्ये आहे. हा समज दूर करण्यास कृषी विद्यापीठांचा अभ्यास खूप महत्त्वाचा ठरला. वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्यूट येथे ऊस पिकावर बायोडायनॅमिक सेंद्रिय पद्धतीचे प्रयोग, तसेच महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी येथे गहू व हरभरा पिकांचा सेंद्रिय पद्धतीचा अभ्यास आणि डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठातील शास्त्रज्ञांनी यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या विविध पिकांचा केलेला अभ्यास यातून असे सिद्ध झाले की, सेंद्रिय शेती पद्धतीने उत्पादन वाढते आणि स्थिर राहते. त्याबरोबरच सेंद्रिय कर्बाचे प्रमाण सुधारल्याचे आढळून आले. यामुळेही आता शेतकरी सेंद्रिय शेतीबाबत अधिक जागृत झाले आहेत. काही विद्यापीठांमधून सेंद्रिय शेती अभ्यासक्रमाची सुरुवात करण्यात आली आहे.

राज्यातील शेतकरी प्रयोगशील आहेत. त्यांनी फळपिके, कापूस, तेलबिया इत्यादी सेंद्रिय पद्धतीने उत्पादित करून त्याची निर्यात यशस्वीरीत्या करण्यास सुरुवात केली आहे.

शिक्षणाचा वाढलेला स्तर आणि प्रसार माध्यमे यामुळे जनता आपल्या कुटुंबाच्या आरोग्यासाठी अधिक जागृत झाली आहे. त्यामुळे कीटनाशकांचे अंश नसलेली फळे, भाजीपाला व अन्नधान्यासाठी गरज असल्यास जादा किंमत मोजण्यास ते तयार असतात. सेंद्रिय प्रमाणीकरणाची मोहर असल्यास ग्राहक मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित होतील. सेंद्रिय प्रमाणीकरणासाठी राज्य शासनाने शेतकऱ्यांना विशेष प्रोत्साहन दिले आहे. प्रमाणीकरणासाठी अधिक खर्च लागत असला तरीसुद्धा त्यातून दूरगामी फायदा होणार असल्यामुळे शेतकऱ्यांनीदेखील स्वतः पुढाकार घेणे गरजेचे आहे. 'रिसीड्यू टेस्ट प्रमाणपत्र' किंवा 'पोषक घटक आधारित सेंद्रिय ब्रॅण्डिंग' केल्यास उपभोक्त्यांकडून अशा मालास निश्चितच मोठी मागणी मिळणार आहे.

शासनाने सेंद्रिय शेती धोरण तयार केले आहे. सेंद्रिय उत्पादक व उपभोक्ता यामध्ये विश्वासाची साखळी दृढ करणे गरजेचे आहे. यासाठी सेंद्रिय उत्पादन प्रदर्शनी ग्राहक जागृती कॅम्पस, सेंद्रिय उत्पाद केंद्र आणि योग्य प्रचार व प्रसिद्धी यातून हे शक्य होऊ शकते.

सर्ग विकास समिती, अकोला

संपर्क : ९८२२३११०९६

सातासमुद्रापलीकडे गेल्यावर...

जातील शेतीविषयक प्रगत तंत्रज्ञानाची शेतकऱ्यांना माहिती होण्याच्या दृष्टीने राज्य शासनाच्या कृषी विभागामार्फत वेळोवेळी कृषी दौऱ्यांचे आयोजन केले जाते. अशाच प्रकारे सन २००९ साली कृषी विभागाने चीनचा शेतीविषयक दौरा आयोजित केला होता. या दौऱ्यात महाराष्ट्रातून सुमारे ४० शेतकऱ्यांचा सहभाग होता. त्यात श्री. पोपटराव पवार, डॉ. अविनाश पोळ यांची निवड झाली होती. या दौऱ्यात माझी निवड झाल्याने चीनने शेतीत केलेली नेत्रदीपक प्रगती जवळून अभ्यासता आली. आज आपण अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण झालो असलो तरी जगाच्या तुलनेत प्रति एकरी पीक उत्पादकतेत खूप मागे आहोत. फळे व भाजीपाल्याच्या एकूण उत्पादनात आपण जगात २ नंबरवर आहोत. क्षेत्र व उत्पादनाचा विचार केल्यास चीन, इस्रायल या देशांच्या तुलनेत आपली उत्पादकता कमी आहे.

भारताने मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केल्याने आयात - निर्यातीवरील बंधने शिथिल करण्यात आली आहेत. गॅट करारामुळे कोणताही देश कोणत्याही देशात आपली उत्पादने पाठवू शकतो, विकू शकतो. मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे उत्पादनामध्ये फार मोठी स्पर्धा वाढीस लागली आहे आणि त्यामुळे जे चांगले आणि दर्जेदार आहे तेच भविष्यात टिकाव धरणार आहे.

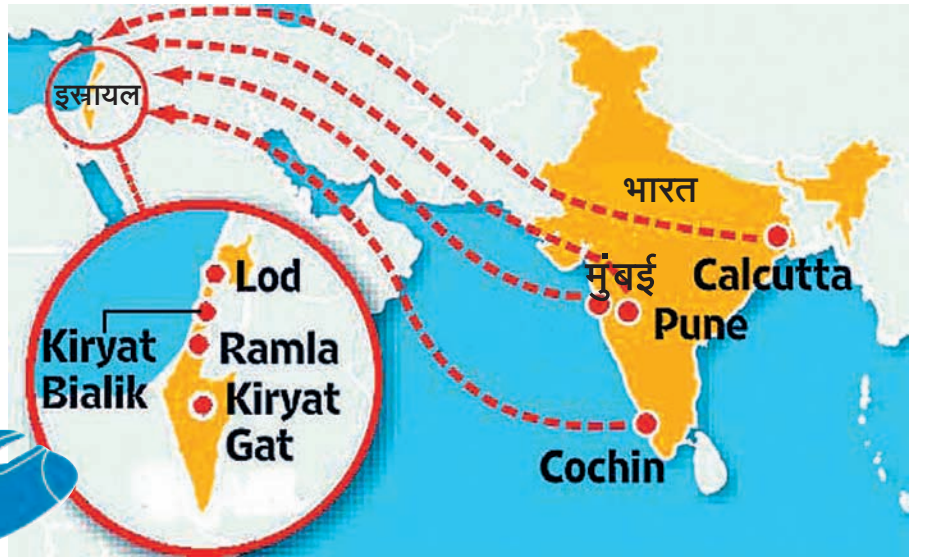
या सर्व बाबींचा अभ्यास करून राज्य शासनाने गत ३ वर्षांपासून चीन, इस्रायल, युरोप, व्हिएतनाम, अमेरिका या देशांतील शेतीचा अभ्यास करण्यासाठी दौऱ्यांचे आयोजन केले होते. ३ वर्षांत सुमारे १००० शेतकऱ्यांनी विविध देशातील डेअरी, फळबागा, ग्रीन हाऊस, भाजीपाला, कुक्कुटपालन, द्राक्ष व आंबा निर्यात, प्रक्रियेचा अभ्यास केला. सन १९९४ साली केंद्रीय कृषी मंत्री शरद पवार यांच्यासमवेत सुमारे ४०० शेतकऱ्यांनी इस्रायल देशास भेट दिली तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने आधुनिक शेतीतंत्राची चळवळ महाराष्ट्रात उभी राहिली.

१९९२-९३ साली महाराष्ट्रात फक्त १० ते १२ ग्रीन हाऊसेस होती. आज महाराष्ट्रात लहान शेतकऱ्यांची सुमारे १०,००० ग्रीन हाऊसेस उभी आहेत. त्यापैकी १,५०० ग्रीन हाऊसेस एकट्या

राजेंद्र सरकाळ

नियंत्रित पद्धतीने पिकांना पाणी देण्यासाठी ठिबक व फवारा सिंचन पद्धतीचा वापर केला जातो. १९९० पूर्वी बहुतांश शेतकरी व तज्ज्ञांनी संबंधित देशात जाऊन प्रत्यक्ष पाहणी व अभ्यास केल्याने, तंत्र वाढीस चालना मिळाली. आज आपणाकडे हजारो एकर क्षेत्रात ठिबक सिंचन वापर केल्याचे दिसून येते ही परदेश दौऱ्याची फलनिष्पत्ती म्हणावी लागेल. नाशिकमधील अनेक शेतकऱ्यांनी युरोपमध्ये द्राक्ष निर्यातीचे बारकावे अभ्यासले आणि सुरुवातीस जेथे फक्त काही द्राक्ष कंटेनरची निर्यात होत होती. तेथे आज शेकडो कंटेनर युरोपात पाठवले जात आहेत. निर्यातीतून शेतकऱ्यांना फार मोठा आर्थिक फायदा होतो. परदेश अभ्यास दौऱ्यांमध्ये सहभागी झाल्याने आपल्याकडील शेतकऱ्यांना आपण नक्की कोठे आहोत, शेती कशी करतो आणि उत्पादकता व दर्जा वाढवण्यासाठी काय उपाययोजना केली पाहिजे याची संपूर्ण माहिती मिळत नसली तरी त्यादृष्टीने पावले उचलली जातात. आपणही अशा प्रकारे शेती करू शकतो असा आत्मविश्वास वाढीस लागतो. इस्रायलची गाय प्रति वेतास १२,००० लीटर दूध देते. आपल्याकडील उत्तम प्रकारे संगोपन केलेल्या

सातारा जिल्ह्यात पाहावयास मिळतात.

गायीतील प्रति वेतातील दुग्धोत्पादन २,००० ते २,५०० लीटर एवढे आहे. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी इस्रायलच्या धर्तीवर डेअरी व गायीचे संगोपन करून आदर्श गोठ्यांची उभारणी करून दुग्ध व्यवसाय किफायतशीर असल्याचे सिद्ध केले आहे.

स्ट्रॉबेरी पिकाची १९९४ पूर्वी प्रति एकरी उत्पादकता २ ते ३ टन एवढी होती. कॅलिफोर्निया येथे स्ट्रॉबेरी नर्सरीस दिलेली भेट, आयात केलेल्या जाती (स्वीट चार्ली, चॅण्डलर, कॅमा रोजा) यामुळे

मार्डीचे सोपानराव पोळ यांनी कर्मांडिटी मार्केटिंगसाठी मल्टीस्टेट को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी स्थापन केली आहे. या सोसायटीच्या माध्यमातून दुष्काळी माण, खटाव, फलटण तालुक्यातील ज्वारी, गहू, बाजरी तसेच कांदा, बटाट्याचे ते देशात व परदेशात मार्केटिंग करतात.

प्रति एकरी उत्पादकता २ टनावरून १० टनापर्यंत वाढली. हे फक्त आधुनिक तंत्राचा स्वीकार व अभ्यास केल्याने शक्य झाले आहे.

विदर्भात इस्त्रायलच्या धर्तीवर व त्यांच्या समन्वयाने कापसात उत्पादनवाढीसाठी हजारो एकर

क्षेत्रात केलेला ठिबक सिंचनाचा प्रयोग, कोकणातील आंबा बाग, संबंधित छाटणी व उत्पादन वाढ, पाण्याचा पुनर्वापर अशा सारख्या बाबी कृषी दौऱ्यांमुळे शक्य झाल्या.

परदेशातील तंत्रज्ञान आत्मसात करण्यासाठी पूर्वी २-४ हजार रू. खर्च करायला धजावत नसलेला शेतकरी परदेशातील तंत्रज्ञान आत्मसात करण्यासाठी सहज २-४ लाख रू. खर्च करण्याची तयारी दर्शवित आहे. आर्थिक उन्नती आणि शेतकऱ्यांचे आर्थिक जीवनमान उंचावत असल्याचे हे द्योतक आहे. शेतीविषयक अभ्यास दौऱ्यामुळे जगातील शेती

पुण्याचे नानासाहेब शितोळे यांनी जर्मनीत शेणापासून गोबर गॅस व गोबर गॅसपासून तयार होणाऱ्या मिथेन गॅसपासून वीज निर्मितीचा प्रयोग पाहिला. सध्या त्यांच्याकडे गोबर गॅस संयंत्र असल्याने गोबर गॅसवर ते इलेक्ट्रीसीटी तयार करणार आहेत.

महाराष्ट्रातील काही शेतकरी जर्मनीतील प्लाजमा मार्केट पाहून आले आणि अशा प्रकारे मार्केट करण्याची कल्पना त्यांना सुचली. जर्मनीतील प्लाजमा मार्केटच्या माध्यमातून सभासदांना सोसायटी शेतीसाठी लागणारी सर्व निविष्ठा तसेच उत्पादन व मार्केटिंगपर्यंत सर्वांतोपरी मदत करीत असल्याने जर्मनीमध्ये अशा सोसायटीचा विश्वासाहता खूप वाढली आहे. शेतकऱ्यांना सोसायटीच्या माध्यमातून खूप आर्थिक लाभ होत आहे.

पाहिल्याने आत्मविश्वास वाढतो आणि तसे करण्यासाठी तो प्रयत्नशील राहतो.

संपर्क : ०२१६२-२२७६३४,
९८५०५८६२२०

इस्त्रायल आणि आपण

इस्त्रायल या देशाची भौगोलिक परिस्थिती महाराष्ट्रासारखीच अवर्षणप्रवण स्वरूपाची आहे. पण तेथील शेतकऱ्यांनी प्रतिकूल भौगोलिक परिस्थितीवर मात करून सुधारित शेतीचे अनेक प्रयोग यशस्वी केले आहेत. त्यामुळे आपल्यासाठी इस्त्रायलची शेती आदर्श मानली जाते. तेथील शेतकरी कमी पाण्याचा वापर करून शेती फुलवतात. तेथील शेतकरी आणि आपल्या शेतकऱ्यांमध्ये दिसणारा फरक.

इस्त्रायलचे शेतकरी	आपले शेतकरी
शेतात ठिबकसिंचनाद्वारे पाणी देतात.	शेताला पाटाद्वारे पाणी देतात.
पाण्याचा हिशोब (ऑडीट) ठेवतात.	पाण्याचा हिशोब (ऑडीट) ठेवण्याची सवय नाही.
पर्जन्यमानाची मोजणी करतात.	पर्जन्यमानाची मोजणी करीत नाहीत.
परिसरातील जलसंचयाची मोजणी करतात.	गाव परिसरातील जलसंचयाविषयी काहीच माहिती नसते. हे सरकारचे काम आहे अशी धारणा.
झालेले पर्जन्यमान व उपलब्ध जलसाठा लक्षात घेऊन पीक कोणते लावावे, हे ठरवतात.	झालेले पर्जन्यमान व परिसर भूगर्भातील जलसाठा याविषयी माहिती नसते. पीक लागवड परिस्थितीनुरूप केली जात नाही.
सर्व शेतकऱ्यांना समान पाण्याचे वाटप.	सधन शेतकरी विहिरी, बोअरवेल खोदून निसर्गातील जास्तीत जास्त पाणी आपल्या शेतीकडे वळवतो. निर्धन शेतकऱ्याची शेती यापासून वंचित राहते. समान पाणी वाटप केले जात नाही.
पाण्याचा पुनर्वापर करण्याची सवय.	पाण्याचा पुनर्वापर नाही.
भौगोलिक आणि हवामानाच्या परिस्थितीनुरूप पीक लागवड.	भौगोलिक व हवामान विषयक परिस्थितीला फाटा देऊन पीक लागवड करतात. (उदा. अवर्षणप्रवण क्षेत्रात केली जाणारी ऊस लागवड)
हवामानाच्या अंदाजाचा अभ्यास करतो.	हवामानाच्या अंदाजाचा अभ्यास करीत नाही.

इर्शाद बागवान, उपसंपादक, माहिती व जनसंपर्क, मुंबई

संपर्क : ९७६८३८५७८८

मुबलक पाण्याची गोष्ट

राज्य शासनाच्या कृषी विभागाने सन २००८-२००९ मध्ये राज्यात राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत शेततळे निर्मिती योजना सुरू केली आणि राज्यातील ८५ टक्के कोरडवाहू क्षेत्रासाठी ती योजना वरदान ठरली. हजारो हेक्टर कोरडवाहू जमीन सिंचनाखाली आली आहे. त्याप्रमाणेच मागील तीन वर्षांपासून जळगाव जिल्हा कृषी विभागामार्फत २ हजार ६०४ शेततळे, शेतकऱ्यांच्या शेतात निर्माण करून ४० हजार हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आणण्यात यश मिळाले आहे.

आणखी ४ हजार शेततळी निर्माण केली जाणार आहेत. या योजनेतर्गत लाभार्थी शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदान शासनाकडून दिले जाते. शेततळ्यातील प्लास्टिकच्या आच्छादनासाठीही ७५ टक्के अनुदान देण्यात येते. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात चांगली वाढ झाल्याचे दिसून आले आहे. तसेच या शेततळ्यांकरिता १२ कोटी रुपयांचे अनुदान लाभार्थी शेतकऱ्यांना वाटप करण्यात आले

असून, सन २०१२-१३ मध्ये १६ कोटी रुपये खर्च अपेक्षित आहे.

जिल्ह्यातील ८३ टक्के शेतजमिनीला पावसाच्या पाण्याव्यतिरिक्त सिंचनाची दुसरी सोय उपलब्ध नाही.

रजेसिंग वसावे

जिल्हा माहिती अधिकारी, जळगांव

त्यामुळे या भागातील शेतीतून कमी उत्पादन मिळते. जमिनीची उत्पादकताही कमी असल्याने शेतकऱ्यांचे

एकूण उत्पन्न कमीच असल्याने येथील शेतकरी आर्थिक विंचनेत सापडलेला होता. परंतु, शेततळे योजनेत या जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेऊन आपली जमीन सिंचनाखाली आणली आहे. त्यामुळे त्यांच्या शेतीत एकापेक्षा अधिक पिके घेता येत असल्याने उत्पादनात वाढ झाली. या शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थितीही सुधारली आहे.

४० हजार हेक्टर क्षेत्रास सिंचन

जिल्ह्याच्या प्रत्येक तालुक्याच्या कार्यक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर शेततळ्यांची निर्मिती झाली असल्याने जिल्ह्यात शेततळ्यांचे जाळे निर्माण झाले आहे.

या शेततळ्यांतील पाण्याचा सिंचनासाठी वापर केल्याने खरीप पेरणीचे ३० हजार हेक्टर क्षेत्र व रब्बी हंगामाचे १० हजार हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आले. यामुळे कापूस, गहू, हरभरा, बाजरी, ज्वारी आदी पिकांना त्या पाण्याचा लाभ झाल्याने या पिकांच्या उत्पादनात वाढ झाली आहे.

संपर्क :

९७६७२०२९३५

बळीराजाच्या हितासाठी...

- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमांतर्गत शेततळ्यांची कामे यंत्राचा वापर न करता फक्त मजुरांमार्फत करणार
- सन २०१२-१३ मध्ये ३ हजार शेततळी बांधण्याचे उद्दिष्ट
- वैयक्तिक लाभाची योजना म्हणून खुल्या विहिरींचा कार्यक्रम अनुसूचित जाती व जमाती, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी, दारिद्र्य रेषेखालील शेतकरी तसेच इंदिरा आवास योजनेच्या लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या शेतावर राबविणार
- सन २०१२-१३ मध्ये १८ हजार खुल्या विहिरी बांधण्याचे उद्दिष्ट
- शेततळे योजनेच्या माध्यमातून सुमारे ८५ हजार ३८६ हेक्टर संरक्षित सिंचन व्यवस्थेची निर्मिती
- राज्यातील १०० कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये कार्यक्षमता व पारदर्शकता वाढवण्यासाठी संगणकीय लिलाव पध्दती योजनेकरिता ४१५ कोटींचा नियतव्यय

वि

दर्भातील ९३ टक्के शेती कोरडवाहू आहे. सिंचन वाढीला खारपाण पड्यासारखा मोठा भाग, मोठ्या नद्या नसणे, त्या बारमाही न वाहणे यामुळे मर्यादा आहेत. अशा परिस्थितीतही संरक्षित सिंचनातून शेततळ्यांच्या मदतीने दरवर्षी दोन कोटी रु.पेक्षा जास्त उत्पन्न मिळवून देणारे 'घुसर' (ता. जि. अकोला) हे गाव दिशादर्शक ठरत आहे.

'घुसर आणि पाणी विसर' ही म्हण २००६-०७ पूर्वी प्रचलित होती. गावात पिण्याच्या पाण्याकरिता असलेल्या नळ योजनेतूनही १५ दिवसांनी कसेतरी पिण्यापुरते पाणी मिळायचे. माणसांच्या, गुराढोरांच्या पिण्याच्या पाण्याचा मोठा प्रश्न गावापुढे होता. शेतीस पाणी देणे तर दुरपास्तच.

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानांतर्गत श्री. गुणवंतराव वाकोडे व इतर ११ अशा १२ सामूहिक शेततळ्यांची निर्मिती सन २००६-०७ मध्ये कृषी विभागामार्फत करण्यात आली. प्रत्येक तळ्यात एक कोटी लीटरपेक्षा जास्त पाणीसाठा शेततळ्यातून पावसाळ्यात वाहून जाणाऱ्या पावसाच्या पाण्यावर करण्यात आला. यातूनच देण्यात

आलेल्या संरक्षित ओलितामुळे उत्पन्न दुप्पट वाढते हे शेतकऱ्यांच्या लक्षात आले. सर्व शेतकऱ्यांना सामूहिक शेततळे देणे शक्य नसल्याने राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत घ्यावयाच्या शेततळ्यांचा मार्ग सुचवण्यात आला.

घुसर गावाचे भौगोलिक क्षेत्र २९४७ हेक्टर. वहितीखालील क्षेत्र २९१४ असे असल्याने मोठ्या संख्येने शेततळ्यांची निर्मिती होऊ शकते, असे लक्षात आल्यावर २००८-०९ व २००९-१० मध्ये राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत ९९ शेततळ्यांची निर्मिती करण्यात आली. त्यावर अनुदानाच्या स्वरूपात ८०.७०

'वेगळे घुसर'

राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत घेतलेल्या ३०x३०x३ मीटरच्या शेततळ्यास ८२,२४०/- रु. अनुदान मिळते. याच रकमेत तळे पूर्ण होऊन थोडीफार रक्कम वाचवण्यावर शेतकऱ्यांचा कल असतो. परंतु येथे मात्र वेगळे घडले. बहुतांश शेतकऱ्यांनी मंजूर आकारमानापेक्षा जास्त आकारमानाचे तळे खोदून पाणीसाठा वाढवला. तत्कालीन सरपंच लक्ष्मणराव बेहरे यांनी ३०x३०x३ मीटरपेक्षा ४५ x ४५ x ३ मीटर आकारमानाचे शेततळे स्वतःचा जास्तीचा खर्च करून तयार केले. रमेश पागृत, राजेश लहरिया, रामेश्वर गव्हाळ, सौ. छाया अनिल पागृत, दयारामजी पागृत, सुनील पागृत, प्रवीण पागृत, नितीन डहाके, प्रमोद पागृत इत्यादी शेतकऱ्यांनीही मंजूर पाणीसाठ्यापेक्षा जास्त पाणीसाठा केला.

अनिल बोंडे

लक्ष रु. शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यावर जमा करून अदा करण्यात आले. याशिवाय १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात १२ सामूहिक शेततळ्यांना ४२.३७ लक्ष रुपयांचे अनुदान संबंधित शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यावर जमा करण्यात आले होते. २००९-१० नंतर ३४ शेततळी खोदण्यात आली असून, घुसर गावाच्या परिसरात १४४ शेततळ्यांची कामे झाली आहेत. प्रगतीपथावर व निर्माणाधीन ५७ शेततळ्यांचा विचार करता एकूण २०१ शेततळ्यांचे गाव म्हणून घुसर प्रसिद्धीस आले आहे.

संपर्क : ९४२२८५८४९८

जलसमृद्धी

- गावात शेततळे होण्यापूर्वी ओलीत हा प्रकार नव्हता. शेततळ्यावरून झालेल्या संरक्षित ओलितामुळे उत्पन्नात दुप्पट वाढ झाली आहे.
- ज्वारीसारखे खरिपातील पीक घेतल्यानंतर दुबार पीक घेणे शक्य नव्हते. तेथे अतिरिक्त ३० ते ४० टक्के क्षेत्र हरभऱ्यासारख्या दुबार पिकाखाली आले.
- ४२ शेततळ्यांवर विद्युत विभागाने विद्युत पुरवठा दिला आहे. ३४ शेततळ्यांवर विद्युत पुरवठा नजीकच्या काठात होणार आहे.
- ४ शेडनेटची कामे पूर्ण झाली असून, २० गुंठे क्षेत्रातून शेतकरी १ ते १.५० लाख रुपयांचे उत्पन्न घेत आहेत.
- एक पॅकहाऊसची उभारणी सुरू असून, ४ प्रस्तावित आहेत.
- २७ शेततळ्यांतून गाळ काढण्यात आला आहे.
- शेततळे झाल्यानंतर ४ शेतकऱ्यांनी ठिबक सिंचन सुरू केले असून, भाजीपाला उत्पादन सुरू आहे. शेततळ्याचे पाणी, पिकांना देण्यासाठी ७५ तुषार संच नव्याने घेण्यात आले आहेत.
- गावात ट्रॅक्टरची संख्या १९८ पर्यंत पोहोचली आहे.
- ग्रामबीजोत्पादन सुरू झाले असून, दरवर्षी ७०० ते ८०० किंटा लहरभरा बीजनिर्मिती सुरू झाली आहे. त्यामधून अतिरिक्त उत्पन्न व उत्कृष्ट बियाणे परिसरातील शेतकऱ्यांना मिळत आहे.
- डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठाच्या वतीने बी.टेक. व एम.टेक.च्या विद्यार्थ्यांना संशोधन कार्याकरिता गावातील शेततळ्यांची निवड करून देण्यात आली आहे.
- शेतमालाच्या साठवणुकीकरिता १७ गोडाउनची नव्याने उभारणी झाली आहे.

शेततळ्यांची डबल सेंच्युरी!

तकऱ्याला त्याच्या मेहनतीचा योग्य मोबदला मिळावा यासाठी औरंगाबादेत गेल्या वर्षापासून धान्य महोत्सवाचे आयोजन करण्यात येते. कृषी विभागाने गेल्या वर्षी एप्रिल महिन्यात आयोजित केलेल्या ४ दिवसांच्या धान्य महोत्सवात जवळपास ४ कोटी रुपयांची खरेदी-विक्री झाली. यामध्ये प्रामुख्याने गहू, ज्वारी यांची मोठ्या

गोविंद अहंकारी

जिल्हा माहिती अधिकारी, औरंगाबाद

प्रमाणात विक्री झाली. याशिवाय या धान्य महोत्सवात भाजीपाला, गूळ, काकवी, नाचणी पापड, मिरची या मालाचीही विक्री मोठ्या प्रमाणात झाली. सलग दुसऱ्या वर्षी म्हणजे यावर्षी एप्रिलच्या शेवटच्या आठवड्यात

तालुक्यात स्टॉल्स

धान्य बाजार हा वर्षातून एकदाच होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा एकदाच मिळतो. हे लक्षात घेऊन जिल्हा प्रशासनाने तालुकास्तरावर भाजीपाला विक्रीसाठी स्टॉल उपलब्ध करून देण्याचे ठरविले आहे. प्रशासनाने बांधून दिलेल्या स्टॉल्सवर शेतकरी दररोज आपला भाजीपाला विक्रीसाठी आणतील आणि ग्राहकांना थेट विकतील. या स्टॉल्सच्या बांधकामासाठी जिल्हा नियोजन विकास समितीने रु. ३७.४७ लाख मंजूर केले आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यात प्रत्येक तालुक्यात किमान ३ ते कमाल १२ असे एकूण ७५ स्टॉल बांधण्यात येत आहेत.

झालेल्या धान्य महोत्सवाला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. तीन दिवसांत सुमारे ५ कोटी रुपयांची विक्री झाली. यासाठी शेतकऱ्यांचे १०० स्टॉल उभारण्यात आले होते. शेतकऱ्यांचा व ग्राहकांचा चांगला प्रतिसाद मिळून शेतकऱ्यांसह ग्राहकांचाही फायदा झाला.

या महोत्सवात सहभागी होणाऱ्या शेतकऱ्यांना कृषी विभागाने धान्य भरून आणण्यासाठी ५० टक्के अनुदानावर गोण्या पुरविल्या. याचबरोबर महिला बचत गटाच्या माध्यमातून शेती उत्पादने नेटक्या पॅकिंगमध्ये येथे विक्रीसाठी आणली होती. यासही चांगला प्रतिसाद मिळाला.

संपर्क : ९८५००९७१७३

धान्य महोत्सव : थेट विक्री, मोठा लाभ

औषधी

वनस्पतींची लागवड

सुदृढ शेतीचे बाळकडू..

म

हाराष्ट्रात देशाच्या १३ टक्के क्षेत्र म्हणजेच जवळजवळ १८ लक्ष हेक्टर क्षेत्र आहे. पाच मुख्य भौगोलिक क्षेत्रातील ९ कृषी हवामान प्रदेशात विविध औषधी व सुगंधी प्रजातींची लागवड राज्य फलोत्पादन व औषधी मंडळामार्फत जात आहे.

महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन आणि औषधी वनस्पती मंडळाने राज्यातील कृषी हवामान विभागानुसार व बाजारपेठ मागणीचा विचार करून एकूण ८० औषधी वनस्पती प्रजाती निश्चित केल्या आहेत. त्यापैकी महत्त्वाच्या प्रजाती उदा. आवळा, अशोक, अश्वगंधा, बेल, ब्राम्ही, चंदन, गुडमार, गुग्गुळ, इसबगोल, कालिहारी, काळमेघ, कोकम, सफेद मुसळी, पथरचुर (कोलियस), पिंपळी, सर्पगंधा, सोनामुखी, शतावरी, तुळस, वावडिंग इ. आहे.

राष्ट्रीय औषधी वनस्पती अभियानातर्गत लागवड साहित्य तयार करणे (रोपवाटिका), औषधी वनस्पतींची लागवड, काढणीतोर व्यवस्थापन, प्रक्रिया व मूल्यवर्धन, पणन प्रोत्साहन, बाजारपेठ अभ्यास, करार पद्धतीच्या शेतीस चालना, पणन सुविधा, तपासणी फी / प्रतिपूर्ती, सेंद्रिय आदर्श पीक पद्धती प्रमाणीकरण या घटकबार्बोना अर्थसाहाय्य देय आहे.

ठळक बाबी

१. मंडळाने राज्यात ४० समूह तयार केले आहेत.

२. २००९-१० पासून २०११ अखेर राज्यात वर्षनिहाय औषधी वनस्पतींची लागवड अनुक्रमे ४१४ हेक्टर, ४९७ हेक्टर व ५१३ हेक्टर झाली आहे.

३. ही योजना यशस्वी करण्याकरिता स्थानिक स्वयंसेवी संस्था / ट्रस्ट या संस्थांचा समावेश करण्यात आला.

यशकथा

बुलढाणा जिल्ह्यातील जळगाव (जामोद) व संग्रामपूर येथील औषधी वनस्पती लागवडीची श्री

नागार्जून कृषी विज्ञान व हर्बल ग्रीअर्स कल्याणकारी असोसिएशन जामोद. ता. जळगाव (जामोद), जि. बुलढाणा या संस्थेची यशोगाथा प्रेरणादायी आहे.

सातपुडा पर्वताच्या कुशीत वसलेल्या जळगाव जामोद व संग्रामपूर तालुक्यातील आदिवासीबहुल असलेला भाग विदर्भातील सर्वात जास्त

महावीर जंगटे

प्रकल्प व्यवस्थापक, एन. एच. एन. पुणे

मागासभाग म्हणून ओळखला जातो. सततच्या नापिकीमुळे आत्महत्याग्रस्त झालेल्या या भागातील शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावे, त्यांची आर्थिक सुबत्ता वाढावी व इतर प्रगत भागातील शेतकऱ्यांसारखे त्यांनी सुखी जीवन जगावे तथा सातपुडा जंगलातून औषधी वनस्पतीची होणारी बेसुमार गैरकायदेशीर काढणी व त्याद्वारे जंगलाचे,

पर्यावरणाचे, पर्यायाने राष्ट्राचे होणारे अमाप नुकसान थांबावे, यासाठी २००९ मध्ये श्री नागार्जून कृषी विज्ञान व हर्बल ग्रीअर्स कल्याणकारी असोसिएशन जामोद, (ता. जळगाव जामोद, जि. बुलढाणा) या संस्थेची स्थापना करण्यात आली.

या भागातील अत्यंत सुपीक जमीन, मुबलक पाणी व हवामानाचा अभ्यास करून या भागाला असलेला आयुर्वेदाचा पौराणिक वसा कायम राहावा व एकेकाळी आयुर्वेदामध्ये क्रमांक एकवर असलेल्या आपल्या देशाला परत तेच स्थान प्राप्त

करून देण्यासाठी हातभार लागावा यासाठी 'सफेद मुसळी'वर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. या भागात गेल्या १० ते १२ वर्षांपासून सफेद मुसळीची लागवड करण्यास सुरुवात झाली आहे. परंतु ती अल्पप्रमाणात होती व शेतकऱ्यांना या संबंधी असलेल्या शासनाच्या योजना माहित नव्हत्या. त्या सर्व अवगत करून देण्यासाठी प्रयत्न सुरू करण्यात आले. गेल्या ७-८ वर्षांपासून या औषधी वनस्पतीची लागवड सतत होत असल्यामुळे यासाठी लागणारी जमीन, पाणी, हवामान तथा रोग व किडींचा अभ्यास करून येथील शेतजमीन या पिकासाठी अत्यंत योग्य असल्याचे निदर्शनास आले

आहे.

सुरुवातीला ४०-५० एकर असलेली लागवड गेल्या ३ वर्षांपासून ७०० ते १००० एकरावर पोहोचली आहे. सध्या महाराष्ट्रात असलेल्या या वनस्पतीच्या एकूण लागवडीपैकी निम्मी लागवड बुलढाणा जिल्ह्यातील या दोन तालुक्यात शेतकऱ्यांनी केली आहे. शेतकऱ्यांनी एवढे धाडस करण्यामागे आजपर्यंत केलेली मेहनत, शेतकऱ्यांना वेळोवेळी केलेले मार्गदर्शन कारणीभूत आहे. या यशामुळे प्रेरित होऊन औषधी वनस्पतींचे कार्यक्षेत्र संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी करण्यात

आले आहे.

संग्रामपूरची मुसळी

संग्रामपूर व जळगाव (जामोद) या भागातील शेतकऱ्यांनी २००९ मध्ये ३०० एकरावर सफेद मुसळीची लागवड केली. २००९-१० च्या हंगामात ही लागवड ५०० एकराच्या वर पोहोचली व सन २०१०-११ च्या हंगामात १००० एकराच्या वर शेतकऱ्यांनी लागवड केली आहे.

लागवड तंत्रज्ञान, त्यावर येणारे रोग, किडी, त्यांचे प्रभावी नियंत्रण, जैविक पद्धतीने उत्पादनात वाढ तथा रासायनिक खतांपासून होणारे नुकसान व दर्जेदार कंदांची निर्मिती यासाठी तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. प्रशिक्षण

कार्यक्रम व अनुभवी शेतकरी तथा तज्ज्ञांच्या कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले आहे.

आपण जे करतो आहोत त्यापेक्षा इतरत्र वेगळे काय सुरू आहे, हे पाहण्याकरिता शेजारच्या प्रांतातील औषधी वनस्पती शेतीवर शेतकऱ्यांना नेण्यात आले. त्यात हैद्राबाद (आंध्र प्रदेश), महू, इंदोर, राऊ, कोदरिया, अंजड, धामनोद, धार सर्व मध्य प्रदेश व आनंद (गुजरात) यांचा समावेश आहे. येथील शेतकऱ्यांची लागवड पध्दती, पाण्याचे नियोजन, काढणी, छिलाई, सफाई, ग्रेडिंगची पद्धत व साठवणूक आदी सर्व बाबींचा वेळोवेळी अभ्यास करण्यात आला. चांगल्या उपाययोजना शेतीवर राबवून दर्जेदार

उत्पादनाबरोबरच उत्पन्न वाढवण्यासाठी मोलाचे मार्गदर्शन करण्यात आले आहे.

त्याचप्रमाणे जास्तीत जास्त भाव कसे मिळतील यासाठी मुंबई, दिल्ली, इंदोर आदी ठिकाणच्या मंड्यांना भेट देऊन व्यापाऱ्यांशी चर्चा करण्यात आली. २००९-१० ते २०११-१२ या कालावधीत या योजनेच्या माध्यमातून विविध जिल्ह्यांतील औषधी वनस्पती लागवडदार शेतकऱ्यांना सुमारे ५४७.९१ लक्ष रुपयांचे अनुदान मिळवून दिले आहे.

संपर्क : ०२०-२५५३४८६०,
९४२३०३४१२१

आमची शेती, आमची प्रगती

- कृषी क्षेत्रातील महिलांच्या सक्षमीकरण योजनेतर्गत महिलांना प्रशिक्षण
- या योजनेतर्गत विविध ठिकाणी महिला गटांची स्थापना
- शेतीशाळेद्वारे शेतकऱ्यांना शेतावरच एकात्मिक पीक व्यवस्थापनाचे तज्ज्ञांमार्फत प्रशिक्षण
- रोग व कीडमुक्त बियाण्यांसाठी २००७ पासून बीज प्रक्रिया मोहीम
- बीटी कापसाच्या बियाण्यांच्या किंमतीत घट
- विदर्भातील आत्महत्यांचा प्रश्न सोडविण्यासाठी केंद्र आणि राज्य शासनाकडून विशेष पॅकेज
- कृषी प्रक्रिया उद्योगांना चालना देण्यासाठी विशेष प्रयत्न
- राज्यभरात १,७०० काजू प्रक्रिया उद्योग कार्यान्वित
- देशाच्या एकूण द्राक्ष निर्यातीत राज्याचा वाटा ९८ टक्के, तर आंब्याच्या निर्यातीत ६५ टक्के वाटा
- फळ प्रक्रिया उद्योगाला प्रोत्साहन दिल्याने देशातील ७३ पैकी ६७ वायनरी एकट्या महाराष्ट्रात असून त्यात ४३२ कोटी रुपयांची गुंतवणूक
- फुलशेतीत ८०५ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त गुंतवणूक झाल्याने मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती.
- औषधी वनस्पतींची वार्षिक उलाढाल ६०० कोटी रुपयांपेक्षा अधिक एक लाख लोकांना रोजगार
- दलालांचा बिमोड करण्यासाठी उत्पादक ते ग्राहक ही योजना सुरू
- जामसंडे(सिंधुदुर्ग) आणि नाचणे (रत्नागिरी) येथे हापूस आंबा, मराठवाड्यात जालना येथे केशर आंबा आणि मोसंबीसाठी निर्यात सुविधा केंद्र
- भाजीपाला, द्राक्ष, डाळिंब, कांदा यासाठी इंदापूर(पुणे) येथे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे सुविधा केंद्र.

कृषी व पणन विषयक योजना

- एकात्मिक तृणधान्य विकास कार्यक्रम
- गांठूळ खत उत्पादन व वितरण
- ऊस विकास कार्यक्रम
- बीज प्रक्रिया मोहीम
- सेंद्रीय शेतीस प्रोत्साहन

- मृद चाचणी प्रयोगशाळांचे बळकटीकरण
- कृषी वांत्रिकीकरणस प्रोत्साहन
- कृषी वांत्रिकीकरण प्रोत्साहन योजना
- सधन कापूस विकास कार्यक्रम
- गळीतधान्य उत्पादन कार्यक्रम
- केंद्र पुरस्कृत गतिमान मका विकास कार्यक्रम
- निवडक क्षेत्रात बियाणे उत्पादन कार्यक्रम
- राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान- गहू, भात, कडधान्य
- गतिमान कडधान्य उत्पादन कार्यक्रम
- केंद्र पुरस्कृत एकात्मिक कडधान्य विकास योजना - ६०,००० गावे
- एकात्मिक भरडधान्य उत्पादन कार्यक्रम
- तेलताड विकास लागवड
- गतिमान वैरण विकास कार्यक्रम
- कोरडवाहू शाश्वत शेती तंत्रज्ञान
- कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम
- अनुसूचित जाती उपयोजना (विशेष घटक योजना)
- आदिवासी उपयोजना (क्षेत्रांतर्गत व क्षेत्राबाहेरील)
- महाराष्ट्र जलक्षेत्र सुधार प्रकल्प
- सूक्ष्म सिंचन योजना
- रोजगार हमी योजनेशी निगडित फळझाड लागवड कार्यक्रम
- शेतकरी जनता अपघात विमा योजना
- राष्ट्रीय कृषी विमा योजना
- माती व पाणी परीक्षण सुविधा
- बियाणे परीक्षण सुविधा
- किटकनाशक/ उर्वरित कीडनाशक अंश तपासणी सुविधा
- कृषी निविष्ठा परवाने
- राज्यातील शेतकऱ्यांचे देशाबाहेर अभ्यासदौरे
- कृषि विकासासाठीच्या पायाभूत सुविधा
- शेतकऱ्यांच्या समूह / गट शेतीस चालना देण्याची योजना
- महाराष्ट्र राज्य छोट्या शेतकऱ्यांचा कृषी व्यापार संघ योजना

- संकलन : अर्चना शंभरकर

हाराष्ट्रामध्ये विशेषतः मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणात केशर आंब्याची लागवड १९९० च्या दशकात सुरू झाली असून, आता मराठवाड्यात साधारणतः ८-१० हजार हेक्टर क्षेत्रावर केशर आंबा आहे. त्याचबरोबर सामान्य शेतकऱ्यांनी जिरडगाव, (ता. घनसावंगी, जि. जालना) येथे गटपद्धतीने मोठ्या प्रमाणात इनसिटू पद्धतीने स्थानिकरीत्या आंबा लागवड यशस्वी केली आहे. मराठवाड्यामध्ये बहुतेक शेतकरी आंबा कोरडवाहू पीक समजून मशागत करत असल्यामुळे अशा भागात उत्पादकता खूप कमी आढळून येते. मात्र, जे शेतकरी बागायतीमध्ये आंबा घेऊन त्याची चांगली मशागत करतात, अशांना चांगले उत्पादन मिळते. अशा प्रकारच्या आधुनिक आंबा लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्यांनी ८-१० वर्षांपासून बॉक्स पॅकिंगमध्ये

डॉ. बी. एम. कापसे

मालास अतिशय चांगला भाव मिळवत आहेत.

महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ आणि अपेडा हे मराठवाडा कृषी विद्यापीठाच्या मदतीने मोठ्या प्रमाणात केशर आंबा निर्यातीच्या दृष्टीने प्रयत्न करत आहेत. मॅंगो ग्रोअर्स असोसिएशन, औरंगाबाद; मॅंगो ग्रोअर्स असोसिएशन, लातूर तसेच काही शेतकरी आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या आघाडीवर आहेत. या सर्व कारणांमुळे मराठवाड्यातील केशर आंबा निर्यात विशेषतः अमेरिका व जपानला मोठ्या प्रमाणात करत असल्यामुळे सर्व देशांच्या नजरा मराठवाड्यावर केंद्रित झाल्या आहेत. याचे मुख्य कारण मराठवाड्याचा केशर आंबा हा इतर राज्यातील केशर आंब्यापेक्षा चांगल्या प्रतीचा असतो. तसेच फळमाशी व इतर कीड रोगास कमी बळी पडतो.

स्वतःच्या नावावर आंबा विक्री सुरू केली असून, हे शेतकरी आपल्या

लागवड कशी करावा?

१. आंबा लागवडीसाठी योग्य जमिनीची निवड केल्यानंतर जमिनीच्या पोताप्रमाणे ८x८ किंवा १०x१० मीटर अंतरावर १x१x१ मीटर आकाराचे खडे एप्रिल-मेमध्ये खोदावेत.
२. खड्याच्या तळाशी २० ते २५ सें.मी. जाडीचा वाळलेल्या पालापाचोळ्याचा किंवा गवताचा थर घावा.
३. त्यात ५० ग्रॅम लिंडेन पावडर टाकावी.
४. राहिलेल्या खड्यात २-३ टोपली चांगले कुजलेले शेणखत टाकावे.
५. १ किलो सुपरफॉस्फेट, चांगली कसदार काळी माती आणि १०० ग्रॅम लिंडेन पावडर यांच्या मिश्रणाने खड्यावर थोडी शीग वेईल इतका भरून घ्यावा.
६. जमीन भारी असेल तर त्यात ३० टक्के चांगला मुरूम मिसळावा.
७. हलकी जमीन असेल तर ६० टक्क्यांपर्यंत गाळ मिसळावा.

हवामान : या फळास मुख्यतः समशीतोष्ण हवामान चांगले मानवते. विशेषतः ऑक्टोबरपर्यंत चांगला पावसाळा व नंतर हिवाळ्यात बऱ्यापैकी थंडी आणि उन्हाळ्यात सर्वसाधारण तापमानाबरोबर

‘केशर’च्या प्रेमात अमेरिका

अ. क्र.	किडीचे नाव	नुकसानीचा प्रकार	नियंत्रण
१.	तुडतुडे	पिठ्ठे व प्रौढ आंब्याच्या पानातील व फुलातील रस शोषतात.	२५ टक्के सायफरमेथ्रीन (प्रवाही) किंवा २० टक्के फेनक्लरोट प्रवाही ३ मि.लि. १० लिटर पाण्यात मिसळून फवारावे. दर १५ दिवसांनी तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली फवारणी करावी.
२.	खोड किडा	मादी आंब्याच्या खोडावर सालीच्या फटीत अंडी घालते. त्यातून बाहेर पडणाऱ्या अळ्या खोडात शिरतात. प्रथम फांद्या व नंतर संपूर्ण झाड वाळते.	तारेचा हुक वापरून खोडामधील छिद्रातून अळी बाहेर काढावी व नष्ट करावी. छिद्रामध्ये ईडीसीटी मिश्रण किंवा बोरर सोल्युशन ओतावे व छिद्र बंद करावे.
३.	फळ माशी	फळ पिकण्याच्या अवस्थेत असताना मादी फळांच्या सालीत अंडी घालते. त्यातून बाहेर येणाऱ्या अळ्या गरावर उपजीविका करतात.	कीडग्रस्त फळे नष्ट करावीत. झाडाखालची जमीन नांगरावी. कामगंध सापळे वापरावे.
४.	भुरी	मोहर व कच्च्या फळांची गळ होते.	रोगग्रस्त पाने, मोहर नष्ट करावा, ०.२ टक्के गंधकाची पहिली फवारणी द्यावी. १५ दिवसांनी ०.१ टक्का डिनोक्ॅपची दुसरी फवारणी द्यावी.
५.	डायबॅक	रोगग्रस्त फांद्या शेंक्याकडून वाळायला लागतात.	निरोगी कलमांची निवड करावी. रोगग्रस्त फांद्यांची ३ इंच खालपासून छाटणी करावी. त्यानंतर ०.३ टक्के ऑक्झीक्लोराईडची फवारणी करावी व तेथे शेण लावावे.

कोयी लावून त्यावर नंतर योग्य वेळी कलमीकरण करणे.

या पद्धतीचे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत:-

१. जागेवरच कोय लागवडीमुळे रोपाचे सोटमूळ कोणत्याही अडथळ्याविना जमिनीत सरळ खोल जाते. कलमांची मुळे मात्र पिशवीत केली असल्यामुळे त्यांची पिशवीत गोल वेटोळी चुंबळ बनते. त्यामुळे खड्ड्यात लागवड केल्यानंतर ती जमिनीत खोलवर जाऊ शकत नाही. हलक्या, मुरमाड जमिनीत हा प्रश्न आणखीनच गंभीर होतो.

२. इनसिटू पद्धतीने लागवड केली असल्यास झाडांची वाढ जोमदारपणे होते.

३. अशा झाडांना रोग व किडींचा प्रादुर्भाव तुलनेने कमी जाणवतो.

४. एका रोपास बाजूच्या दोन-तीन रोपांची जोड दिलेली असल्याने कलमात तीन-चार रोपांची एकदाच ताकद मिळून कलम वेगाने वाढते.

वरील बाबींचा विचार करून खालीलप्रमाणे नवीन इनसिटू पद्धतीचा वापर करून आंबा लागवड केल्यास अतिशय चांगली बाग उभी करता येऊ शकते.

यासाठी आंबा कोयी ताज्या असणे महत्त्वाचे आहे. कारण, १५ दिवसांनंतर त्यांची उगवण क्षमता कमी होते. खुळखुळा झालेल्या कोयी उगवत नाहीत. आपल्याकडे पावसाळा साधारणतः २०-२५ जूनपर्यंत सुरू होतो. तेव्हा १ जून दरम्यान गावठी आंब्याच्या ५-७ दिवसांच्या ताज्या कोयी जमा कराव्यात. या कोयी एकाच झाडावरील आंब्याच्या असल्यास उत्तम. अशा जमा केलेल्या कोयी परत चांगल्या धुऊन घ्याव्यात. नंतर कोयी प्रति लीटर पाण्यात २ ग्रॅम बाविस्टीन हे बुरशीनाशक मिसळून त्यात ५ मिनिटे बुडवून घ्याव्यात आणि पातळ थर करून सावलीत सुकवत ठेवाव्यात. ५ जूनला मिरचीच्या रोपास जसे वाफे करतो, तसे १५३ मीटरचे वाफे करावेत. त्यात तळाशी अर्धा कुजलेला पालापाचोळा आणि मातीचे मिश्रण पसरावे. राहिलेले अर्धे मिश्रण कोयी २ सें.मी. झाकल्या जातील इतके टाकावे. अशी लागवड केल्यास वाफ्यात नेहमी वापसा राहिल असे झारिने पाणी देत रहावे. हे करत असताना शेतात आधीच तयार केलेले खड्डे लागवडीसाठी तयार ठेवावेत. २०-२२ जूनपर्यंत १ किंवा २ चांगले पाऊस होऊन हे खड्डे चांगले ओले होऊन खड्ड्यातील माती दबलेली असेल अशा वेळी तेथे खड्डा पडल्यास आजूबाजूची माती टाकून जमिनीच्या पातळीत आणावा. २०-२१ जूनला म्हणजेच १५-१६ दिवसांनी वाफ्यात लावलेल्या कोयी लागवडीस योग्य झाल्या असे

दमटपणा या पिकास योग्य समजला जातो. परंतु, दमट हवामानात समुद्र किनाऱ्याजवळसुद्धा याची चांगली वाढ होते.

जमीन : आंब्याच्या किफायतशीर लागवडीसाठी उत्तम निचऱ्याची १ मीटर काळी व त्याखाली नरम मुरूम असलेली जमीन या पिकासाठी योग्य आहे. मात्र, १० टक्क्यांपेक्षा जास्त चुनखड असलेली जमीन कटाक्षाने टाळावी.

घन लागवडीची पद्धत : आंबा लागवडीसाठी १०x१० मीटर अंतरावर शिफारस केली आहे. परंतु, आता आंबा लागवड ही ५x५ मीटर किंवा ५x६ मीटर अंतरावर करणे जास्त फायद्याचे दिसून आले आहे. या अंतरावर झाडातील अंतर १० ते १२ वर्षांपर्यंत मिळून येत नाही; म्हणजे तोपर्यंत आपणास या बागेतून चारपट उत्पन्न मिळते. कारण, १०x१० मीटर अंतरावर आंबा लागवड केल्यास हेक्टरी १०० झाडे बसतात; तर ५x५ मीटर अंतरावर लागवड केल्यास हेक्टरी ४०० झाडांची संख्या ठेवणे शक्य

होते. या पद्धतीमध्ये झाडांचा घेर व उंची मर्यादित ठेवता येते. त्यासाठी छाटणी आणि वाढ निरोधकांचा वापर करता येतो. इजिप्त आणि दक्षिण आफ्रिकेत तर ३x१ मीटर इतकी कमी अंतरावर लागवड यशस्वी झाली आहे. त्यात हेक्टरी ३३३३ झाडांची संख्या असते. गेल्या ४-५ वर्षांत आपल्याकडेसुद्धा २x४, ३x५ मीटरवर आंबा लागवड होत आहे. दाट लागवड करावयाची असल्यास घेराचा आकार मर्यादित (Canopy Management) ठेवणे आवश्यक असते.

‘लागवडीचे फायदे’

१. ठरावीक क्षेत्रातून अधिक उत्पादन. २. झाडे लहान असल्यामुळे फळांची विरळणी, फवारणी, छाटणी इत्यादी बाबी सुलभ. ३. आंबा फळांची काढणी, खुडी व झेला न वापरता हाताने करणे शक्य. ४. फळांची गुणवत्ता व प्रत सुधारण्याचे वेगवेगळे उपाय करणे सहज शक्य.

इनसिटू पद्धत - इनसिटू पद्धत म्हणजे जागेवर

समजून या कोयीची ओल असलेल्या प्रत्येक खड्ड्यात पाच याप्रमाणे लागवड करावी. लागवड करताना लागवडीच्या ठिकाणी ऑंजळभर शेणखत मातीत मिसळून त्यावर चौकोनात चार ठिकाणी ३-३ इंचांवर चार कोयी लावून त्यांच्या मध्यभागी एक कोय लावावी. ओल कमी असल्यास त्यावर दोन तांबे पाणी टाकावे. अशा प्रकारे लागवड केलेल्या कोयी ४-५ दिवसांत तरारून उगवतात. काही ठिकाणी ३-४ तर काही ठिकाणी ५ अशी त्यांची संपूर्ण शेतात उगवण झालेली दिसते. नंतर या रोपांची चांगली निगा राखल्यास ही रोपे ऑक्टोबरपर्यंत तिसऱ्या पेच्यावर (कांड्यावर) येतात. त्यावेळी चांगल्या माळ्याकडून त्यावर कलमीकरण करून घ्यावे. मात्र, २०-२१ जूनपर्यंत पाऊस पडला नाही, तर खड्ड्यास पाणी देण्याची व्यवस्था असावी. ऑक्टोबरपर्यंत काही कारणाने रोपे कलमीकरणास योग्य नसली तरी ही रोपे फेब्रुवारीपर्यंत मात्र हमखास कलमीकरणास योग्य होतात. फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्यात त्यावर कलमीकरण केल्यानंतर त्याच हंगामात किंवा पुढील हंगामात बाजूची रोपे या कलमास जोडता येतात. अशा कलमास बाजूच्या तीन-चार रोपांच्या मुळांची ताकद मिळते. त्यामुळे कलमांची वाढ झपाट्याने होऊन चौथ्या वर्षीच अशा झाडास प्रत्येकी २०-२५ पर्यंत फळे घेता येतात. कोयी लागवडीचे वेळापत्रक आपल्या भागातील पावसाचा अंदाज पाहून ४-५ दिवस मागे-पुढे करता येते.

सुरुवातीपासून ठिबक सिंचनाची सोय असल्यास सरळ खड्ड्यात कोयी लावूनसुद्धा लागवड करता येते.

कलम लावून लागवड - जागेवर कोयी लावून जशी लागवड करता येते, तशीच १० ते १२ महिने वयाच्या हव्या त्या जातीची पण खात्रीची कलमे लावूनसुद्धा आंबा लागवड करता येते. अशा वेळी कलमे लावताना कलमाभोवती तीन कोयी लावाव्यात आणि पुढे योग्य वेळी म्हणजे सप्टेंबर-ऑक्टोबर किंवा फेब्रुवारीत त्याच कलमास जोड द्यावा, असे केल्यास कलमास अनेक मुळांची ताकद मिळते.

कलमांची निगा - सप्टेंबरच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या पंधरवाड्यात पाऊस संपताच कुठल्याही काडीकचऱ्याचे किंवा उसाच्या पाचटाचे वितभर उंचीचे आच्छादन रोपाभोवती करावे व त्यावर

थोडी माती टाकावी. आच्छादन करताना त्यात थोडी लिंडेन पावडर टाकणे गरजेचे आहे. कलमे केल्यानंतर किंवा तयार कलमे लावल्यानंतर गावठी रोपांवर येणारी फूट वेळोवेळी काढून टाकावी व पावसाचा अंदाज पाहून पावसाळ्यात व जरूरीप्रमाणे वर्षभर कलमास पाणी द्यावे. १५-२० दिवसांच्या अंतराने एक चमचा युरिया दिल्यास वाढ चांगली

इन्सिटू पद्धतीचा फार मोठ्या प्रमाणावर अवलंब करून जालना जिल्ह्यातील यनसावंगी तालुक्यातील जिरडगाव परिसरात गट पद्धतीने आंबा लागवड झाली आहे.

होते. कलमांचे भटक्या जनावरांपासून संरक्षण करावे. कलमांना आधार द्यावा. कलमांच्या दोन्ही बाजूंस दोन काड्या लावून त्यावर दोन आडव्या काड्या सैलशा बांधून घ्याव्यात. उन्हाळ्यात कलमांना सावली करावी. कलमी फांद्यांवरील मोहोर वेळोवेळी काढावा. आळ्यातील तण वेळोवेळी काढीत जावे. दुसऱ्या वर्षी पाऊस पडताच शिफारशीप्रमाणे शेणखत व रासायनिक खत देऊन तीन ते चार वर्षांपर्यंत झाडांची चांगली वाढ होऊ द्यावी. जमिनीपासून सुमारे ३ फूट उंचीपर्यंत कलमांवरील बाजूच्या फांद्या काढून टाकाव्यात. वेळोवेळी नवीन फुटीवर येणाऱ्या रोग व किडींपासून संरक्षण करावे.

पाणी व्यवस्थापन - फळ बागेस पाणी देण्यासाठी ठिबक सिंचनाची व्यवस्था करावी. ठिबक सिंचनाद्वारे प्रति हंगामाप्रमाणे प्रतिदिन ७-८ लीटर पाणी द्यावे. फळातील बागेस मात्र ७०-८० लीटर पाणी दररोज द्यावे.

खत व्यवस्थापन - लागवडीनंतर पहिल्या वर्षी एक टोपले शेणखत, ३०० ग्रॅम युरिया, ३०० ग्रॅम एसएसपी, १०० ग्रॅम एमओपी व ०.५ किलो लिंबोळी पेंड एवढी खताची मात्रा द्यावी. त्यानंतर

पुढील प्रत्येक वर्षी या मात्रेत वरील मात्रा वाढवून द्यावी. दहाव्या वर्षी प्रति झाड १० टोपले शेणखत, ३ किलो युरिया, ३ किलो एसएसपी, १ किलो एमओपी व ५ किलो लिंबोळी पेंड एवढी खताची मात्रा द्यावी. पुढील वर्षी हीच मात्रा वापरावी. ठिबक संचातून विद्राव्य खते देणेसुद्धा फायद्याचे ठरते तसेच सूक्ष्म अन्नद्रव्याचा गरजेप्रमाणे वापर करणे आवश्यक आहे.

कीड/रोग व्यवस्थापन - आंबा बागेतून खात्रीशीर व दर्जेदार उत्पादन घेण्यासाठी सर्व प्रकारच्या रोग व किडींचे नियंत्रण करणे गरजेचे आहे.

काढणी व हाताळणी - आंबा फळांची काढणी ही फळे पक्क झाल्यानंतरच करावी. पक्क फळांची चोच बोथट होते. फळांचा रंग फिकट हिरवा होतो. तसेच फळातील एकूण विद्राव्य पदार्थांचे प्रमाण (T.S.S.) ७.५ ते ८.५ टक्के निर्यातीसाठी तर ८ ते ९.५ टक्के देशांतर्गत विक्रीसाठी असावे. पक्क फळे साध्या पाण्यात टाकली असता संपूर्ण बुडतात; मात्र, अपक्क फळे तरंगतात.

अशी पक्क फळे सकाळी ९ वाजण्याच्या आत दोन-तीन सें.मी. देठासहीत अलगद काढावीत. काढणीसाठी कोंकण कृषी विद्यापीठाने विकसित केलेल्या झेल्याचा वापर करावा. मात्र, शक्यतोवर फळे कैचीने काढणे जास्त चांगले. त्यासाठी झाडांचा आकार मर्यादित असणे आवश्यक आहे. अशी काढलेली फळे स्वच्छ पाण्याने धुऊन ०.१ टक्के बावीस्टीनच्या पाण्यात ५ मिनिटे बुडवून घ्यावीत. नंतर त्यांची शास्त्रीय पद्धतीने अडी घालावी. बावीस्टीनसोबतच ५०० पी.पी.एम. इथ्रेलचा वापर केल्यास फळे लवकर चांगली पिकतात. ती सडत नाहीत आणि सर्व फळांना एकसारखा आकर्षक रंग येतो. अशी फळे एक किंवा दीड इंचन बॉक्स पॅकिंग करून किंवा नेटलॉनमध्ये आपल्या स्वतःच्या ब्रँडखाली विक्यावीत.

चांगल्या प्रतीची फळे निर्यातदार स्वतः काढणी करून आपल्या बागेतून आकर्षक किंमत देऊन घेऊन जातात. मात्र, त्यासाठी ग्लोबल गॅम प्रमाणीकरण करून घेणे आवश्यक आहे.

संपर्क : ९४२२२९३४१९

आंब्यावर प्रक्रिया - आंबा फळांच्या फोडी हवाबंद करणे, गर हवाबंद करणे, असेप्टीक पॅकेजिंग करणे, वेगवेगळी पेंचे तयार करणे असे अनेक पदार्थ मोठ्या प्रमाणात तयार करता येतात. अशा पदार्थांना जपान, अमेरिका, रशिया इ. देशांत चांगली मागणी आहे. कच्च्या आंब्याचे लोणचे तसेच आमचूर हे पदार्थ लोकप्रिय आहेत. सध्या अॅसेप्टीक पॅकेजिंगचे बरेच कारखाने उभारले जात आहेत, त्यात दररोज १०० ते ६०० टन आंबा प्रक्रियेसाठी वापरला जातो.

बा पिकामध्ये गर्डलिंग तंत्राचा वापर करून आंबा पीक लवकर घेता येऊ शकेल असा अंदाज माझे वडील श्री. मारुती नागू पाटील (मारुती मास्तर)

गर्डलिंग या नव्या तंत्राने आंबा पिकाची लागवड करणाऱ्या डॉ. संदेश पाटील यांची यशकथा, त्यांच्याच शब्दांत...!

यांना आला होता. सततचे निरीक्षण व आंबा पिकाबद्दल असलेल्या आवडीने त्यांच्या हे लक्षात आले. काही झाडांच्या किडलेल्या म्हणजे खोड किडा (भिरुड स्टेम बोअरर) लागलेल्या फांद्यांना लवकरच मोहोर येतो. त्यामुळेच लवकर फळे मिळतात हे त्यांना निरीक्षणात जाणवले होते. त्यावरून त्यांनी असे ठरविले की, आपण झाडाच्या फांद्यांना कृत्रिम जखम केली तर असेच परिणाम दिसतील. त्यासाठी त्यांनी विविध प्रकारे विविध कलमांना कृत्रिम जखमा केल्या व त्याचे वेगवेगळे परिणाम दिसून आल्याची माहिती डॉ. संदेश पाटील यांनी दिली.

श्री. पाटील यांच्याकडे ६.२० हेक्टर जमीन असून, त्यात आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित आंबापिकाची लागवड केली असून, त्यात पपई, दुधी भोपळा, कारले, तोंडली, घोसाळे, शेवगा

आंबा नव्या तंत्राने

गर्डलिंगमुळे झाडामधील पानांनी तयार केलेले अन्न वरच्या भागात राहते व त्यामुळे कर्ब-नायट्रोजनचे प्रमाण हे १:१ तयार होते. त्यामुळेच मोहोर येण्यास मदत होते.

आमच्याकडे असलेल्या फळ

गर्डलिंग तंत्र

१. चांगल्या सशक्त झाडाच्या फांदीला एप्रिल किंवा मेच्या सुरुवातीला अर्धा इंच (१ सें.मी.) जाडीची खाच पूर्ण फांदीला वेढेल अशा प्रकारे धारदार चाँपर किंवा कोयत्याने करावी.
२. खाच सरळ असावी व सालीचा चुरा होऊ देऊ नये.
३. झाडाच्या सगळ्या फांद्यांना खाच करावी व लगेच बोर्डो पेस्ट व फॉलीडॉल इस्टची पेस्ट लावावी.
४. नंतर ८ दिवसांनी ओला डांबर लावावा व पुन्हा १ महिन्याने ओला डांबर लावावा.
५. दर १५ दिवसांनी या झाडाचे निरीक्षण करीत राहावे; कारण या झाडांना खोडकिडा (भिरुड/स्टेमबोरर) लागण्याची शक्यता असते.
६. नेहमीच्या पद्धतीने खत द्यावे व फवारण्या कराव्यात.
७. पुढील वर्षी मोहोर आल्यावर त्याचे संरक्षण करावे.
८. कैऱ्या वाटाण्याच्या आकाराच्या झाल्यानंतर झाडांना पाणी देणे सुरु करावे.

इत्यादी पिकांची लागवड केली आहे.

१९८७ साली मी बारावीची परीक्षा देऊन सुट्टीत वडिलांसोबत काम करीत असताना त्यांनी मला या तंत्राची पायाभूत माहिती दिली व सांगितले की या

सुहास जी. नेवासकर माहिती अधिकारी, रायगड

तंत्राबद्दल एवढा अभ्यास करायला हवा की, आपण जानेवारी महिन्यात आंबा विक्रीसाठी तयार करू शकू. परंतु, माझे वैद्यकीय शिक्षण व नंतर डॉक्टर झाल्यामुळे दवाखान्यात व्यस्त झाल्यामुळे मला या तंत्राचा अभ्यास करण्यास वेळ मिळाला नाही. परंतु, सन २००१ पासून मी पूर्णवेळ शेती करण्यास सुरुवात केली व या तंत्राचा अभ्यास सुरु केला. आता त्याचा वापर करून मी २००१ ते २०११ पर्यंत ९ वेळा सतत १४ जानेवारीला आंबा विक्रीसाठी पाठवू शकलो आहे.

पिकवणी केंद्राची क्षमता प्रतिदिन ३ टन इतकी आहे. डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठात वेळोवेळी होणारी चर्चासत्रे, मेळावे यात मी सहभाग घेतो. गांडूळखत निर्मिती व हिरवळीच्या खताचा वापर या बाबींचा शेतात अवलंब करतो. फलोत्पादन पिकांकरिता स्वयंचलित ठिबक संचाचा वापर करतो. मला २००९ सालाकरिता डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठातर्फे आबासाहेब कुबल पुरस्कार व भारतीय कृषक समाजातर्फे दिला जाणारा कृषीरत्न डॉ. पंजाबराव देशमुख स्मृती पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले आहे. तसेच फलोत्पादन क्षेत्रातील भरीव कार्याबद्दल उद्यान पंडित पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले आहे.

संपर्क : ९९२१५१४८०५

लाखमोलाची मिरची

पैसा आला. इतर खरीप पिकांसाठी लागणारा खर्च भागवण्याची क्षमता या पिकाने दिली. लागवड गटांमध्ये १० गुंठ्यांपासून १० एकरपर्यंत लागवड करणारे सर्व शेतकरी एकत्रितपणे काम करायला शिकले.

सर्व शेतकऱ्यांचे सरासरी हेक्टरी उत्पादन ५० टनाहून अधिक आहे. शासनाच्या ठिबक सिंचन योजनेचा लाभ हा कार्यक्रम यशस्वी करण्यास साहाय्यभूत ठरला. काटेकोर शेतीचे (Precision Farming) एक उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून या कार्यक्रमाची शास्त्रज्ञांनी व तज्ज्ञांनी प्रशंसा केली आहे.

कोलंबसाने लॅटीन अमेरिकेतून मिरचीचे रोपटे आणून जगाला त्याची ओळख करून दिली. वारको-द-गामाने मिरची भारतात आणली. सोन्याचा धूर भारतात निर्माण करणाऱ्या या मसाल्याच्या पदार्थांना 'मिरची' लागली. श्रीमंतीची ओळख असणाऱ्या मसाल्यांना मिरची पर्याय ठरली. 'मीठ मिरची' ही गरिबांच्या अन्नाची ओळख निर्माण झाली. मिरचीने सिल्लोड तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या घरात 'मीठ मिरची' च नव्हे, तर प्रसंगी चारचाकी वाहन आणले.

वसंतराव नाईक कृषी व ग्रामीण विकास प्रतिष्ठान या प्रतिष्ठित संस्थेचा २०११ सालचा राज्यातील पुरस्कार मिरची उत्पादक गटांचे काम नेटाने पुढे नेणाऱ्या विजय तेजराव दौड या तरुण शेतकऱ्याला देण्यात आला.

दुष्काळग्रस्त भागातील शेतकऱ्यांची दुर्दम्य इच्छाशक्ती हा कार्यक्रम यशस्वी करण्यास प्रामुख्याने कारणीभूत ठरली. सिल्लोड - सोयगाव तालुक्याचे आमदार श्री. अब्दुल सत्तार यांनी वेळोवेळी बँकांचे पाठबळ शेतकऱ्यांच्या मागे उभे करण्यासाठी प्रयत्न केले. कुठल्याही व्यासपीठावरून स्वतः आमदार या प्रकारच्या शेतीस प्राधान्य देत असल्याने हा विषय आधी चर्चेचा व नंतर अंमलबजावणीस प्रवृत्त करणारा ठरला. मराठवाडा कृषी विद्यापीठातील शास्त्रज्ञांनी या परिसरास दिलेल्या सतत भेटी, या कार्यक्रमात दाखविलेली समरसता, विस्तार कर्मचाऱ्यांनी घेतलेले कष्ट यातून याची यशस्विता साकारली. तालुक्यातील ५४,००० शेतकरी कुटुंबांपैकी सुमारे ४५०० कुटुंबे या प्रकारच्या शेतीला जोडली गेली आहेत. शेतमजूर, वाहतूकदार व्यापारी सर्वांनाच मिरचीने आधार दिला आहे.

संपर्क : ९४०४९८८०९१

नि सर्गाचा लहरीपणा, सिंचनाचा अभाव आणि बदलत्या परिस्थितीत मजुरीचे नियोजन या बाबींना अनुसरून शेतीचे व्यवस्थापन ही एक गुंतागुंतीची बाब बनली आहे. बाजारपेठांनी निर्माण केलेला दबाव, वाढीव उत्पादन खर्च, नगदी पिकांचे कमी-अधिक होणारे भाव या समस्या असल्या तरीही काही नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत. शेतकऱ्यांचे संघटित उत्पादक गट व्यवस्थापन कौशल्याच्या आधारावर याचा फायदा उचलू शकतात.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील सिल्लोड तालुका वार्षिक ७०० मि.मी. सरासरी पर्जन्यमानाचा, जगप्रसिद्ध अजिंठा लेण्यांच्या परिसरातील आणि कठीण खडक वरच्या भू-स्तरातील असलेला अर्थात भूगर्भाच्या जलधारण क्षमतेला मर्यादा असलेला आहे. सिल्लोड तालुक्यात सुमारे १,००,००० हेक्टर खरीप क्षेत्र आहे तर रब्बीचे क्षेत्र केवळ ७,००० हेक्टर एवढे आहे. यापैकी ९०,००० हेक्टरहून अधिक मका आणि कापूस ही पिके आहेत. दोन्ही पिकांचा लागवड खर्च प्रचंड आणि पीक हाती येईपर्यंत शेतकऱ्यांचा जीव टांगणीला लावणारा!

या परिस्थितीत तरुण शेतकऱ्यांचे गट आणि महाराष्ट्र शासनाचा कृषी विभाग यांनी उच्च तंत्रज्ञानावर आधारित पिकांचे काही यशस्वी प्रयोग केले. यात प्रामुख्याने आले, हळद, टॉमॅटो, मिरची या पिकांचा समावेश होता.

सिल्लोड तालुक्याच्या विशिष्ट परिस्थितीत उन्हाळ्यात लागवड करून पावसाळ्यात हाती येणाऱ्या मिरची पिकाला शेतकऱ्यांची पसंती मिळाली. मध्यम तिखट असलेल्या जी-४ (गुंटूर-४) प्रकारातील मिरचीला मुंबई, सूरत या बाजारपेठेमधून खास करून निर्यातीसाठी मागणी असल्याचे लक्षात आले. ऑक्टोबर महिन्यानंतर अजिंठा डोंगर रांगात पाण्याचा तुटवडा भासतो. हे पीक मात्र यापूर्वीच घेणे शक्य असल्याने संघटित लागवडीसाठी

या पिकास प्रतिसाद मिळाला.

या मिरचीची सर्व लागवड ही गादीवाफा पद्धतीने काटेकोरपणे जमीन तयार करून करण्यात येते. आत्मा कार्यक्रमांतर्गत शेतकरी गटांचा अभ्यासदौरा छत्तीसगड राज्यात काढण्यात आला.

मुंबईला मिरची नेण्यासाठी एकावेळी काढणीला येणारी ६ ते ७ टन मिरची एका गाडीसाठी आवश्यक आहे. मिरचीच्या दोन काढण्यांमध्ये साधारण १० ते १२ दिवसांचे अंतर असते. एका काढणीला एकरी २५ ते ३० मजूर लागतात. हे सर्व लक्षात घेऊन मिरची लागवड करणाऱ्या शेतकरी गटांची निर्मिती

उदय देवळणकर

करण्यात आली.

या गटांमधील व गावातील काही शेतकऱ्यांनी वाहतुकीसाठी स्वतःची वाहने विकत घेतली. जमीन धारण क्षमतेनुसार १० ते ६० शेतकरी एकत्र येऊन तालुक्याच्या जवळपास सर्व भागात लागवड तंत्रज्ञानासह विक्रीचे तंत्र समजावून सांगण्यात आले.

कृषी क्षेत्रातील विकास दर ही मोठी चिंतेची बाब आहे. कापूस, मका पिकांसह सर्व खरीप आणि रब्बी पिकांचे सिल्लोड तालुक्यातील एकूण घरगुती उत्पादन सुमारे ३५० ते ३८० कोटी रुपयांएवढे सीमित होते.

या कार्यक्रमात शेतकऱ्यांनी दाखवलेली शिस्तबद्धता, नवीन तंत्रज्ञान हाताळण्याचे कौशल्य, बाजारपेठांची समज, त्यांचे सर्जनशील साहस, कृषी विभागाच्या विस्तार यंत्रणेचा देखील आत्मविश्वास वाढविणारे आहे.

या पिकामुळे पावसाळ्यात शेतकऱ्यांच्या हाती

२००० हेक्टरवर संघटितपणे लागवड केलेल्या मिरची पिकाने ५० कोटीहून अधिक उत्पन्नाची भर तालुक्याच्या एकूण शेती उत्पादनात घातली.

ठा

णे जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांचे जीवनमान बदलून त्यांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी भात पिकास हमखास नगदी उत्पन्न देणाऱ्या पर्यायी पिकाच्या लागवडीस शेतकऱ्यांना तयार करणे गरजेचे होते. त्यादृष्टीने जिल्हा प्रशासनाने, कृषी खात्याच्या सहकार्याने या भागातील पीक पद्धतीत बदल

हळदीची माया!

घडविण्याचा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम जिल्हाधिकारी आबासाहेब जन्हाड यांच्या मार्गदर्शनाखाली हाती घेतला.

डोंगर - दऱ्याखोऱ्यात राहणारा आदिवासी पारंपरिक शेती करतो. त्यातून मिळणाऱ्या तुटपुंज्या उत्पन्नावर उपजीविका चालवतो. शेतीची कामे संपली की, मोलमजुरी करतो. अशा चक्रव्यूहात अडकलेल्या ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी शाश्वत उत्पन्नाचे साधन हळद लागवडीच्या माध्यमातून निर्माण झाले आहे.

हळद लागवड प्रकल्प चाचणी - जव्हार परिसरात हळद लागवड यशस्वी होईल किंवा कसे याकरिता खरीप हंगाम सन २०१०-११ मध्ये सातारा येथून हळदीचे कंद आणून त्याची प्रायोगिक तत्त्वावर लागवड करण्यात आली. पोषक वातावरणामुळे हळदीची जोमदार वाढ होऊन भरपूर उत्पादन मिळाले यावरून हळद लागवड यशस्वी होईल याची खात्री

पटली.

प्रकल्प अंमलबजावणी - सन २०१०-११ मध्ये डिसेंबर - जानेवारीपासून शेतकऱ्यांची नवीन पीक

आर. एस. नाईकवाडी

घेण्याकरिता आत्मा योजनेंतर्गत प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले. इच्छुक शेतकऱ्यांना हळद लागवड तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याकरिता आत्मा अंतर्गत सातारा, सांगली, कोल्हापूर, हळद संशोधन केंद्र कस्बे डिग्रज व सेलम (तामिळनाडू) इत्यादी ठिकाणी शेतकरी सहल आयोजित करण्यात आली. या सर्व प्रयत्नांमुळे जव्हार तालुक्यातील वांगणपाडा, पाथर्डी, न्याहळे बु., पिंपूर्णा, सारसुन, खबाळा इत्यादी १२ गावांतील १०२ आदिवासी शेतकरी हळद लागवडीस तयार झाले.

हळद हे नगदी पीक असून, लागवडीस एकरी ९०

हजार ते १ लाख रुपये खर्च येतो. आदिवासी शेतकरी ही रक्कम उभी करू शकत नव्हते. ही बाब विचारात घेऊन ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेकडे प्रस्ताव व पाठपुरावा करून हेक्टरी रु. १ लाख कर्ज धोरण मंजूर करण्यात आले. राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान अंतर्गत रु. १२,५०० प्रति हेक्टर व आदिवासी विकास विभागामार्फत रु.१०,००० प्रति शेतकरी अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले. मे २०११ मध्ये इच्छुक शेतकरी व कृषी अधिकारी तामिळनाडू राज्यातील सेलम येथे हळद लागवडीची माहिती व कंद खरेदीसाठी गेले. सेलम परिसरातील चिन्नासेलम या उत्कृष्ट वाणाचे ५४ टन कंद (४ ट्रक) खरेदी करण्यात आले. जूनच्या पहिल्या आठवड्यात जव्हार तालुक्यातील १२ गावांमधील १०२ शेतकऱ्यांनी (१०० आदिवासी) ६० एकर क्षेत्रावर कृषी विभागाच्या मार्गदर्शनाखाली हळद लागवड केली. जानेवारी ते मार्चच्या दरम्यान हळद

पिकास सिंचन द्यावे लागते, त्याकरिता आदिवासी विकास विभागामार्फत १० टक्के अनुदानावर ठिबक सिंचन संच वाटप करण्यात आले. इलेक्ट्रिक मोटर व पंप संच जिल्हा परिषद व आदिवासी विकास विभागामार्फत उपलब्ध करून देण्यात आले. आवश्यक तेथे विद्युत कनेक्शन तातडीने देण्यात आले. प्रति एकर सरासरी १०० क्विंटल ओल्या हळदीचे उत्पादन मिळाले.

या सर्व बाबी करण्याकरिता शेतकऱ्यांची मानसिकता तयार करून त्यांना कार्यान्वित करणे तसेच त्यांच्यामध्ये सहकार्याची भावना निर्माण करण्याबरोबरच हळद उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सहकारी संघाची सहकार विभागाकडे नोंदणी होणे गरजेचे होते. त्यानुसार जव्हार तालुका हळद उत्पादक शेतकरी सहकारी संघ या नावाने नोंदणी करण्यात आली. हळद विक्रीकरिता अन्न व औषधी प्रशासन विभाग, गुमास्ता परवाना मिळण्याकरिता कामगार विभाग, विक्रीकर विभाग इत्यादी सर्व

पारंपरिक भात पिकापासून एकरी ५ ते ६ हजार उत्पन्न घेणाऱ्या आदिवासी शेतकऱ्यांना सरासरी रु. १.०० लाख प्रति एकर उत्पन्न मिळाले आहे.

संबंधित विभागांशी संपर्क करून आवश्यक ती कार्यवाही करण्यात आली.

हळद शिजवण्याकरिता हळद कूकर व पॉलिश करण्याकरिता पॉलिशरची आवश्यकता होती. याकरिता २ कूकर व १ पॉलिशर खरेदी करण्याकरिता जिल्हा नियोजन मंडळामार्फत रक्कम रु. १० लाख उपलब्ध करून देण्यात आली. सांगली येथून २ बॉयलर व १ पॉलिशर खरेदी करून ते वापराकरिता हळद उत्पादक संघास देण्यात आले. १५ फेब्रुवारी ते २० मार्चच्या दरम्यान हळद शिजवणे, वाळवणे व पॉलिश करणे, पॉलिश केलेली हळद दळणे, पॅक करणे इत्यादी कामे करण्यात आली. तयार केलेली हळद रु. २०० प्रति किलो उपलब्ध करून देण्याचा

निर्णय उत्पादक संघाने घेतला.

पॉलिश झालेली हळकुंड दळण्याकरिता कोपरखेरणे येथील गुरुकृपा मसाला मिल यांच्याशी करार करून शेतकऱ्यांच्या उपस्थितीत दळण्यात आली. दळलेल्या हळदीचे पॅकिंग कृषी विभागाचे चाविंद्रा, (तालुका भिवंडी), येथील गोडाऊनमध्ये करण्यात आले. त्यापूर्वी आदिवासींच्या हळदीचा तारपा ब्रँड निश्चित करून त्याची नोंदणी करण्यात आली. पाउच डिझाइन निश्चित करून श्री लेअर प्लॅस्टिक पाउच तयार करण्यात आले. विक्रीकरिता तयार करण्यात आले.

दिनांक २३ मार्च २०१२ रोजी मान्यवरांच्या उपस्थितीत हळद विक्रीचा शुभारंभ करण्यात आला. विक्री व्यवस्था उत्पादक संघाचे शेतकरी व कृषी विभागाचे अधिकारी व कर्मचारी यांनी केली. आता पावेतो २५ टन हळदीची विक्री झाली आहे.

संपर्क : ९८६७७२७२७७

हळदीच विक्री व्यवस्थापन...

हळद पिकाची यशस्विता काढणीपश्चात व्यवस्थापनावर अवलंबून आहे. महत्त्वाच्या पायऱ्या पुढीलप्रमाणे...

- ओल्या हळदीची काढणी झाल्यानंतर हळद शिजवणे.
- शिजवलेली हळद वाळवणे.
- वाळवलेली हळद पॉलिश करणे.
- पॉलिश केलेली हळद दळणे.
- हळद विक्रीकरिता ब्रँड निश्चित करणे.
- ब्रँडची नोंदणी करणे.
- पॅकिंग करणे.
- हळद पॅक करण्याकरिता पाउच डिझाइन निश्चित करणे.
- पाउच तयार करणे, पॅकिंग करणे
- खरेदीदारांमध्ये प्रसिद्धी व विक्री व्यवस्थापनाबाबत नियोजन करणे.
- विक्री व्यवस्था निर्माण करणे.
- विक्री सुरु करणे.
- विक्रीबाबतचे हिशोब अद्ययावत ठेवणे.

बळीराजाच्या हितासाठी...

- राज्यातील कापूस, सोयाबीन व भात उत्पादक शेतकऱ्यांना दोन हजार कोटी रुपयांचे विशेष आर्थिक साहाय्य.
- गतिमान चारा उत्पादन कार्यक्रमांतर्गत १.३७ लाख हेक्टर क्षेत्रावर ५४.८८ लाख मे.टन चारा उत्पादन.
- सहा लाख मे.टन रासायनिक खत बफर स्टॉक.
- खतांच्या लिकिंग व अधिक दराने विक्रीस प्रतिबंध व्हावा यासाठी शेतकऱ्यांना बांधावर खत उपलब्ध.
- बी.टी.कापूस बियाणे अँडव्हान्स बुकिंगवर निर्बंध.
- बियाण्यांचा काळाबाजार व शेतकऱ्यांच्या फसवणुकीस पायबंद घालण्यासाठी बी.टी. बियाण्याचे वितरण पूर्णतः शासकीय यंत्रणेच्या नियंत्रणात.
- निविष्ठांचे प्रभावी गुणनियंत्रण.
- शेतकऱ्यांना टोल फ्री क्रमांक सुविधा, गेल्या दहा महिन्यांत जवळपास ५३००० कॉल्स प्राप्त.
- ३९३ दक्षता पथके स्थापन केली.
- शेतकरी जनता अपघात विमा योजनेंतर्गत गतीने प्रकरणांचा निपटारा.
- शेतकरी जनता अपघात विमा योजनेत मार्च २०१२ अखेर १०१५१ प्रस्ताव मंजूर.
- शेतकऱ्यांना मोबाईलवरून कृषी सल्ला देण्यासाठी महाकृषी संचार टप्पा २ चा शुभारंभ.

अहमदनगर जिल्ह्यातील मुंदेकरवाडीच्या तात्यासाहेब लाखे यांनी मशरूम शेती करून समृद्धीचा नवा अध्याय रचला. त्यांची प्रेरणादायी यशकथा त्यांच्याच शब्दांत...

पणगावातील मुंदेकरवाडीत (ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर) येथे आमची दहा एकर जमीन आहे. दोन भाऊ, दोन बहिणी आणि आई-वडील असा आमचा सहा जणांचा परिवार आहे. आपल्या मुलांनी खूप शिकावं, सरकारी नोकरी करावी ही वडिलांची इच्छा होती. त्यासाठी शेतीत ते दिवसरात्र राबायचे. आमच्या शिक्षणाचा खर्च भागवायचे. आमच्या उच्च शिक्षणाचा खर्च शेतीतून भागत नव्हता. दहा एकरातून वर्षाकाठी एक लाख रुपयेही उत्पन्न मिळत नव्हते. त्यामुळे दरवर्षी आमच्या शिक्षणासाठी एक एकर जमीन ते विकायचे. शेवटी दहा एकर शेती शिल्लक राहिली. तेव्हा मी बारावीची परीक्षा (सायन्स) ७५ टक्के मार्क मिळवून पास झालो. माझा धाकटा भाऊही शिकत होता. मी १३ वीला प्रवेश घेतला. वडिलांना पुन्हा आपल्या शिक्षणासाठी जमीन विकावी लागेल आणि काही वर्षांत आपण भूमिहीन होऊ या विचाराने अस्वस्थ झालो. तेरावीत शिक्षण अर्धवट सोडून पुण्यात आलो. कॉम्प्युटर इंजिनीअरिंगचा डिप्लोमा केला आणि तीन हजार रुपये पगारावर नोकरीला लागलो. दोन वर्षे ही नोकरी करित होतो, त्यानंतर धाकटा भाऊ बारावीनंतर पुण्यात आला. त्यानेही कॉम्प्युटर इंजिनीअरिंगचा डिप्लोमा घेतला. तोही तीन हजार रुपये पगारावर नोकरीला लागला. पुण्यात काटकसरीने जगून आम्ही घरी पैसे पाठवायचो.

पुण्यातल्या नोकरीत मला रस वाटत नव्हता. चाकोरी सोडून काहीतरी वेगळे परंतु शेतीपूरक असे करायचा ध्यास मनाला लागला होता. त्याचा सतत शोध घेत होतो. एक दिवसाच्या आळंबी (मशरूम) प्रशिक्षणाची जाहिरात वृत्तपत्रात वाचली. हा व्यवसाय मला एक वेगळा शेतीपूरक व्यवसाय वाटल्याने दोनशे रुपये भरले. या प्रशिक्षणवर्गात नाव दाखल केले. या वर्गातील माहितीने मला वेगळ्या व्यवसायाची दिशा दाखविली. त्यामुळे हाच व्यवसाय करण्याचा निर्णय मी घेतला. त्या दिशेने माझी वाटचाल सुरू झाली.

पुण्यातील या एक दिवसाच्या प्रशिक्षण वर्गातून मिळालेली माहिती जुजबी होती. म्हणून पुण्याच्या कृषी महाविद्यालयात अखिल भारतीय मशरूम

मसूर मशरूम

सुरेशचंद्र वारघडे

संशोधन केंद्रात २१ दिवसांचे प्रशिक्षण घेतले. मशरूम उत्पादनातील तंत्रशुद्ध ज्ञान मिळवण्यासाठी हिमाचल प्रदेशातील सोलन येथील राष्ट्रीय मशरूम संशोधन केंद्रात सहा महिन्यांचे प्रशिक्षण घेतले. नोकरी सोडून २००२ साली मी हे प्रशिक्षण घेतले. मशरूमचे बियाणे उत्पादन (स्पाॅन),

मशरूम ही एक प्रकारची बुरशीच आहे. त्याच्या एकूण दोन हजार जाती आहेत. त्यापैकी काही विषारी व काही खाण्यायोग्य आहेत. संशोधकांनी संशोधन करून खाण्यायोग्य मशरूमच्या मुख्य तीन प्रजाती विकसित केल्या आहेत. बटन मशरूम, मिल्की बटन व आयस्टार या तीन प्रजाती आहेत. मशरूमला मराठीत आळंबी अथवा भूछत्र म्हणतात. आयस्टार या प्रजातीला धिंगरी म्हणतात. जगात बटन मशरूमला खूप मागणी आहे. परंतु, बटन मशरूमच्या उत्पादनासाठी खूप खर्च येतो. त्याला अद्ययावत शीतगृह बांधावे लागते. परंतु, धिंगरी या मशरूम उत्पादनाचा खर्च खूप कमी व ३५ सेंटीग्रेड तापमानात त्याचे उत्पादन कुठेही घेता येते.

मशरूमच्या खाण्यायोग्य विविध जाती, त्यांचे शास्त्रशुद्ध दर्जेदार उत्पादन, विक्री व्यवस्थापन, मशरूमचे औषधी उपयोग व रेसिपी यांचे सारे अद्ययावत प्रशिक्षण घेतल्यावर २००२ सालाच्या अखेरीस मी मशरूम उत्पादनास सुरुवात केली. त्यात नफ्याचे गणित जमले नाही. परंतु, अनुभव मात्र मिळाला.

मी स्थानिक वातावरणानुसार उत्पादनासाठी आयस्टार प्रजातीची निवड केली. शेतातल्या घराजवळ बांबूची साधी शेड बांधून तिथे अल्प प्रमाणात उत्पादनास सुरुवात केली. उत्पादन सुरू झाल्यावर श्रीगोंद्याला सायकलवर जायचो. लोकांना मशरूमचे औषधी उपयोग सांगून त्याची चवदार भाजी कशी करायची ते सांगायचो. परंतु, कुत्र्याच्या छत्र्या आहेत म्हणून मशरूम विकत घ्यायला लोक कचरत होते. ज्यांना मशरूमची माहिती होती ते लोक घ्यायचे. जे लोक घ्यायला तयार नव्हते, त्यांना शंभर-दीडशे ग्रॅमची पाकिटे विनामूल्य वाटली. त्याची भाजी कशी करायची ते सांगितले. मशरूमची चव मटणासारखी आहे. शाकाहारी माणसांसाठी मशरूमची भाजी एक चांगला पर्याय आहे. त्यामुळे श्रीगोंद्यासारख्या अविकसित तालुक्यात धिंगरी मशरूम खपायला लागले. चार पैसे मिळायला लागले. त्यामुळे माझा आत्मविश्वास वाढला.

नंतर २००३ मध्ये पंतप्रधान रोजगार हमी योजनेखाली जिल्हा उद्योग केंद्रामार्फत स्टेट बँक ऑफ इंडियाकडून दोन लाखांचे कर्ज काढले. '२५X१००' ची पक्की शेड बांधली आणि अधिक प्रमाणात अळिंबीचे उत्पादन सुरू केले. स्थानिक बाजार पेठेवर सातत्याने लक्ष दिले. रोज पाच ते आठ किलो अळिंबी स्थानिक बाजारात विकायला लागलो. खर्च वजा जाता रोज चारशे ते पाचशे रुपये मिळायला लागले. पुढे उत्पादन २० किलोपर्यंत नेले. त्यासाठी पुण्यातील बाजार पेठेचा शोध घेतला. हॉटेल, मॉल व प्रोग्रेसिव्ह कंपन्यांत जाऊन भेटलो. प्रथम उपेक्षा झाली. परंतु, चिकाटी सोडली नाही.

काहींनी पन्नास टक्के सवलतीत अळिंबी मागितली. परंतु, नाराज झालो नाही. हळूहळू विक्रीत यश मिळाले. पुण्यात कॅम्प विभागातील छत्रपती शिवाजी मार्केट, दोराबजी शॉपिंग मार्केट, हॉटेलस व इतर मॉलमध्ये अळिंबी खूप लागली. अळिंबी काढल्या काढल्या लगेचच मार्केटला पाठवावी लागते. म्हणून पहाटे साडेतीन वाजता माझा दिवस सुरू होतो. अळिंबी काढून पहाटे सहाच्या लोकलने दौडवरून मी पुण्यात येतो. सर्वत्र वेळेत माल पोहोचवतो. अशा तऱ्हेने रोज २० किलो माल पुण्याच्या बाजारपेठेत खपायला लागला. दोन ते तीन किलो अळिंबी शिल्लक राहायची; ती प्रक्रिया करून सुकवतो. ताज्या अळिंबीस १००/- रुपये किलो भाव मिळतो. वाळवल्यानंतरही तेवढाच भाव मिळतो. परंतु, वाळवून एक किलो ताज्या अळिंबीचे वजन फक्त १०० ग्राम होते. त्यामुळे नुकसान होते. त्यामुळे अधिकाधिक ताजी अळिंबी विकण्याचा माझा प्रयत्न असतो.

अळिंबीचा माझा व्यवसाय आता फायद्यात असून, त्याने चांगलेच बाळसे धरले आहे. स्टेट बँकेचे कर्ज फेडण्यास ५ वर्षांची मुदत असताना ते मी मुदतीपूर्वी ४ वर्षांतच फेडले. त्यासाठी ४ वर्षे मी अतिशय चिकाटीने व्यवसाय केला.

अळिंबीच्या भाज्या चवदार कशा करायच्या व त्यामधील औषधी गुणधर्माबाबत मराठीत व इंग्रजीमध्ये पोस्टर्स छापून ती पुण्यातल्या मॉलमध्ये लावली. त्यामुळे माझ्या फार्ममधील अळिंबीस चांगले मार्केट मिळाले. अळिंबीचे उत्पादन गुणवत्तापूर्ण असल्याने व उत्तम पॅकिंगमुळे 'लाखे मशरूम' पुण्याच्या बाजारपेठेत प्रसिद्ध होऊ लागले आहे.

२००६ सालात राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानांतर्गत सहा लाख रुपयांचा उत्पादन वाढीचा प्रकल्प तयार केला. स्टेट बँकेतून कर्ज काढले. राष्ट्रीय फलोत्पादनाकडून दोन लाख अनुदान

अळिंबी बियाणे प्रकल्पातून २००० किलो बियाणे तयार होते. या बियाणास स्पॉन असे म्हणतात. या उत्तम प्रतीच्या स्पॉनला महाराष्ट्रासह गुजरात, मध्य प्रदेशातून चांगली मागणी आहे. साठ रुपये किलो या सवलतीच्या दराने स्पॉन विकले जाते. त्याची दर महिन्याची विक्री रुपये १,२०,०००/- होते. खर्च वजा जाता ७५ ते ८० हजार फायदा सहज मिळून जातो.

मिळाले. उर्वरित चार लाखांचे कर्जही मुदतीत फेडले. आता माझ्याकडे अळिंबीचे एक हजार बेड असून, त्यापासून एका महिन्यात एक हजार किलो अळिंबीचे उत्पादन होते. नव्वद रुपये किलो भावाने एकूण नव्वद हजार रुपये विक्री होते. मजुरी, गव्हाचे काड, प्लास्टीक पिशव्या, वीज, बियाणे, वाहतूक, पॅकिंग व खोली निर्जंतूक करण्यासाठी औषधे इत्यादींचा एकूण खर्च बावीस हजार पाचशे रुपये होतो. खर्च वजा जाता एक हजार किलो अळिंबीपासून महिन्याला पासष्ट हजार रुपये सहज मिळतात. कोणत्याही शेती उत्पादनापासून एवढ्या

कमी वेळात अधिक फायदा होत नाही; म्हणूनच गेल्या दहा वर्षांपासून अळिंबी उत्पादनाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही शेतीपूरक व्यवसायाचा विचार मी केला नाही. अवघ्या दहा गुंठा जागेवर माझा अळिंबी प्रकल्प उभा आहे. पाच गुंठे जागेवर २५' X १००' च्या तीन शेड्स व बाँयलर आहेत. बाकी जागा इतर वापरासाठी आहे.

२०११ साली जागतिक बँक सहाय्यीत महाराष्ट्र जलक्षेत्र सुधार प्रकल्पांतर्गत कृषी साहाय्यता सेवा घटकांतर्गत धिंगरी अळिंबी बियाणे उत्पादन प्रकल्प व प्रयोगशाळा मी सुरू केली. ११.५० लाख रुपयांच्या या प्रकल्पासाठी स्टेट बँकेने कर्ज दिले असून, ६.७५ लाख रुपये अर्थसाह्य जलक्षेत्र सुधार प्रकल्पातून उपलब्ध झाले. शेडचे बांधकाम व गवत (भाताचे काड) निर्जंतुकीकरणासाठी वाफेचा एक बाँयलर, दोन अँटोग्रेव्हा (बियाणे निर्जंतुकीकरणासाठी) व प्रेशर कुकर घेतले आहेत. हा अळिंबी स्पॉन (बियाणे) उत्पादनाचा प्रकल्प सुरू झाला असून, दर महिन्याला अळिंबी प्रकल्पासाठी जागा व मशिनरी खूपच अल्प लागते. ३५ सेंटीग्रेडपर्यंत तापमान राखणारे शेड, गव्हाचे काड (भुसा), बारदाना, प्लास्टीक पिशव्या, गरम पाणी व खात्रीशीर बियाणे (स्पॉन) या सामग्रीमधून अळिंबी प्रकल्प उभा राहतो. शेड निर्जंतुकीकरण करण्यासाठी साधा हातपंप आवश्यक असतो. गव्हाचे काड वाफेने जंतुमुक्त करावे लागतात; नाहीतर, त्यात तण व इतर प्रकारची बुरशी आणि जीवजंतू वाढण्याचा धोका असतो. गव्हाच्या काडासाठी आम्ही तीन एकरात गव्हाचे पीक घेतो. त्यामुळे प्रकल्पासाठी लागणारे काड आम्हास विकत आणावे लागत नाहीत. अळिंबीसाठी कोणतेही खत व औषधांचा उपयोग करावा लागत नाही. प्लॅस्टिक पिशवीतल्या एका बेडपासून एक ते दीड किलो अळिंबीचे उत्पादन मिळते. त्याच्या खोडव्यापासून १०-१० दिवसांच्या अंतराने त्याच गव्हाच्या बेडमध्ये दोन वेळा उत्पादन

औषधी गुणधर्म

धिंमरी जातीच्या अळिंबी प्रजातीत शाखीक वाढीसाठी लागणाऱ्या सर्व प्रकारच्या आम्हाला चांगले समजणे आहे. भाजीपाल्यापेक्षा पचनाक हलकी अशी उच्च प्रतीची प्रथिने धिंमरी अळिंबीत आहेत. कॅल्शियम, मधुमेह, हृदयविकाक यांसारख्या विकारांना प्रतिबंध करणाऱ्या प्रथिनेदेखील या प्रजातीत आहेत. धिंमरी अळिंबीच्या स्वेदनाने रोगप्रतिकारक शक्ती व ताकद वाढते. पिष्टमय पदार्थ व स्नायूंचे प्रमाण धिंमरी अळिंबीमध्ये कमी असल्याने मधुमेहींसाठी ऊर्जा वाढविणाऱ्या हा उत्कृष्ट आहार आहे. या अळिंबीच्या स्वेदनाने कथूलपणा कमी होतो. त्यातील 'बी' जीवनसत्त्वांमुळे शर्करायुक्त पदार्थांचे पचन होते. रक्तातील व लघवीतील स्नायूंचे वाढत नाही. रक्त वाहिन्यांचे आकुंचन होण्यावर नियंत्रण ठेवले जाते. लहान मुलांचा बेबीबेरी, रक्तवर्धी रोग बऱ्या होण्यास मदत होते. त्वचा रोग व हातापायाची जळजळ धिंमरी अळिंबीच्या स्वेदनाने कमी होते. धिंमरी अळिंबीत ताम्र, रत्नजिज असल्याने दात व हाडांच्या वाढीसाठी चांगला उपयोग होतो. अक्षतपणा कमी होतो. असे अनेक गुणधर्म धिंमरी अळिंबीमध्ये आहेत.

होते. तिसऱ्या वेळी उत्पादन घेतल्यानंतर गव्हाचे काड बदलावे लागतात. या काडाचा उपयोग शेतामध्ये खतासाठी चांगला होतो.

अळिंबीच्या उत्पादनाचे अद्ययावत असे तीन दिवसांचे प्रशिक्षण केवळ एक हजार रुपयांत गरजू शेतकऱ्यांना आम्ही देतो. शेतकऱ्यांनी आमच्या अळिंबी प्रकल्पात प्रशिक्षण घेतले असून, श्रीगोंदा परिसरात काही शेतकऱ्यांनी अळिंबी उत्पादनदेखील सुरू केले आहे. त्यांना बाजारपेठ मिळवून देण्यास आम्ही सर्वतोपरी सहकार्य केले आहे. अळिंबी प्रकल्प उभारणीसाठी, बँक प्रोजेक्ट तयार करण्यासाठी व मार्केट उपलब्ध करून देण्यापर्यंत सर्व प्रकारचे सहकार्य आम्ही करतो. अद्ययावत प्रशिक्षणाअभावी व योग्य व्यवस्थापन नसल्याने देशातले ९९ टक्के अळिंबी प्रकल्प अयशस्वी झाले आहेत.

बारामतीत तिरुपती बालाजी मशरूम कंपनी आहे. पुण्यात एका कंपनीचा प्रकल्प आहे. या कंपनीचा बटन मशरूमचे उत्पादन करून सर्व उत्पादन निर्यात करतात. कारण, परदेशामध्ये बटन अळिंबीला मोठी मागणी आहे. बटन अळिंबीला चोवीस तास वातानुकूलित व्यवस्था लागते. ५०० किलोच्या पुढे उत्पादन क्षमतेचा प्रकल्प उभारला तरच बटन अळिंबी निर्मितीचा व्यवसाय परवडतो. त्यासाठी १ कोटी रुपये भांडवल लागते. परंतु, धिंगरी (आयस्टार) अळिंबी उत्पादनासाठी भांडवल व साधनसामग्री खूपच कमी लागते. त्यामुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांच्या सुशिक्षित युवकांना हा व्यवसाय करण्याजोगा आहे.

माझ्या वयाच्या २० व्या वर्षापासून मी अळिंबी उत्पादनाकडे वळलो. त्याला अकरा वर्षे झाली. आता माझा धाकटा भाऊ पांडुरंग नोकरी सोडून मला या व्यवसायात मदत करतो आहे. शिवाय आणखी तीन कामगार आहेत. या पाच जणांच्या बळावर आमचा हा मशरूम प्रकल्प आम्ही चालवतो. अधिक उत्पादन करून परदेशी बाजारपेठ मिळविण्याचा आमचा प्रयत्न आहे. मशरूम पापड, मशरूम बिस्कीट व मशरूम लोणचे इत्यादी प्रक्रिया उद्योग सुरू करण्याचा आमचा मानस आहे.

समाजात नकारात्मक व सकारात्मक अशा दोन विचारांचे लोक आहेत. कोणतेही वेगळे काम सुरू करताना नकारात्मक विचारांचे लोक मनाचा उत्साह घालवून नामोहरम करतात. त्याचा अनुभव मला आला. अळिंबी प्रकल्प सुरू केल्यावर चांगली नोकरी सोडून कुत्र्याच्या छत्र्यांच्या उद्योगात कशाला पडतोस? उपाशी मरायची पाळी येईल असा सल्ला काही हितचिंतकांनी दिला; तर कृषी खात्यातील

मशरूम पुलाव, मशरूम मटार भाजी, मशरूमचे चवदार पॅटीस, मशरूम भजी, मशरूम टोमॅटो फ्राय, मशरूम भेंडी इत्यादी अनेक आरोग्यदायी पदार्थ बनविता येतात. आज आपल्या देशातले फक्त ५ टक्के लोक मशरूमचे नियमित सेवन करतात. मशरूममधील औषधी गुणधर्मांचा प्रचार होऊन लोकांना ते सहज उपलब्ध झाले आणि अळिंबीचा वापर जरी १० टक्क्यांनी वाढला तरीदेखील देशातच अळिंबीला मोठी बाजारपेठ उपलब्ध होईल.

अधिकारी, महाराष्ट्र जलक्षेत्र सुधार प्रकल्पातील अधिकारी, माझे शेतकरी वडील गहिनीनाथ व स्टेट बँकेने मला प्रोत्साहन देऊन मदत केली. त्यामुळेच मेहनतीने मशरूम उत्पादन प्रकल्प उभा करू शकलो.

नकारात्मक चिंतनाने सोन्याची माती होते. सकारात्मक चिंतनाने मातीचे सोने होते. तेच मी केले. त्यामुळे 'लाखे मशरूम प्रकल्प' आज प्रगतीकडे वाटचाल करत आहे. आमच्या प्रकल्पाची आजची वार्षिक उलाढाल रुपये ४० लाख आहे. स्वतःचा व्यवसाय सांभाळून व्याख्याने,

'लाखे मशरूम फार्म' मधील धिंगरी अळिंबीला पुणे, औरंगाबाद, नाशिक व मुंबई या शहरांत चांगली मागणी आहे. दर्जा व गुणवत्तेमुळे लाखे फार्मच्या मशरूमला चांगला भाव मिळतो आहे. देशातल्या नागरिकांबरोबरच अफगाणिस्तान, सुदान, मलेशिया व नायझेरिया या देशांतील शेतकऱ्यांनी लाखे मशरूम फार्मला भेटी दिल्या आहेत. वरिष्ठ कृषी तज्ज्ञ व जागतिक बँकेचे अधिकारी डॉ. पॉलसिंग सिद्ध व मलेशियाचे सहकारमंत्री यांनीही मशरूम फार्मला भेट देऊन पाहणी व चर्चा केली. अळिंबीचे गुणवत्तापूर्ण उत्पादन केल्याबद्दल सोलनच्या राष्ट्रीय मशरूम संशोधन केंद्राने प्रगतीशील मशरूम उत्पादक म्हणून सन्मानपत्र देऊन लाखे मशरूम फार्मचा गौरव केला आहे. हा सन्मान मिळविणारा हा मशरूम फार्म महाराष्ट्रातील एकमेव फार्म आहे.

चर्चांमधून इतर शेतकऱ्यांना अळिंबी उत्पादनाबाबत मार्गदर्शन करतो. अल्प भूधारकांचे जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न मी करित आहे यासारखे दुसरे समाधान नाही. नोकरीने माझ्या भाकरीची सोय झाली असती. जनावरेही पोट भरत असतात. केवळ भाकरीसाठी जगण्याने जनावरांत व आपल्यांत काहीच फरक नाही. काही वेगळे करून दाखवण्याची जिद्द होती आणि आपल्या बरोबरच इतरांनाही पुढे नेण्याचे ध्येय होते ते मशरूम उत्पादनातून साध्य झाले.

आमच्या १० एकर शेतीच्या उत्पादनापेक्षा अळिंबीच्या उत्पादनातून मिळणारे आर्थिक उत्पन्न कितीतरी पटीने जास्त आहे. अळिंबीचे रोजचे ५० किलोचे उत्पादन २५ एकर बागायतीलाही मागे टाकेल. अतिशय कमी वेळात कमी गुंतवणुकीत व कमी श्रमात भरपूर उत्पादन देणारा धिंगरी (आयस्टार) प्रजातीचा उत्पादन प्रकल्प म्हणजे शेतकऱ्यांना आर्थिक समृद्धी देणारा कल्पवृक्षच मी मानतो; मात्र, त्यासाठी चिकाटी व जिद्द पाहिजे. पूर्वी आम्ही कुडाच्या झोपडीत राहायचो. आज आमच्या शेतात टुमदार बंगला उभा आहे. पूर्वी सायकलवर फिरायचो; पण, आता मात्र चार चाकीतून फिरतो. ही सारी अळिंबीची कृपा आहे.

ज्या युवक शेतकऱ्यांना अळिंबी (मशरूम) उत्पादनाबाबत मार्गदर्शन व सर्व प्रकारचे सहकार्य पाहिजे असेल त्यांनी तात्यासाहेब गहिनीनाथ लाखे मु. मुंढेकरवाडी, पो. लिंपणगाव, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर (मोबाईल-९९२१४८०४६६) येथे संपर्क साधावा.

शब्दांकन : सुरेशचंद्र वारघडे

संपर्क : ९४२०८६१७२५

असाही एक आयडॉल...

णे-मुंबई रस्त्यावर राजीव गांधी इन्फोटेक पार्क (हिंजवडी आयटी पार्क) सगळ्यांना माहित आहे.

आयटी पार्कमध्ये शिरल्यावर टोलेजंग आणि भारदस्त इमारती लक्ष वेधून घेतात. ज्या आयटीनं पुण्याचा लौकिक भारतभर नेला त्या आयटीचं हिंजवडी हे मुख्य केंद्र. इन्फोसीस, टीसीएस, विप्रो, टेक महिंद्रा, आयबीएम अशा एकाहून एक नामांकित कंपन्यांचे वास्तव्य इथं आहे. की फेज-१ मधून माण गावाच्या दिशेनं जाताना मध्ये एक ओसाड शेतपट्टा आहे. मुख्य रस्त्यावरून उजवीकडे कच्च्या रस्त्याने ५०० मीटरवर ज्ञानेश्वर ऊर्फ माउली बोडके यांचे पॉलीहाऊस आणि अभिनव फार्मर्स क्लबचे मुख्य कार्यालय आहे. इन-मीन तीस गुंठ्यांवर बोडके यांची तीन पॉलीहाऊस, शेतमाल पॅकहाऊस, हायटेक शेती प्रशिक्षण केंद्र आणि टुमदार घर आहे. या ठिकाणाहून आठ वर्षांपूर्वी-२००४ मध्ये स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशी अभिनव फार्मर्स क्लब नामक समूह शेतीचे बीज रोवले गेले. या बीजाचा आज डेरेदार वृक्ष बनला आहे. आधुनिक शेतीसाठी घेतलेले अपार कष्ट, धाडस, समांतर विक्री व्यवस्था उभारण्याची हिंमत आणि पैशांचे व्यवहार हाताळण्याचे कौशल्य या जोरावर या शेतकरी मंडळाने शेतकरी समुदायाला विशेषतः तरुणांना स्तिमित केले आहे. शेकडो एकर जमीन बाळगणारे शेतकरी कधी निसर्गाला, सरकारच्या तर कधी स्वतःच्याच कर्माला दोष देत शेतीच्या नावानं तळतळाट करित असतात. अशा शेतकऱ्यांनी (तर त्यांच्या तरुण मुलांनी) अभिनिवेश बाजूला ठेवून ज्ञानेश्वर बोडके यांच्या अभिनव फार्मर्स क्लबमध्ये दोन-चार महिने जरूर काम करावे. शेतीच्या बऱ्याच प्रश्नांची उत्तरे त्यांना सापडतील.

संस्थापकाची कथा

ज्ञानेश्वर निवृत्ती बोडके हा मुळशी तालुक्यातील माणजवळील बोडकेवाडीतल्या एका अशिक्षित शेतकऱ्याचा एकूलता एक मुलगा. पाच बहिणी. भरपूर पाऊस हा मुळशीचा लौकिक असला तरी छोट्या आणि गरीब शेतकऱ्यांना त्याचा उपयोग फक्त भातशेतीपुरताच! भाताशिवाय भाजीपाल्याची काही पिकं यायची पण वर्षभर कुटुंब चालू शकेल, एवढे उत्पन्न जमिनीतून कधी मिळाले नाही.

कुटुंबाच्या प्रत्येक मोठ्या गरजेला शेतीचा तुकडा विकायचा, हा जणू परिपाठच होता. ज्ञानेश्वर दहावीपर्यंत शिकला. ८३ टक्के गुण मिळूनही पुढे शिकण्याची ऐपतच नव्हती. सात-आठ जणांच्या कुटुंबाचे पोट भरण्यासाठी त्याला नोकरी धरावी लागली. खासगी नोकरीत अडीच हजार पगार!

सुनील चव्हाण

सायकलीवर रोज ४० किलोमीटर प्रवास. बारा-पंधरा तास काम. नोकरीनं मात्र कुटुंबाला आधार मिळाला तरी ज्ञानेश्वरची अस्वस्थता वाढू लागली. नाना विचारांनी डोके भणगू लागले. अर्थात विचार आर्थिक समृद्धीचे होते. वीटभट्टीचा प्रयोग करून बघितला. पण, या व्यवसायातील कटकटींनी वैताग आला. भट्टी बंद केली. डोक्यातून धंदा काही जात नव्हता. फुलझाडांची नर्सरी चांगली चालवू शकतो, असा विचार ज्ञानेश्वरनं केला. त्यासाठी मुख्य रस्त्याजवळ जागा आवश्यक होती. योग्य असलेली अशी ३० गुंठे जमीन वडिलांनी गहाण टाकली होती. ज्ञानेश्वरनं ती सोडवली. तिथं गुलाबाची नर्सरी सुरू केली. नर्सरीनं जोम धरला. दरम्यान, लग्न झालं. पत्नी नर्सरीची जबाबदारी सांभाळू लागली. हाती ४०-५० हजारांची शिल्लक साठली. आपली शेतीच आपल्याला तारू शकते, हे त्याला उमगले होते. नोकरी सोडून पूर्णवेळ शेती करण्याचे

विचार मनात रुजत होते. आपली शेती परंपरागत नसेल पारंपरिक पिकांचीही नसेल, हा ठाम विचार होता.

पॉलिहाऊसमधली हायटेक शेती मनात पक्की झाली. सांगली जिल्ह्यातील एका तरुण शेतकऱ्याची पॉलिहाऊसमधील फुलशेतीची यशोगाथा वाचून ज्ञानेश्वर तेथे धडकला.

शेती करायची ती अशीच. हायटेक. नव्या विचारांची. असे ज्ञानेश्वरने ठरवले. नोकरी सोडण्याचा विचार मांडताच घरी हाहाकार झाला. कुटुंबातला प्रत्येक जण हे संकट आपल्यावरचं आहे असं मानू लागला. वडिलांनी घर सोडून जाण्याची धमकी दिली. ज्ञानेश्वरला जिवापेक्षा जादा जपणारी आई हबकून गेली. पत्नीलाही नोकरी

आठ वर्षांपूर्वी-२००४ मध्ये

स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशी पुणे जिल्ह्यात मुळशी तालुक्यात अभिनव फार्मर्स क्लब नामक समूह शेतीचे बीज रोवले गेले. या बीजाचा आज डेरेदार वृक्ष बनला आहे. आधुनिक शेतीसाठी घेतलेले अपार कष्ट, धाडस, समांतर विक्री व्यवस्था उभारण्याची हिंमत आणि पैशांचे व्यवहार हाताळण्याचे कौशल्य या जोरावर या शेतकरी मंडळाने शेतकरी समुदायाला विशेषतः तरुणांना स्तिमित केले आहे...

सोडणे काही पटले नव्हते. पाचापैकी दोन मोठ्या बहिणी लम्व होऊन सासरी गेल्या होत्या. ज्ञानेश्वरनंच त्यांची लम्व पार पाडली. लहान तिर्धीना फारसे कळत नव्हते. ज्ञानेश्वर कुटुंबप्रमुखच होता. गरीब शेतकऱ्यांचं घर त्याच्या नोकरीमुळे स्थिरस्थावर झालं होतं. ज्ञानेश्वरचा निर्णय पूर्ण विचारांती झाला होता. १९८७ ते १९९८ अशी बारा वर्षांची नोकरी सोडली. मालकाने, मित्रांनी, नातलगांनी हा निर्णय चूक कसा आहे, हेच सांगितलं. हायटेक शेतीमध्येच करियर करायचं असं ज्ञानेश्वरनंच ठरवूनच टाकलं होतं.

पॉलीहाऊसमधल्या शेतीसाठी तळेगावात चार दिवसांचा कोर्स ज्ञानेश्वरनंच केला. मात्र, त्यातून समाधान झाले नाही. मग, तिथल्या पॉलीहाऊसमध्ये वर्षभर फुकट काम करून फुलशेती शिकून घेतली. ज्ञानेश्वर हायटेक-फुलशेतीतला तज्ज्ञ बनला. स्वतःच्या ५ गुंठ्यावर पॉलीहाऊस उभारण्यासाठी कॅनरा बँकेकडे कर्जप्रस्ताव दिला. सहा लाखांच्या कर्जापैकी ४ लाख कर्ज मिळाले. आपला हिस्सा उभा करताना पत्नीचे सगळे दागिने त्याला मोडावे लागले. जुलै २००० मध्ये ज्ञानेश्वरनंच स्वतःचं पॉलीहाऊस सुरू झालं. ते आर्थिकदृष्ट्या त्याने यशस्वीही करून दाखवलं. कर्ज मुदतीच्या आत फिटलंही. पुढं बोडकेच नाही, तर अभिनवच्या सर्व सदस्यांनी बँक कर्ज मुदतीत फेडली.

नव्या स्वातंत्र्याची कहाणी

ज्ञानेश्वरची गोष्ट इथेच संपत नाही. मुळशी तालुक्यात शेतजमिनी उद्योगांना किंवा बिल्डरांना

विकण्याचा सपाटाच सुरू होता. त्यातून आलेली समृद्धी दोन-चार वर्षे टिकते. नंतर त्याच लोकांच्या दारात मजुरी करावी लागल्याची असंख्य उदाहरणे ज्ञानेश्वर अनुभवत होता. २००५ च्या सुमारास माणच्या जमीन संपादनाविरोधातल्या आंदोलनांन एक पट्टा पूर्णपणे ग्रीनझोन बनला होता. या शेतीसाठी कुठल्याही सुविधा नव्हत्या. अशा परिस्थितीत पारंपरिक शेती शक्यच नव्हती. आजूबाजूला सगळे शेतकरी अत्यल्पभूधारक होते. हा लढा एकट्याने लढून उपयोगाचा नाही, हे ज्ञानेश्वरला माणच्या आंदोलनात जेलमध्ये जाऊन आल्यावर कळले. या शेतकऱ्यांमध्ये स्वाभिमानाचा प्राण फुंकून त्यांना आर्थिक प्रवाहात आणण्याची महाकठीण जबाबदारी माउलीनं स्वीकारली. त्यासाठी सर्वांना संघटित करणे गरजेचे होते. नाबार्डच्या मदतीनं १५ ऑगस्ट २००४ रोजी अभिनव फार्मर्स क्लबची स्थापना केली. सदस्यसंख्या होती १७. ज्ञानेश्वर बोडके संस्थापक अध्यक्ष आणि दूध उत्पादक कैलास जाधव उपाध्यक्ष बनले. शेतकरी मंडळाच्या माध्यमातून समूह शेतीचा अध्याय हिंजवडीत सुरू झाला. मुळशी-मावळातील तरुण शेतकऱ्यांमध्ये हे लोण पसरत गेले. अल्पभूधारक तरुण शेतकरी हायटेक शेतीच्या मार्गावर आले. शेतकऱ्यांच्या घरात रोज पैसे आले पाहिजेत, हे तत्त्व अभिनवने अंगीकारले. हजार-पाचशे रुपये रोज आले की समस्या उरतच नाहीत. बोडके यांच्याप्रमाणे अभिनवचे सदस्य एक-दोन एकर जमिनीतून वर्षभर महिना ४० ते ५० हजार रुपये

कमावतात.

कायमस्वरूपी प्रशिक्षण केंद्र

अभिनवने अंगीकारलेले मॉडेल आपल्या गावात राबविण्यासाठी शेतकरी इच्छुक आहेत. ही संख्या हजारो आहे. अशा शेतकऱ्यांसाठी पुण्यात प्रत्यक्ष शेतावरच तीन दिवसांचे निवासी प्रशिक्षण दिले जाते. थिअरीपेक्षा प्रॅक्टिकलवर भर आहे. त्यात आधुनिक शेतीतील पिकांपासून कर्जासाठीचे मार्गदर्शन, प्रोजेक्ट रिपोर्ट, थेट मार्केटिंग व खर्च बचतीचे उपाय शिकवण्यात येतात.

रोजगारनिर्मिती, स्त्रीशक्तीचा सन्मान

शेतीमध्ये रोजगाराला मर्यादा आहेत. छोट्या शेतकऱ्यांना मजूर परवडत नाहीत. मात्र, आधुनिक शेतीमुळे बारमाही रोजगार उपलब्ध झाला. एक शेतकरी वर्षभर शेतमजूर, महिला बचत गट, पॅकिंग, वाहतूक आदींच्या माध्यमातून ३० जणांना रोजगार देतो. या कार्याचे सामाजिक मोल प्रचंड आहे. उत्पन्नातील वाढीमुळे अभिनवच्या सदस्यांनी आपल्या अन्य पारंपरिक शेतीकडेही लक्ष दिले. तेथील गुंतवणूक वाढविली. चांगले उत्पादन देणाऱ्या भात, गहू, ज्वारी, कडधान्याच्या जाती निवडल्या. काम करणारे शेतमजूर भूमिधारक असतात. त्यांच्याच चेतना तयार होऊन तेही चांगल्या शेतीसाठी प्रयत्न करू लागले. महिला बचत गटांना आपल्या विक्री कार्यात समाविष्ट करून महत्त्वाचे स्थान दिले. उद्योगव्यवसायांत पुरुषांना प्राधान्य असते. शेतीकामात महिला अधिक असल्या तरी त्यांच्या वाट्याला कष्टाची कामे असतात.

विक्री प्रक्रियेत त्यांना स्थान मिळत नाही. अभिनवने संपूर्ण विक्री व्यवस्था महिलांच्या हाती दिली. त्यामुळे व्यवहारांना आपोआप आर्थिक शिस्त मिळाली. आज २७ बचतगट अभिनवशी संलग्न आहेत. शेतीचे मुख्य व्यवस्थापनही बहुतेकांनी पत्नीकडेच दिले आहे.

इतर अनुषंगिक परिणाम म्हणजे हाती पैसा आल्याने शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाच्या आहारात सुधारणा झाली. आहारात पूर्वी पालेभाज्या फार कमी असायच्या. असल्या तरी हंगामी भाज्या. फळे फक्त आजारपणातच दिसायची. आज हे सगळे शेतकरी रोज ताजा भाजीपाला-फळे खातात. यामुळे त्यांचे आरोग्य सुधारले. पॉलीहाऊससाठी कूपनलिका आल्याने शुद्ध पाण्याचा वापर वाढला. महिलांचा पाणी भरण्याचा त्रास वाचला. जीवनशैली सुधारली. चांगली घरे झाली.

शिक्षण ही सामाजिक परिणाम मोजण्याची फूटपट्टी असते. अभिनव शेतकरी मंडळातील शेतकऱ्यांची शिक्षणाची पातळी काहीही असली तरी त्यांच्या मुलांना ते उत्तम शिक्षण देऊ लागले आहेत. शिक्षणाचा खर्च करण्याची सक्षमता आली

वाढता वाढता वाढे...

अभिनवशी संलग्न शेतकरी सदस्यांची संख्या आज २१६ आहे. पॉलीहाऊस, शेडनेटमध्ये एकूण १५३ हेक्टरवर फुले, फळे व भाजीपाला पिकविण्यात येतो. पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, पोल्ट्री हे पूरक उद्योगही अनेक शेतकरी करतात. ही शेती उच्च तंत्रज्ञानावर आधारित आहे. पाणी, श्रम आणि पैसा बचत ही त्रीसूत्री आहे. थेट मार्केटिंग या यशाचा महामंत्र आहे. अभिनव क्लबमधील सर्व सदस्यांची मिळून वार्षिक उलाढाल २४.१० कोटींवर गेली आहे. अभिनवपासून प्रेरणा घेत महाराष्ट्रात व राज्याबाहेर ७६ शेतकरी मंडळे सुरू आहेत. त्यांची सदस्यसंख्या साडेचार हजारांहून अधिक आहे. बोडके आणि कंपनीच्या मार्गदर्शनाखाली राज्यात २९९० पॉलीहाऊस उभारले गेले आहेत.

आहे. बहुसंख्य तरुण मुलं याच व्यवसायात राहायचे, असं म्हणतात. शेती ही शिकलेल्यांनी

करावी. अडाण्याची शेती आता राहिली नाही, असा विचार ज्ञानेश्वर बोडके सातत्याने मांडतात. अभिनवने घडविलेले बदल आधुनिक प्रक्रियेला (मॉडर्नायझेशन) धरून आहेत. भोवतालच्या सामाजिक परिस्थितीचे भान राखत हे शेतकरी एकत्र झाले. यशस्वी बनले. आज प्रत्येक जण एक छोटा उद्योजकच आहे.

विकास प्रक्रियेतील साथीदार

अभिनव शेतकरी मंडळाने विकासाची ही प्रक्रिया पुढे नेली. अनेक वळणांवर अडचणी आल्या, संकटे आली. त्यावर मात करित हे शेतकरी पुढे जात राहिले. या विकास प्रक्रियेत राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबाई), महाराष्ट्राचा कृषी विभाग, बँका यांची महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे. या सर्वांचा समन्वय राहिला तर असे अनेक गट तयार होऊ शकतात.

संपर्क : श्री. ज्ञानेश्वर बोडके

(९४२२००५५६९), संस्थापक अध्यक्ष - अभिनव फार्मर्स क्लब.

संपर्क : सुनील चव्हाण - ९८८१०९८१८०

डायरेक्ट मार्केटिंग

अभिनव फार्मर्स क्लबमधील बहुतेक शेतकरी सुरुवातीच्या काळात जरबेरा, कार्नेशनची फुलं उत्पादित करायचे. कालांतराने मागणीनुसार या शेतकऱ्यांनी परदेशी भाजीपाला (एकझॉटिक व्हेजिटेबल्स) आपलासा केला. आईसबरी, ब्रोकोली, लेटचूस, पार्सेली, सेलरी, झुकीनी, चेरी टोमॅटो या भाजीपाल्याची लागवड प्रायोगिक तत्त्वावर केली. हा प्रयोग यशस्वी झाला. शेतकरी चांगलं पिकवतो मात्र विकू शकत नाही, हे वास्तव आहे. ते अभिनवनं मोडून काढलं. यासाठी संघटित स्त्री शक्तीचा वापर केला. महिला स्वयंसहायता बचत गटामार्फत पुण्यात दीड हजारांहून अधिक घरांमध्ये पॅक केलेला भाजीपाला, ताजी फळे, भाजीपाला, दूधदुभते याची विक्री करण्यात येते. पुणे, मुंबई, गोवा, बंगलोर या शहरांमधील पंचतारांकीत हॉटेलसमध्येही भाजीपाला पाठविण्यात येतो. पुणे-मुंबईतील काही मॉलमध्ये अभिनवचा शेतमाल विकला जातो. काही निर्यातदारही अभिनवचा माल युरोप, मध्य-पूर्वेत पाठवितात. थेट निर्यातीसाठी आता प्रयत्न सुरू आहेत. फुले, भाजीपाल्याचे थेट मार्केटिंग करताना धान्य, डाळी, दूधदेखील ग्राहकांच्या दारी जाऊ लागल्याने या उत्पादनांनाही चांगले दर मिळू लागले. ग्राहकांचाही फायदा झाला. ताजा शेतमाल कमी दरात मिळू लागला.

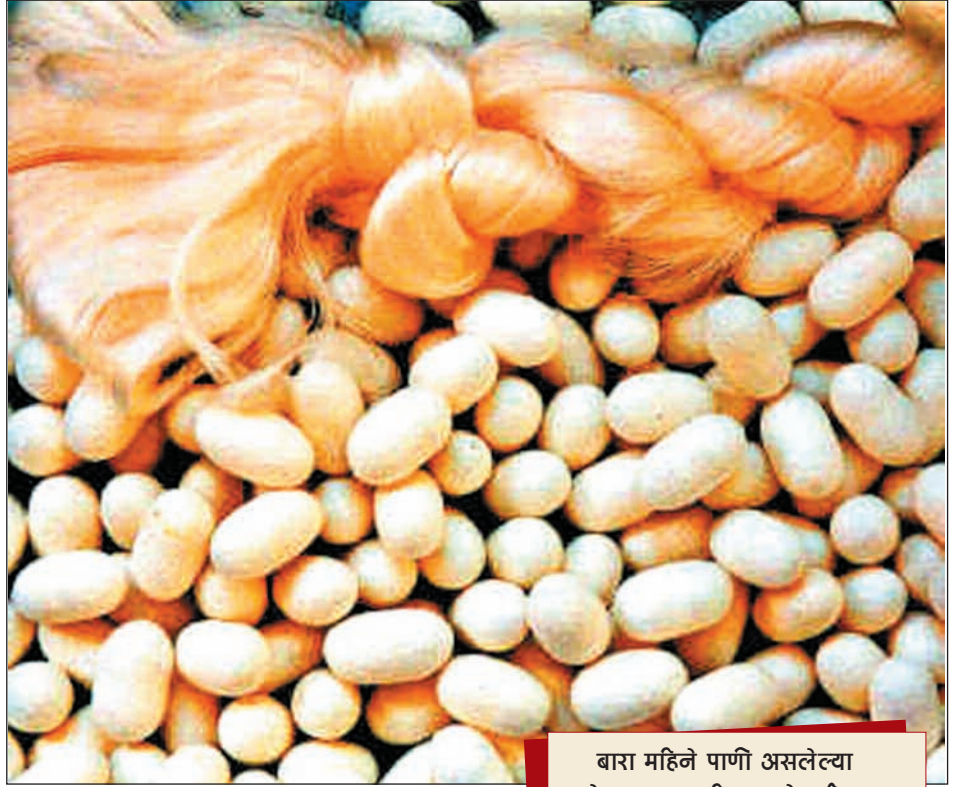
शीम उद्योगापासून दरमहा शाश्वत उत्पन्न मिळू शकते. उत्पादित केलेल्या रेशीम कोषास शासन हमी भाव व बाजारपेठ उपलब्ध करून देत आहे. रेशीम शेतीसाठी लागणारी तुतीची एकदा लागवड केली की १२-१५ वर्षे लागवडीचा खर्च येत नाही. इतर बागायत पिकाच्या तुलनेत तुतीला कमी पाणी लागते. रेशीम अळ्यांच्या संगोपनासाठी पाला वापरला जात असल्याने तुती बागेस कीटकनाशके, बुरशीनाशके इ. फवारणीचा खर्च येत नाही. अळ्यांनी खाऊन शिल्लक राहिलेला पाला जनावरांना दिल्यास त्यांच्या दुधाच्या प्रमाणात व फॅट्सच्या प्रमाणात वाढ होते. संगोपनातील कचरा, काड्या अळ्यांनी खाऊन राहिलेला पाला, अळ्यांची विष्टा कुजवून चांगले खत तयार होते. या खतात गांडूळ सोडल्यास उत्कृष्ट गांडूळखत यापासून मिळते. तुतीच्या काड्यांचा उपयोग जळणासाठी करता येतो. घरातील स्त्रिया, लहान मुले, वृद्ध

सुरेश काचावार

माहिती अधिकारी, शिर्डी

आपली कामे सांभाळून हा उद्योग करू शकतात. शेतकऱ्यांना त्यांची रक्कम धनादेशाने दिली जाते किंवा बँकेत त्यांच्या खात्यावर जमा करण्यात येते.

रेशीम गाठी

बारा महिने पाणी असलेल्या तसेच पाण्याचा निचरा होणारी जमीन असलेल्या शेतकऱ्यांनी हा उद्योग सुरू करावा. इच्छुक शेतकऱ्यांनी जिल्हा रेशीम कार्यालयाशी संपर्क साधून एकरी रुपये ५०० भरून नोंदणी करावी व पट्टा पद्धतीने तुती लागवड करावी. लागवडीनंतर ४-५ महिन्यांत एक एकरी तुती बाग असल्यास किमान ५० फूट X २० फूट आकाराचे संगोपन गृह तयार करावे व उद्योग सुरू करावा. रेशीम शेती उद्योगासंदर्भात सवलती, बाजारपेठ, मशागत आदीबाबतच्या माहितीसाठी रेशीम विकास अधिकारी श्रेणी-१, जिल्हा रेशीम कार्यालय, १९ क, प्रगती बंगला, श्रीसिद्धिविनायक कॉलनी, सावेडी, अहमदनगर दूरध्वनी ०२४१-२४२८५४६ येथे संपर्क साधता येईल.

रेशीम शेती उद्योगासाठी सोयीसवलती

१. तुती लागवड योजनेतर्गत तुती लागवडीसाठी ७५ टक्के म्हणजे एकरी ६,७५० रुपये अनुदान दिले जाते.
२. राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतर्गत मजुरी व साहित्यासाठी प्रति एकरी २० हजार रुपये अनुदान तीन वर्षांत विभागून देण्यात येते.
३. ठिबक सिंचनाकरिता एकरी ७५ टक्के म्हणजे १५ हजार रुपयांचे अनुदान देण्यात येते.
४. कीटक संगोपन साहित्याकरिता प्रति लाभार्थी ७५ टक्के म्हणजे रुपये ३७,५०० चे साहित्य अनुदान दिले जाते.
५. कीटक संगोपन गृहास एकूण खर्चाच्या ५० टक्के म्हणजे जास्तीत जास्त रु. एक लक्ष व कमीत कमी रुपये ३७,५०० रुपये अनुदान देण्यात येते.

६. शेतकऱ्यांसाठी मोफत प्रशिक्षण आयोजिण्यात येते.
७. राज्यांतर्गत अभ्यासदौरे आयोजित करून जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या उद्योगाविषयी माहिती करून दिली जाते.
८. सवलतीच्या दरात अंडीपुंजाचा पुरवठा केला जातो

संपर्क : ९४२२९४५२८५

प्रयत्न आणि प्रेरणा

गेल्या चार वर्षांपासून विश्वनाथ सोळंके रेशीम कोष उत्पादन घेत आहेत. एक एकर तुती लागवड केल्यास एका वर्षात चारवेळा कोष उत्पादन करता येते. प्रत्येक वेळी त्यांना किमान ६० ते ८० हजार प्रमाणे उत्पन्न मिळते. पहिल्या वर्षी त्यांना केवळ ६० हजारांचे उत्पादन मिळाले. मात्र, त्यानंतर त्यांना दरवर्षी कोष उत्पादनातून जवळपास दीड लाख रुपयांचे उत्पन्न मिळत आहे. या वर्षी त्यांनी पांढऱ्या कोषाचे उत्पादन केले आहे. त्यामुळे थंडा किमान दोन लाख रुपयांपेक्षा अधिक उत्पन्न मिळेल.

देड जिल्ह्याच्या मुदखेड तालुक्यातील मुगत हे एक छोटंसं गाव. या गावातील विश्वनाथ सोळंके हे एक प्रगतीशील शेतकरी. त्यांनी रेशीम उद्योग अधिकाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाखाली सन २००७-०८ मध्ये दोन एकर शेतावर तुतीची लागवड करून रेशीम कोष उत्पादन सुरू केले. शासनाच्या रोजगार हमी योजनेतर्गत तुती लागवडीसाठी त्यांना त्यावेळी २२ हजार ५०० रुपये अनुदान मिळाले.

गेल्या वर्षी त्यांनी एक हेक्टरमध्ये व्ही-एक जातीच्या तुतीची लागवड केली. पाण्याची बचत करण्यासाठी या पिकास ठिबक सिंचन पद्धतीने पाणी देण्यात येते. ठिबक सिंचन संचासाठी शासनाने खर्चाच्या ५० टक्के म्हणजेच ३७ हजार ५०० रुपयांचे अनुदान दिले.

सोळंके यांनी आपल्या शेतावर ११० X २१ फुटांचे कीटक संगोपनगृह बांधले आहे. दीड लाख रुपये खर्चून बांधलेल्या या शेडसाठी त्यांना केंद्रीय रेशीम मंडळ व राज्य शासनाच्या संयुक्त विद्यमाने सीडीपी योजनेतर्गत ५० टक्के प्रमाणे एकूण ७५ हजार रुपयांचे अनुदान मिळाले आहे.

त्यांनी २०१०-११ मध्ये रेशीम कार्यालयाकडून ७५ टक्के अनुदानावर बायव्होटाईन जातीचे एकूण ३५० अंडीपुंज घेऊन त्यांना तुतीचा चारा घातला. त्यांना त्यापासून जवळपास अडीच क्विंटल रेशीम

कोषाचे उत्पादन मिळाले. २०११-१२ मध्ये १ हजार ४५० अंडीपुंज घेऊन त्यापासून दीड लाख रुपयांचे उत्पादन घेतले.

शासनाने शेतकऱ्यांसाठी आयोजित केलेल्या नाशिक, पुणे, बारामती आणि राज्याबाहेर म्हैसूर येथील शैक्षणिक अभ्यासदौऱ्यात त्यांनी सहभागी होऊन रेशीम कोष उत्पादनासंबंधी मार्गदर्शन घेतले. हा प्रत्यक्ष अनुभव आणि जिल्हा रेशीम कार्यालयाच्या अधिकाऱ्यांकडून मिळणाऱ्या मार्गदर्शनामुळे त्यांनी रेशीम कोष उत्पादनात चांगली प्रगती केली आहे.

तुकाराम माळी
माहिती अधिकारी, नांदेड

शेतात नवीन प्रयोग करण्याची सोळंके यांना आवड आहे. प्रत्येक कृषी उत्पादनाबाबत ते जागरूक असतात. त्यांना ६ एकर शेती असून, त्यांनी तुती व केळीची लागवड केली आहे. त्याशिवाय ते भाजीपाल्याचेही उत्पादन घेत आहेत. कमी खर्चात एकरी एक लाखापेक्षा अधिक उत्पादन घेतल्यामुळे 'लक्षाधीश' शेतकरी म्हणून दोन वर्षांपूर्वी शासनातर्फे त्यांचा सत्कार करण्यात आला.

नांदेड जिल्ह्यात सन २०११-१२ मध्ये ९६ शेतकऱ्यांनी ५३ हजार ६६९ अंडीपुंजापासून २७

मुदखेड तालुक्यातील मुगत येथील शेतकरी विश्वनाथ सोळंके यांनी ६ एकर शेतीत तुती व केळीची लागवड केली आहे. त्याशिवाय भाजीपाल्याचेही उत्पादन ते घेत आहेत. कमी खर्चात एकरी एक लाखापेक्षा अधिक उत्पादन घेतल्यामुळे 'लक्षाधीश' शेतकरी म्हणून दोन वर्षांपूर्वी शासनातर्फे त्यांचा सत्कार करण्यात आला होता. त्यांचा आदर्श घेऊन नांदेड जिल्ह्यात सन २०११-१२ मध्ये ९६ शेतकऱ्यांनी ५३ हजार अंडीपुंजापासून २७ हजार किलो रेशीम कोषाचे उत्पादन केले व त्यापासून त्यांना एकूण ५० लाख रुपयांचे उत्पन्न मिळाले.

हजार २११ किलो रेशीम कोषाचे उत्पादन केले व त्यापासून त्यांना एकूण ५० लाख ९८ हजार ९०० रुपयांचे उत्पन्न मिळाले.

एप्रिल २०१२ अखेर १०८ शेतकऱ्यांनी तुती बेण्यासाठी एकरी पाचशे रुपये प्रमाणे फी भरून १४४ एकरवर तुती लागवड करण्याची नोंदणी केली आहे. अशा प्रकारे जिल्ह्यातील शेतकरी आता रेशीम उत्पादनाकडे वळत आहेत.

संपर्क : ९०९६६२०२७३

बळीराजाच्या हितासाठी...

- विदर्भ पॅकेजअंतर्गत गैरव्यवहाराविरुद्ध कडक कार्यवाही, ४०५ अधिकारी/कर्मचाऱ्यांना नोटीस तर ८० अधिकारी/कर्मचाऱ्यांविरुद्ध विभागीय चौकशी.
- शेतकरी प्रतिनिधी व लोकप्रतिनिधी यांचा समावेश करून राज्य शेतमाल भाव समितीची पुनर्रचना
- शेतकऱ्यांच्या उत्पादनास रास्त भाव व शहरी ग्राहकांस किफायतशीर दरात घेत उत्पादकांकडून शेतमाल उपलब्ध करून देण्यासाठी जिल्हास्तरावर धान्य व फळ महोत्सवांचे आयोजन
- राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यातील २०० ते २५० प्रयोगशील शेतकऱ्यांची निवड करून त्यांच्याशी कृषी धोरणाबाबत चर्चा करणार

गंगाधरची गरुडभरारी

गोली जिल्ह्याच्या कळमनुरी तालुक्यातील टाळगव्हाण येथील उच्चशिक्षित गंगाधर शृंगारे या तरुणाने नोकरीच्या मागे न लागता नियोजन व परिश्रमपूर्वक पुराच्या तडाख्याने वाहून जाणारी शेती फुलवली असून, लाखोंचे उत्पन्न घेण्यास सुरुवात केली आहे. त्यांच्या जिद्दीची शासनाने दखल घेऊन 'शेतीनिष्ठ शेतकरी' पुरस्कार त्यांना बहाल केला आहे.

गंगाधर यांनी एम.ए., बी.एड.पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. त्यानंतर नोकरीच्या मागे न लागता सन २००१ पासून शेती करण्याचे त्यांनी ठरविले. कयाधू नदीच्या काठावर शेती असल्याने दर दोन ते तीन वर्षांनी पुराचा तडाखा बसून पीक वाया जात असे. त्यामुळे ३६ एकर शेतीतून जेमतेम उत्पन्न मिळत होते.

दरवर्षी पुरामुळे खरीप हंगामात पिके वाया गेल्यानंतर रब्बी हंगामात पेरणीसाठी पैसा कसा उभारायचा, असा प्रश्न गंगाधरच्या कुटुंबीयांसमोर उभा राहत होता. त्यामुळे गंगाधर यांनी दुग्ध व्यवसाय करण्याचे ठरवले. २००७ मध्ये दोन संकरित गायी घेऊन हा व्यवसाय सुरू केला. महत्वाचे म्हणजे दूध संस्था स्थापन करून शासकीय दराने दूध विक्री सुरू केली. त्यामुळे दररोज पैसा मिळू लागला. त्यातून रब्बी हंगामातील पेरणीसाठी पैशाचा प्रश्न सुटला. याशिवाय त्यांनी बायोगॅस व गांडूळ खत प्रकल्प उभारला आहे. शेणखत व गांडूळ खत उपलब्ध झाल्याने जमिनीचा पोत

सुधारला आहे; बायोगॅसमुळे इंधनाचा खर्च वाचवता आहे. याशिवाय व्हर्मीवॉश निर्मिती करून त्यांची पिकांवर फवारणी करतात. त्यासाठी

प्रमोद धोंगडे
माहिती सहाय्यक, हिंगोली

स्वखर्चाने चार टँक बांधले असून, दररोज बारा ते पंधरा लीटर व्हर्मीवॉश यातून मिळते.

केवळ स्वतःच्या शेतीचा विकास न करता परिसरातील शेतकऱ्यांना नवनवीन प्रयोग

गंगाधर शृंगारे यांना मागील वर्षी दोन एकर पपईतून सुमारे तीन लाख रुपयांचे उत्पन्न झाले; तर वीस बॅग सोयाबीन पेरणीतून २५० किंटांल सोयाबीनचे उत्पन्न मिळाले. याशिवाय मागील वर्षी १८ एकर क्षेत्रातून हरभऱ्याचे २२० किंटांल उत्पादन मिळाले. या वर्षी त्यांनी बेड व ठिबक पद्धतीने एक हेक्टर क्षेत्रावर आल्याची लागवड केली असून, सरासरी दोन हजार रुपये किंटांल भाव गृहीत धरल्यास त्यातून दोन लाख रुपयांचे उत्पन्न मिळू शकेल. शिवाय टोकन पद्धतीने तुरीच्या लागवडीचा प्रयोगही त्यांनी यशस्वी करून दाखवला. तुतीची लागवड करून त्यांनी रेशम उद्योगाकडे झेप घेतली आहे. हरभऱ्या सारख्या कडधान्य पिकाचे उत्पन्न राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या पाचपट घेऊन स्वतंत्र हरभरा पीक पद्धती त्यांनी विकसित केली आहे.

करण्यासाठी गंगाधर प्रोत्साहित करतात. स्वतः स्थापन केलेल्या श्री दत्त शेतकरी मंडळाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना ते मार्गदर्शन करतात. शेतकरी मेळावे, पशूआरोग्य मेळावेही ते भरवतात.

संपर्क : ७३८५४९३२७१

आ

दिवासी भागातल्या कृषीक्रांतीची खरी सुरुवात झाली मोगऱ्यापासून. आदिवासींच्या शेतीत फुललेल्या तीन हजार किलो मोगऱ्याचा सुगंध दररोज अनेक ठिकाणी दरवळतो. ७४० आदिवासींच्या ५४० एकर जमिनीवर मोगरा फुलला आहे. केंद्र आणि राज्य सरकारच्या अनेक योजनांची सांगड घालून आदिवासींना अनुदान मिळवून देण्यात आले. त्यामळे काही आदिवासी लखपती झाले.

आगामी वर्षात जवळपास एक हजार एकर क्षेत्रावर मोगऱ्याची लागवड करून जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना लाभ कसा मिळेल यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

हळद लागवडीसाठी तामिळनाडूमधील सेलम येथून बियाणे मागवून ठाणे जिल्ह्याच्या १२

आम्ही लखपती

ठाणे जिल्हा प्रशासनांतर्गत कृषी तसेच पशुसंवर्धन विभागाच्या माध्यमातून विविध योजना राबवून ग्रामीण आणि शहरी परिसरातील आर्थिक दरी दूर करण्याचा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम जिल्हाधिकारी आबासाहेब जन्हाड यांनी हाती घेतला. पारंपरिक पिकांना बाजूला सारून आदिवासींच्या जीवनात हळदीची सोनेरी क्रांती त्यांनी घडवली. विविध फुलझाडांच्या लागवडीला प्रोत्साहन दिल्याने त्याचाही सुगंध या आदिवासी जनतेच्या जीवनात दरवळू लागला आहे.

गावांतील ८५ शेतकऱ्यांनी ५० एकरात हळदीची लागवड केली आहे.

या भागात रेशीम उद्योग बहरू शकतो, हे अभ्यासाअंती सिद्ध झाल्यानंतर १२१ आदिवासींनी तुतीची लागवड केली. त्यासाठी कीटक संगोपन उभारण्यात आले. येत्या वर्षापासून रेशीम उद्योगातील आदिवासींना वार्षिक एक लाखापेक्षा जास्त उत्पन्न मिळू शकेल.

या क्षेत्रात जवळपास ३२६ शेततळी बांधून त्यात मत्स्यबीज सोडण्यात आले. त्यातून ७ ते ३५ हजारांपर्यंतचे उत्पन्न मिळत आहे.

जवळपास ५० आदिवासींच्या शेतात सोनचाफा बहरलाय. काही

ठिकाणी शेडनेट उभारून एक्सपोर्ट क्वालिटीची ढोबळी मिरची पिकवली जात आहे. दुधी भोपळा, भेंडी आणि डांगर (लाल भोपळा) पिकवणाऱ्यांना

संप्रदा बिडकर माहिती अधिकारी, डहाणू

दोडका, गवार, कडीपत्ता, शेवगा, पपई अशा फळ आणि भाजीपाल्याची लागवड करण्यासाठी अर्थसाहाय्य आणि सुधारित बियाणेही देण्यात आले आहेत.

या कार्यक्रमात केंद्र सरकारमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या रोजगार हमी योजनेची योग्य सांगड घालून आदिवासी मजुरांना त्यांच्या गावातच रोजगार

उपलब्ध करून देणे व त्यांचे स्थलांतर रोखण्यातही जिल्हा प्रशासनाला यश आले आहे.

पारंपरिक शेतीची चौकट मोडून हळद लागवडीचा आदिवासींनी केलेला प्रयत्न यशस्वी ठरला आहे. जव्हार तालुक्यातील न्याहाळ, पिंपूर्णा, सारसून, वांगणपाडा अशा ११ गावांतील १०२ आदिवासींची ६० एकर जमीन या उपक्रमासाठी निवडण्यात आली. शिवाय हळद लागवडीसाठी हेक्टरी एक लाख रुपये कर्ज बँकेकडून देण्यात आले. जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांची जिद्द व चिकाटीमुळे हळद लागवड यशस्वी ठरली. हळकुंडांची भुकटी, पॅकिंग, ब्रँडिंग ही कामे सहकारी तत्त्वावर करून तारपा हळदीची विक्री करण्यात आली व त्यास जनतेचा उत्तम प्रतिसाद मिळाला.

बाजारात मिळणाऱ्या हळदीमध्ये भेसळीची भीती असते; मात्र, आदिवासींनी पिकवलेली ही तारपा हळद शुद्ध व चांगल्या प्रतीची असल्याची जनतेची खात्री झाल्याने तारपा हळदीची विक्री विक्री झाली. ठाण्याचे जिल्हाधिकारी ए. एल. जन्हाड यांच्या मार्गदर्शनाखाली जिल्हा अधिक्षक कृषी अधिकारी आर. एस. नायकवडी व सहकाऱ्यांनी हे प्रयोग राबविले आहेत.

संपर्क : ९०११२६१९३९

कूल, काजू सरबत!

न्हाळ्यात 'कोकणच्या मेव्याची' चव चाखण्यासाठी अनेक पर्यटकांची पावले कोकणच्या दिशेने पडतात. ताजे आंबा, करवंद, फणस आणि जांभळाची चव त्यांना वेगळाच आनंद देते. यात भर पडली आहे काजूबोंडाची. काजूबोंडापासून काजूफेणी बनवण्याचा व्यवसाय गोव्यात काही ठिकाणी आहे. मात्र, त्यापासून उत्तम प्रकारचे सरबत तयार करण्याचा प्रक्रिया उद्योग रत्नागिरीत सुरू झाल्याने आणि कृषी विभागाने

डॉ. किरण मोघे

जिल्हा माहिती अधिकारी, रत्नागिरी

शेतकऱ्यांपर्यंत काजूबोंडाची उपयुक्तता पोहोचविण्यासाठी पुढाकार घेतल्याने कोकणातील काजू बागायतदारांना नवी दिशा मिळाली आहे.

कोकणात प्रवेश करताक्षणी पर्यटकांचे स्वागत होते ते काजू, आंबा आणि नारळ-पोफळीच्या दाट झाडींनी. हिरव्यागर्द झाडीतून डोकवणारे पिवळे-लाल काजूबोंड खूप सुंदर दिसतात. त्याच्या खालच्या बाजूस असलेली काजू बी काढल्यावर उर्वरित बोंड टाकून दिले जाते. शाळेतून जाणारी मुले रस्त्याने असलेल्या झाडांवरचे काजूबोंड काढून मजेने खातात. मात्र, फळ म्हणून त्यांची लोकप्रियता फारशी नाही.

अशावेळी खाली पडलेल्या काजूबोंडांना बुरशी लागून त्यांचे दुष्परिणाम काजू पिकावर होण्याची शक्यता जास्त असते. हा धोका टाळतानाच शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी प्रक्रिया उद्योग हा एकमेव मार्ग आहे आणि नेमके हेच शेतकऱ्यांच्या गळी उतरविण्याचे काहीसे कठीण

काजूबोंड तोडल्यावर शेतकरी त्यातील बी काढतात. हिरवे आणि लाल काजूबोंड वेगळे करण्यात येतात. केवळ पिकलेले लालसर काजूबोंड कॅरेटमध्ये भरण्यात येतात. हे काजूबोंड कंपनीच्या वाहनाद्वारे रत्नागिरी येथे आणण्यात येतात. या ठिकाणी उभारण्यात आलेल्या कारखान्यात त्याचे सरबत तयार करून प्रक्रिया केली जाते आणि इथून बाजारपेठेत सरबत पाठवण्यात येते.

काम रत्नागिरी जिल्ह्यातील चिपळूण कृषी उपविभागाने केले. उपविभागीय कृषी अधिकारी अरिफ शहा यांच्या मार्गदर्शनाखाली कृषी विभागाने प्रक्रिया उद्योगाशी संबंधित संस्थांच्या सहकार्याने शेतकऱ्यांच्या शेतातून काजूबोंड नेण्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे.

कृषी विभागाने एकझांटीक फ्रुट कंपनीच्या सहकार्याने हा उपक्रम राबविला आहे. या कंपनीमार्फत सुरुवातीस आंब्यावर प्रक्रिया

काजूचे प्रति हेक्टरी सरासरी एक टन उत्पादन होते. त्याच्या सहापट साधारण काजूबोंड प्राप्त होतात. त्यामुळे सहा टनाचे तीन रुपयाप्रमाणे १५ ते १८ हजार रुपये अतिरिक्त उत्पन्न शेतकऱ्यांना मिळते. काजूबोंड विक्रीच्या या उपक्रमामुळे शेतकऱ्यांच्या दाराशी ग्राहक पोहोचला आहे. शेतकऱ्यांनी कृषी पद्धतीत बदल केला असून, त्याचे चांगले परिणाम लवकरच दिसतील, असा विश्वास शहा यांनी व्यक्त केला. शेतकरी दररोज शेतात जात असल्याने काजू चोरीवरही बऱ्याच अंशी नियंत्रण आले आहे. शेतकरी आता गुणवत्तेकडे लक्ष देत असल्याने काजूलादेखील चांगला दर येऊ शकेल. चिपळूण आणि गुहागर परिसरात काठीने काजूचे झाड 'झाडणारा' शेतकरी आता काजूबोंड नाजूकपणे काढतानाचे चित्र दिसते आहे. याच उपक्रमाच्या दुसऱ्या टप्प्यात सेंद्रिय शेतीसाठी शेतकऱ्यांना खतनिर्मितीचे मार्गदर्शन करण्यात येत आहे. बायोसर्ट इंडियाच्या सहकार्याने सेंद्रिय शेतीचे तीन वर्षात प्रमाणीकरण करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे. असे प्रमाणीकरण झाल्यावर शेतकऱ्यांना १० ते १५ टक्के अधिक लाभ मिळणार आहे.

प्रक्रिया उद्योगाच्या विस्ताराने कोकणातील शेतकऱ्यांचे अर्थकारणदेखील बदलणार आहे. काजूबोंडापासून सरबत बनविण्याचा व्यवसाय तालुका पातळीवर सुरू होण्याबरोबरच शेतकऱ्यांनी एकत्रितपणे असा प्रयत्न करण्याची गरज आहे. ही गरज लक्षात घेऊन कृषी विभागाने शेतकऱ्यांचे फेडरेशन करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करण्यास सुरुवात केली आहे.

काजूबोंडाबरोबरच कोकणातील निसर्गाची देणगी असलेल्या करवंद, जांभूळ, फणस या मेव्यावरही अशीच प्रक्रिया करून उत्पादन तयार करण्याचे प्रयोग केल्यास या प्रक्रिया उद्योगाच्या माध्यमातून समृद्धी येऊ शकेल. त्यासाठी कृषी विभागाने घेतलेला पुढाकार स्तुत्यच आहे. गरज आहे ते शेतकऱ्यांनी आणि व्यावसायिकांनी पुढे येण्याची.

करण्याचा उद्योग स्थापन करण्यात आला होता. या वर्षापासून त्यात काजू प्रक्रियेची भर पडल्याने स्थानिकांना रोजगारही मिळाला आहे.

एकूण १५२ मे. टन काजूबोंडाची विक्री झाली. काजूफेणीसाठी बोंडाला साधारण १ रुपया ७५ पैसे किलो इतका दर असताना या उपक्रमात ३ रुपये दराने शेतकऱ्यांना किंमत देण्यात आली. उद्योगसंस्थेतर्फे वाहतुकीची व्यवस्था करण्यात आल्याने शेतकऱ्यांच्या खर्चात बचत झाली. शेतकरी स्वतःच दररोज शेतात जाऊन काजूबोंड तोडू लागल्याने मजुराचा खर्च कमी झाला. शिवाय कुजलेल्या काजूबोंडामुळे शेतात होणारी घाण आणि त्याच्या दुष्परिणामावर नियंत्रण करणे शेतकऱ्यांना शक्य झाले आहे.

चिपळूण तालुक्यातील १०६ हेक्टर आणि गुहागर तालुक्यातील ४०० हेक्टर काजूचे क्षेत्र या उपक्रमात सहभागी झाले आहेत. शेतकऱ्यांचे संघटन करून ६५ शेतीसमूह तयार करण्यात आले. १२ गावांत एकूण २० काजूबोंड संकलन केंद्र तयार करण्यात आले. झाडावरून बोंड काढण्याची आणि ते कॅरेटमध्ये भरण्याची पद्धत कृषी साहाय्यकांनी शेतकऱ्यांना समजावून सांगितली. उद्योगसंस्थेने पॅकेजिंगचे साहित्य वाटप आणि वाहतुकीची सुविधा उपलब्ध करून दिली. काजूबोंडाची वाहतूक करण्याचे काम स्थानिकांना देण्यात आले.

संपर्क : ९४२३०३१६५२

आमची शेती, आमची प्रगती

- राज्याचे एकूण ३०७.५८ लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्र
- एकूण क्षेत्रापैकी ११० लाख हेक्टर क्षेत्र पिकाखाली
- राज्यात सर्वाधिक चार कृषि विद्यापिठे
- ३३ कृषिविद्यान केंद्र
- पर्जन्यमान व जमिनीच्या प्रकारानुसार ९ प्रमुख विभाग
- पाच लाख हेक्टरपेक्षा अधिक क्षेत्रावर सूक्ष्म सिंचनाची सुविधा
- महाग्रोप्स, महाबनाना, महामँगो, महाऑरेंज वासासख्या संस्था
- फळपिकांच्या उत्पादनात आणि निर्यातीत आघाडीचे राज्य
- संघटीत दुग्धव्यवसायामुळे शेती पूरक उद्योगांना चालना
- सहकार क्षेत्र आणि साखर उद्योगात देशभरात अग्रस्थानी
- सन २००६-०७ पासून जमीन आरोग्य सुधारणा कार्यक्रमास सुरवात
- या अंतर्गत प्रशिक्षण, प्रात्यक्षिके, मृद- पाणी चाचणी प्रयोगशाळांची उभारणी व बळकटीकरण
- सर्व गावांत माती तपासणीवर आधारित 'उत्पादकता निर्देशांक' नकाशे लावण्याचा उपक्रम
- माती परीक्षणाच्या आधारावर पीक रचना, खत वापर अन्नद्रव्य व्यवस्थापनाबाबत प्रबोधन
- गाव पातळीवर उत्पादन व उत्पादकता वाढीसाठी प्रकल्पाधारित कृषी विस्तार कार्यक्रम
- शासनाच्या प्रोत्साहानामुळे राज्यातील ६.५० लाख हेक्टर क्षेत्र सेंद्रीय शेतीखाली
- कृषी विस्तार सुधारणा कार्यक्रम(आत्मा) आता संपूर्ण राज्यात कार्यान्वित
- सी. व्. जी. मोबाईल सेवेंतर्गत ७ लाख शेतकरी लाभार्थी
- शेतकऱ्यांसाठी टोल फ्री नंबर १८००० २३०० ४०००

प्रयोगातून प्रगतीकडे

ती विकासासाठी मराठवाड्यात शासकीय पातळीवर अनेक अभिनव उपक्रम हाती घेतले जातात. या उपक्रमांना राज्यस्तरावर पाठिंबा मिळतो. मराठवाड्यात राबविलेल्या योजना राज्यभर राबविल्या जातात. औरंगाबाद जिल्ह्यात 'बांधावर खत वाटप' हा उपक्रम राबवण्यात येत होता. त्याची उपयुक्तता पाहून हा प्रयोग राज्यभर करण्याचे ठरविण्यात आले.

बांधावर खत वाटपाचा कार्यक्रम औरंगाबाद जिल्ह्यात तीन-चार वर्षांपासून राबविण्यात येत आहे. खतांची मागणी आणि त्यासाठी होणारा पुरवठा यांच्या अडचणींचा विचार करून यामध्ये पारदर्शकता आणणे गरजेचे होते. त्यामुळे हंगामापूर्वी खत वितरणाची रूपरेषा ठरविणे, सर्व शेतकऱ्यांना समप्रमाणात खत वाटप करणे, हा कार्यक्रम स्थानिक लोकप्रतिनिधींच्या समक्ष होणे, अशा उपाययोजना करण्यात आल्या. यासाठी विविध योजना, कार्यक्रमांच्या निमित्ताने तयार करण्यात आलेल्या शेतकऱ्यांच्या एकात्रित गटांचा उपयोग करून घेण्यात आला. गटातील शेतकऱ्यांना समप्रमाणात खत वाटप होत असल्याने त्यांचा प्रतिसाद मिळू लागला.

फलोत्पादनातून समृद्धीकडे

मराठवाड्यातील केशर आंबा, सीताफळ, मोसंबी या फळांचे लागवडीखालील क्षेत्र आणि उत्पादनही वाढले आहे. कमी पावसाच्या बीड

जिल्ह्याच्या गेवराई तालुक्यातील किनगावामधील शेतकऱ्यांनी प्रयत्नातून विकासाचा मूलमंत्र शोधून काढला. मोसंबीचे गाव म्हणून आपली नवी ओळख करून दिली. शेतीला पाणी कमी त्यामुळे उत्पन्न कमी असे चक्र सुरू असताना गावातील शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन सामूहिक

शेततळ्यांची निर्मिती केली. ठिबक सिंचन पद्धतीच्या पाणीवापरातून शाश्वत पाणी उपलब्ध

गोविंद अहंकारी जिल्हा माहिती अधिकारी, औरंगाबाद

झाल्याने गावात फळबागा फुलू लागल्या.

औरंगाबाद, जालना व बीड या तीन जिल्ह्यांत ५०७४ शेततळ्यांची निर्मिती झाली. शेततळ्यांमुळे जमिनीच्या पाणीपातळीत आपोआप वाढ होत गेली. त्यामुळे विहिरींची पाणीपातळी वाढली. शेतकऱ्यांना कापूस, मूग, तूर या पिकांना पाणी देणे शक्य झाले. त्यामळे अनेक गावांचा कायापालट होतो हे या योजनेमुळे सिद्ध झाले आहे. शेततळी कार्यक्रमावर तीन जिल्ह्यांत जवळपास ३४ कोटी ५२ लाख रुपयांचे अनुदान शेतकऱ्यांना देण्यात आले.

औरंगाबादच्या सिद्धोड उपविभागात 'राष्ट्रीय कोरडवाहू क्षेत्र विकास' कार्यक्रमांतर्गत विविध प्रकारच्या शेती विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी जोरदार प्रयत्न झाले आहेत.

शेती हे केवळ उपजीविकेचे साधन न राहता सर्वांगीण विकासाचे साधन व्हावे यासाठी परभणीच्या कृषी विद्यापीठाकडून प्रयत्न

करण्यात येत आहेत. शेतीशास्त्रात झालेल्या बदलांच्या अनुषंगाने विविध प्रकारचे संशोधन कार्य विद्यापीठाने हाती घेतले आहे. विद्यापीठात ९ संशोधन केंद्रे, ८ उपकेंद्रे व २९ योजनांमार्फत संशोधन करण्यात येते. विद्यापीठाने विविध तृणधान्य, कडधान्य, गळीत धान्य, कापूस तसेच भाजीपाला, फळे आणि चारा पिकांचे अनेक वाण विकसित केले आहेत. आतापर्यंत विद्यापीठाने विविध पिकांच्या ११५ सुधारित व संकरित वाणांची निर्मिती केली आहे.

मृद व जलसंधारण, विविध पिके आणि पीक लागवड पद्धती, खते आणि पाणी व्यवस्थापन, आंतरमशागत पद्धती, कीड, रोग, तणांचे एकात्मिक व्यवस्थापन, सुधारित अवजारे, हरितगृहातील शेती, प्रक्रिया आणि विपणन याविषयी संशोधन करून ५८१ शिफारशी विद्यापीठाने केल्या आहेत. देवणी आणि होलस्टीन फ्रिजन यांच्या संकरातून 'होलदेव' ही जात तयार करण्यात आली आहे. या गायीपासून प्रतिदिन २९ लीटर एवढे अधिकतम दूध उत्पादन मिळाले आहे.

संपर्क : ०२४०-२३३१२८५

जगी उद्योजकाप्रमाणेच आता गरज आहे ती शेतकऱ्यांनी एकत्र येण्याची, समूहाने शेतीच्या प्रश्नातून मार्ग काढण्याची. या उद्देशाने कृषी विभागाने आत्मा योजनेंतर्गत शेतकरी समूहाची कल्पना अंमलात आणली असून, लातूर जिल्ह्यामध्ये आतापर्यंत १ हजार २०१ शेतकरी समूहांनी नोंदणी केली आहे. या नोंदणी झालेल्या शेतकरी समूहामधील एकूण शेतकरी सदस्यांची संख्या १३ हजार ४११ झाली आहे. शेतकऱ्यांचे समूह तयार करून त्यांना प्रोत्साहन देण्यात येत आहेत. या नोंदणीकृत समूह गटांना सरकारच्या विविध योजनांचा लाभ मिळवण्यासाठी शेतकरी समूहास प्रमाणपत्र देण्यात आली आहेत.

शेतकऱ्यांच्या सामूहिक गटामार्फतच शेतकऱ्यांना थेट शेताच्या बांधापर्यंत खते आणि बी-बियाण्यांचा पुरवठा करण्यात येत आहे. शेतकरी आता कृषी व्यवस्थापनाची आधुनिक माहिती मिळवीत आहेत. शेतकऱ्यांना थेट ग्राहकांसोबत व्यवहार करता येणार असल्यामुळे त्यांची आर्थिक उन्नती वाढण्यास मदत होणार आहे. शेतकऱ्यांना गटांची क्षमता बांधणी आणि बळकटीकरणेच प्रशिक्षण देण्यात येत असून, कृषी क्षेत्रातील आधुनिक बदलांची माहिती दिली जात आहे. शेतकरी समूहास गुणवत्तापूर्ण उत्पादित मालाची

समृद्धीची सोपी युक्ती : समूह शेती

सक्षमपणे विक्री करण्याचे आणि कृषी व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण दिले जात आहे.

शेतकऱ्यांचा समूह स्थापन करण्यामागचा मुख्य हेतू म्हणजे शेतकऱ्यांमध्ये स्थानिक कौशल्याची वाढ करणे, शेतकऱ्यांना स्वतःच्या प्रश्नावर स्वतः उत्तरे शोधण्याच्या वृत्तीची वाढ करणे हा आहे. शेतकऱ्यांचे समूह झाल्यानंतर शासनाला या समूहापर्यंत पोहोचणे

अरुण सूर्यवंशी
जिल्हा माहिती अधिकारी, लातूर

सहज शक्य होईल. यामुळे शेतकऱ्यांच्या कामाचा दर्जा व कार्यक्षमतेमध्ये तर वाढ होणार आहेच; परंतु, एकत्रित काम करण्याची आणि निर्णय घेण्याची क्षमता वाढण्यास मदत होते. यामुळे मोठे उद्योग सुरू करण्यासाठी देखील या शेतकरी समूहांना प्रोत्साहन मिळणार आहे. शेतकऱ्यांनी वेगवेगळ्या पिकांचे शेतकरी समूह स्थापन केले असून, हे शेतकरी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून कमी खर्चामध्ये

उत्पादनात वाढ करणार आहेत. शेतकरी समूहामार्फत लागणाऱ्या शेती निविष्टांची एकत्रित खरेदी करित आहेत. याबरोबरच रासायनिक खतांची देखील एकत्रित खरेदी सध्या सुरू आहे. एकूणच तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून गावची शेती सुधारणा करण्यामागे अनेक तरुण शेतकरी समूहातून पुढे येत आहेत. सामूहिक गट शेतीमुळे यांत्रिकीकरण, सिंचन व उत्पादन खर्चात कपात होणार असून, या गटांना बचत करण्याचे आवाहन करण्यात येत आहे. दरमहा केल्या जाणाऱ्या बचतीतून स्वयंसाहाय्यता गटास भविष्यात बँकेकडून विनातारण पतपुरवठा केला जाणार आहे. नाबार्डसारख्या बँकेकडून शेतकऱ्यांच्या सामूहिक गटांना अनेक योजनेद्वारे कर्ज पुरवठा करण्यासाठी पात्र करून अल्पदरात व्याजदराने व विनातारण ठेवींच्या तीन-चार पट कर्ज उपलब्ध करून दिले जाणार असल्याने हळूहळू अनेक शेतकरी सामूहिक गट शेती स्थापनेच्या तयारीला लागल्याचे दिसून येत आहे.

संपर्क : ९६२३४६३८४४
□□

मत्स्यवाणांचा झेंडू!

त्यवान धोंडू कदम हे महाड तालुक्यातील फाळकेवाडी येथील रहिवासी आहेत. कदम यांनी २००३ मध्ये अंकुर शेतकरी मंडळाची स्थापना केली. २० सभासद शेतकऱ्यांना घेऊन १ हेक्टर क्षेत्रावर कोकणात प्रथम झेंडूची सामूहिक शेती यशस्वी केली. मंडळाने रोहयोच्या माध्यमातून फळबाग लागवड केली. भाताचे सुधारित व संकरित वाण वापरले. कृषी विद्यापीठाच्या सहकार्याने प्लॅस्टिक आच्छादनाचा वापर करून रब्बी, उन्हाळी हंगामात कोकण विभागात पहिल्यांदाच भूईमुगाचा यशस्वी प्रयोग केला. कडधान्य उत्पादनाचे महत्त्व ओळखून 'कोकण सदाबहार चवळीचे' तुषार सिंचनाचा वापर करून उत्पादन घेतले. सलग तूर लागवड केली. २० गुंठ्यांमध्ये ४ किंटल तूरडाळ काढली.

कृषी विद्यापीठाच्या सहकार्याने कदम यांनी पंचक्रोशीतील ४० शेतकऱ्यांना 'गिरीराज' या कॉंबडीच्या जातीचे पिल्ले मिळवून दिली. सामूहिकपणे संगोपन, मार्केटिंग केले. भात खाचरामध्ये मत्स्यशेती पावसाळी हंगामात कशी

सुहास जी. नेवासकर
माहिती अधिकारी, रायगड

करावी याबाबत प्रशिक्षण आयोजित केले. कर्जरूपाने शेतकऱ्यांना १० जर्सी गाई मिळवून दिल्या. त्यांचे संगोपन, निगा व मार्केटिंग एकत्रितपणे केले. गाई-म्हर्शांच्या शेणाचा वापर करून गांडूळ खत निर्मिती प्रकल्प राबवून सेंद्रीय शेतीचा प्रकल्प राबविला. यामध्ये हळद, भाजीपाला, भात, आंबा

यांना सेंद्रीय खते वापरून शेतीमालाला जादा भाव मिळवण्याचा प्रयत्न केला; कृषी विभाग, कृषी विद्यापीठ व इतर विभागांच्या सहकार्याने खुंटीकलम प्रशिक्षण, काजू प्रक्रिया, उद्योग प्रशिक्षण, सेंद्रीय प्रशिक्षण, मत्स्यशेती व इतर अनेक प्रकारचे प्रशिक्षण स्वतः घेतले व इतरांना दिले. कृषी क्षेत्राची प्रगती करण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते याची जाणीव ठेवून कदम यांनी किसान क्रेडिट कार्ड घेतले. ते नियमितपणे कर्जाची परतफेड करित आहेत. स्वतःप्रमाणेच इतरांचीसुद्धा प्रगती व्हावी म्हणून सुमारे दीडशे ग्रामस्थांनाही त्यांनी क्रेडीट कार्ड मिळवून दिली आहेत.

सत्यवान धोंडू कदम यांना त्यांच्या या कार्याबद्दल महाराष्ट्र शासनाने वसंतराव नाईक शेतीनिष्ठ शेतकरी पुरस्कार प्रदान करून सन्मानित केले आहे.

संपर्क : ९९२१५१४८०५
□□

शिक्षणाचा हक्क...!

सक्तीचे आणि मोफत प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच देशात शिक्षण हक्क कायद्याची अंमलबजावणी होत आहे. राज्य शासनाने देखील या शैक्षणिक वर्षापासून राज्यात शिक्षण हक्क कायद्याची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केली आहे. त्याविषयी सांगताहेत शिक्षण राज्यमंत्री प्रा. फौजिया खान...

आ

पल्या राज्यघटनेने नागरिकांना काही मूलभूत अधिकार प्रदान केले आहेत. घटनेतील कलम २१ मध्ये जगण्याचा अधिकार प्रदान केला आहे. हे जगणे सुंदर असले पाहिजे आणि ते शिक्षणामुळे शक्य होते. घटनेतील मार्गदर्शक तत्वानुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांना हक्काचं आणि मोफत शिक्षण

राज्य शासनाने दिलं पाहिजे, असं सांगितलं आहे. त्यानुसार या दोन्ही अधिकारांची सांगड घालून केंद्राने एक कायदा केला आहे. त्यानुसार ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार मिळाला आहे. सक्तीचे मोफत शिक्षण मिळाले पाहिजे. यासाठी घटनेत दुरुस्ती करण्यात आली आहे. या शिक्षण हक्काच्या कायद्याची अंमलबजावणी करणारं महाराष्ट्र हे देशातलं पहिलं राज्य ठरले आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी यशस्वीरित्या करण्याची सर्वांची जबाबदारी आहे. देशाच्या उज्वल भविष्यासाठी हा कायदा फायदेशीर ठरणार आहे.

कायद्याची अंमलबजावणी करताना स्थानिक स्वराज्य संस्था, शासन, शैक्षणिक संस्था, पालकांची आणि शिक्षकांची जबाबदारी राहणार आहे. देशाच्या भावी पिढीसाठी हा कायदा फायद्याचा आहे. घराच्या जवळ शाळा असावी अशी कायद्यात तरतूद आहे. पहिली ते पाचवी पर्यंतची शाळा एक कि.मी. अंतराच्या आत असावी. आठवी पर्यंतची शाळा ३ कि.मी. पर्यंत असणे गरजेचे आहे. यासाठी राज्य शासनाने बृहत आराखडा तयार केला आहे. त्यासाठी खास

उपग्रहाद्वारे अभ्यासही करण्यात आला आहे. कायद्यातील तरतुदीप्रमाणे शाळा असाव्यात याची काळजी घेतली जात आहे. त्याची अंमलबजावणी ग्रामीण आणि शहरी भागात केली जात आहे.

दुर्बल आणि वंचित घटकांतील मुलांना खाजगी शाळेत शिक्षण हक्क कायद्यानुसार मोफत शिक्षण मिळणार आहे. परंतु यासाठी शासनाने दुर्बल घटक,

आर्थिक मागासलेल्या पालकांची मुलं, हे सर्वेक्षण किंवा माहिती घेऊन ते ठरवले जाते. शासनाने ठरवलेल्या दुर्बल घटकांतील मुलांना खाजगी शाळेतील शिक्षणाचा लाभ मिळणार आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी करण्यास सर्व खाजगी संस्थांना बंधनकारक केलं आहे. तसंच यासाठी शासन निधी देखील देणार आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे १० हजार रुपयांपर्यंतचे शुल्क हे राज्य शासन भरणार आहे. हे शुल्क संबंधित शिक्षण संस्थांना शासन देणार आहे. याशिवाय राज्य शासनाने भौतिक सुविधांमध्ये शौचालये, पिण्याच्या पाण्याची सोय, वर्गखोल्या किंवा नवीन शाळांच्या बांधकामासाठी भरीव तरतूद केली आहे. यासंदर्भात जर काही तक्रारी असतील तर त्या शिक्षण

उपसंचालक यांच्याकडे करता येतात. या तक्रार निवारण्याचे अधिकार शिक्षण उपसंचालकांना देण्यात आले आहेत. जर उपसंचालकांकडे तक्रारीचे योग्य निवारण समाधानकारकपणे झालं नाही असं जर वाटलं तर. बाल हक्क संरक्षण आयोगाकडे यासंदर्भात तक्रार करता येते. यामुळे या शिक्षण हक्क कायद्याने केवळ भौतिक सुविधा

आणि शिक्षण सहज उपलब्ध करून देण्याबरोबरच दर्जात्मक किंवा गुणात्मक शिक्षणावर देखील भर दिला आहे. शिक्षणहक्क कायद्यात आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शाळांना कुठल्याही विद्यार्थ्याला प्रवेश नाकारता येणार नाही. उदा.अपंग किंवा दुर्बल घटकातील असतील अशा किंवा कुठल्याही समाजाचे असले तरी त्यांना शिक्षणासाठी प्रवेश घेण्याचे नाकारू शकत नाही. त्यांना प्रवेश द्यावाच

लागेल या सर्व बाबी या कायद्यात अंतर्भूत केलेल्या आहेत.

या कायद्यानुसार कोणत्याही विद्यार्थ्याला नापास करता येणार नाही. विद्यार्थी फक्त परीक्षा केंद्री न राहता तो शिक्षण घेण्यावर भर देईल. शिक्षणाच्या प्रक्रियेवर आणि सर्वांगीण ज्ञान देण्यावर भर देण्यात आला आहे. लोकसहभाग हा या शिक्षण हक्क कायद्याचा आत्मा आहे. जेवढा लोकसहभाग वाढेल, त्याप्रमाणात या कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावी होऊ शकते. या दृष्टीने शासनाकडून प्रयत्नही केले जात आहेत.

शब्दांकन : अजय जाधव, विभागीय संपर्क अधिकारी, माहिती व जनसंपर्क, मुंबई

॥ शेती आणि संस्कृती ॥

संस्कृतीच्या उदयाची बिजे शेतीच्या शोधातच अंकुरली. शेती बहरत गेली आणि संस्कृती विकसित होत गेली. शेतीत स्थिरस्थावर झाल्यावर मनुष्याची पोटासाठीची भटकंती मंदावली आणि संस्कृती गतिमान झाली. 'संस्कृती' हा प्रचंड गुंतागुंतीचा आणि व्यापक विषय आहे. 'कृषिसंस्कृती' हा संस्कृतीशी निगडितच; पण स्वतंत्र घटक आहे. इंग्रजीतील Culture या शब्दाला आपण 'संस्कृती' हा शब्द वापरतो. Colere या लॅटिन शब्दापासून "Culture" हा शब्द आला आहे.

सूक्ष्मजीवशास्त्रात 'कल्चर' म्हणजे जीवाणूंच्या पेशी वाढविणे, हा अर्थ अभिप्रेत आहे. Agriculture हा शब्दसुद्धा असशी आणि Cultura या शब्दांपासून तयार झाला आहे. असशी म्हणजे जमीन आणि Cultura म्हणजे मशागत. 'कृषी' हा संस्कृत शब्द असून तो 'कृष' या धातूपासून बनला आहे. त्याचा अर्थ जमिनीची मशागत करणे, असा आहे.

कृषीसंस्कृतीचा आढावा घेण्यापूर्वी संस्कृती म्हणजे काय, हे विचारात घेणे आवश्यक आहे. जामिया मिलिया विद्यापीठाचे तत्ववेत्ते एस. अब्दीद हुसेन (१८९६-१९७८) यांच्या मते, 'एखाद्या समाजाला आपल्या जीवनाला आकार द्यावयाची इच्छा असते अशा अंतिम मूल्यांची जाण म्हणजे संस्कृती.'

'संस्कारपूर्ण, संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल- विशिष्ट रीत म्हणजे संस्कृती', अशी मांडणी करणाऱ्या इरावती कर्वे तपशिलाने संस्कृतीची व्याख्या करताना म्हणतात, 'संस्कृती म्हणजे संचय. संस्कृती म्हणजे वर्तमानकाळात श्रीमंत करणारी भूतकाळाची कर्तबगारी जे-जे म्हणून मागील पिढीकडून मिळालेले असेल, - घरेदारे, रस्ते, शहरे, द्रव्यसंचय, इमारती, समाजसंस्था, दैवते, श्रद्धास्थाने हे सर्वच संस्कृतीत मोडते.'

शेतीच्या शोधामुळे अनेक भौतिक आणि

मानसिक आविष्कारांची अनुभूती मिळाली. मानवाने जमिनीवर संस्कार केले आणि शेती

जगदीश मोरे जनसंपर्क अधिकारी, राज्य निवडणूक आयोग

फुलवली. त्याच्या जगण्याच्या धडपडीतून आणि अनुभवातून कृषीसंस्कृती साकारत गेली.

कृषीसंस्कृती केवळ अन्न-धान्य उत्पादनापुरतीच सीमित नाही.

मानव सुरुवातीला शिकारीवर जगत होता. परंतु हिमयुगांवर हिमयुगे येत गेली. साऱ्या भूभागावर बर्फ पसरले. वनस्पती आणि प्राणीसृष्टीचा संहार झाला. दीर्घकाळ बर्फ राहिल्याने आणि पाऊस न पडल्यामुळे मानवाची उपासमार

झाली. बर्फ वितळल्यानंतर वनस्पतींच्या वाढीसाठी अनुकूल वातावरण तयार झाले. त्यामुळे मानवाला शेतीची प्रेरणा मिळाली. पॅलेस्टाईन, सिरिया, लेबॅनान या भागात नटुफिअन नावाची एक जमात राहत होती. शिकारीकडून शेतीकडे वळल्याचे पुरावे पॅलेस्टाईनमधील जेरिका शहरात मिळाले आहेत. त्यांनी बालीचे पीक घेतल्याचे आणि शेळ्या पाळल्याचे आढळते. त्यासाठीच नटुफिअनला पहिली शेतकरी जमात म्हणून संबोधले जाते. ही जमात शेतीबरोबर शिकारीवरही उपजीविका करीत असल्याचे पुरावे मिळाले आहेत.

कृषीसंस्कृती हळूहळू मध्यपूर्वेत व पश्चिम युरोपात पसरत गेली असावी. इ.स.पूर्व पाच हजार सहस्रकापर्यंत शेतीचे तंत्र तुर्कस्थानापासून सिंधू नदीपर्यंत माहित झालेले होते. इ.पू. १५०० च्या आसपास भारतात आर्यांचे आगमन झाले, परंतु तत्पूर्वीही सिंधू संस्कृती समृद्ध होती. कारण तेथे हत्यारे, अवजारे, मातीची, तांब्याची, ब्राँझच्या भांड्यांचे पुरावे आढळले आहेत. एवढेच नव्हे तर

सिंधू संस्कृतीत कापूस उत्पादनाबरोबरच कापड उद्योगही विकसित झाला होता. या परिसरात कृषी संस्कृतीच्या पुढच्या औद्योगिक संस्कृतीकडे वाटचाल सुरू झाली होती, असा निष्कर्ष काढता येतो. चीनमध्येही शेतीचा स्वतंत्र शोध लागलेला असावा, असे मानले जाते.

शेतीच्या शोधामुळे मानवाचे जीवन पार बदलून गेले. पण त्याला शिकारीकडून शेतीकडे

वळण्यास प्रचंड काळ जावा लागला. शिकारीतून हवे तेवढे अन्न मिळत होते. ते नको असेल तेव्हा आराम करता येत होता. शिवाय शिकारीतून प्रत्येक वेळी जीवनाचे नवे 'श्रील' अनुभवता येत होते, पण हिमयुगांनी त्याला शिकारापासून परावृत्त होण्यास भाग पाडले. शेतीमुळे भटकंती थांबल्यानंतर तो कायमस्वरूपी वस्ती करून राहू लागला. सामूहिकता ही शेतीची गरज असते. समूहातील इतरांच्या शेतीतील एकमेकांचे प्रयोग पाहू लागला, अनुभवू लागला. अन्नधान्याच्या उत्पादनाची योजना आखू लागला. पाळीव प्राण्यांचे पुनरुत्पादन झटपट होत

शोधाचे श्रेय स्त्रीला

शेतीच्या या शोधाचे श्रेय बहुतांश संशोधकांनी स्त्रीला दिले आहे. मानवाचा जंगलातून गोळा केलेल्या अन्नधान्यावरच उदरनिर्वाह होत असे. शिल्लक राहिलेले अन्नधान्य एखाद्या वेळेस साफसफाई करताना महिलेकडून सहजतेने मोकळ्या जमिनीवर फेकले गेले असावे. ते तरारून आल्यावर मुठभर दाण्यांतून पोटभर धान्य मिळते, हे तिच्या लक्षात आले असावे. या प्रचितीवरून तृणधान्य पिकवण्यास सुरवात झाली असावी आणि शेतीची कल्पना सूचली असावी. शेतीच्या वाटचालीदरम्यान लागलेला चाकांचा शोध शेती आणि संस्कृतीला गती देणारा ठरला.

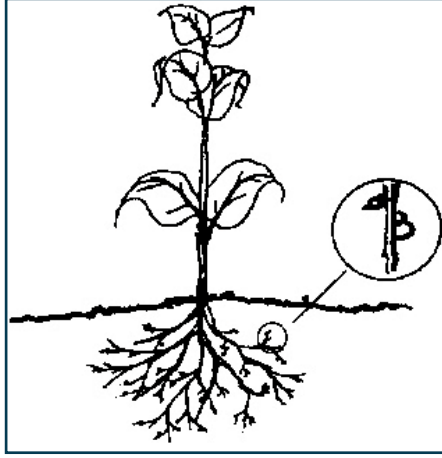

नाही. फळे मिळायला खूप वर्षे लागतात, याची त्याला जाणीव झाली. त्यामुळे त्याला शेतीच्या प्रारंभी शिकारदेखील करावी लागली आणि शेतीबाबत दीर्घकालाच्या योजना आखण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. आपत्कालीन स्थितीत अन्न मिळावे म्हणून अन्नधान्य संचयाची कल्पना विकसित झाली. वस्तीच्या सुरक्षिततेसाठी एकमेकांच्या आधाराची गरज वाटू लागली. आपलेपणाचा भाव वाढीस लागला. पशु-पक्षी, ऊन, वारा आणि पावसापासून संरक्षणासाठी घरांची आवश्यकता वाटल्याने कडे-कपाऱ्या, झाडांच्या डोल्यांऐवजी पक्के घरे विकसित होऊ लागली. त्यासाठी कारागिरांची आवश्यकता निर्माण झाल्याने श्रमविभागणी झाली. शेतीच्या शोधामुळे मानव जातीत झालेल्या या प्राथमिक परिवर्तनातच आजच्या प्रगत संस्कृतीची बिजे रुजवली गेली.

सामाजिकीकरणकडे वाटचाल

शेतीच्या गरजेपोटी निर्माण झालेल्या सामूहिकतेमुळे मानवाचे सामाजिकीकरण झाले. कुटुंब संस्थाच दरम्यान मूळ धरू लागली. भावनिक नाती आकार घेऊ लागली. आपण समाजाचे घटक आहोत. समाजात वावरताना आपली कर्तव्ये असतात. त्यासाठी बंधने पाळावी लागतात, याची त्याला जाणीव झाली आणि सामाजिक नीतीमूल्यांची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. परिणामी पोटाच्या घासापलीकडे समाजाची वाटचाल सुरू झाली.

मी केवळ माझ्या पिकांचे शत्रू, वन्यप्राणी व रोगराईपासून संरक्षण करून भागणार नाही. माझे पीक सुरक्षित राहण्यासाठी मला शेजारच्या शेतातील पिकांचीही काळजी घ्यावी लागेल, या जाणिवेतून सामाजिकतेची मानवाला प्रेरणा मिळाली असावी. सर्वांनी मिळून शेतीची राखण करणे, मळणी, कापणी, उफणनीसाठी एकमेकांचे सहकार्य घेणे, एखाद्याच्या शेतात पिकले नसेल तर त्यास थेट मदत करणे किंवा पुढल्या हंगामापर्यंत उधारीवर देणे यासारख्या वर्तनातून सामाजिक मूल्यांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. शेतीच्या शोधाने पर्यायाने कृषिसंस्कृतीने जीवनाला आकार आणि अर्थ प्राप्त

करून देण्याचे काम केले.

शिकारी अवस्थेतला मानव निसर्गातून मिळणाऱ्या अन्नावरच समाधान मानत होता. तो निसर्गाशी तडजोड करित जगत होता. तोही गटागटाने किंवा टोळ्या करून राहत होता; पण तिथे संस्कार नव्हते. संस्कृती नव्हती. ते शिकारीसाठी स्थलांतर करताना टोळीतील वयोवृद्धांना मागे टाकून जात असत. दूरच्या प्रदेशातून शिकार करून आल्यावर हिंस्र प्राण्यांनी फोडून खाळेल्या वृद्धाची कातडी आणि केस आपल्या शिकारीसाठी वापरत. आफ्रिका आणि ऑस्ट्रेलियातल्या रानटी टोळ्यांत खूप उशिरापर्यंत असे वर्तन दिसत होते. यावरून त्यांच्यात आपुलकीची भावना किंवा समंजसपणा नव्हता. हा शिकारी अवस्थेतील आणि कृषि संस्कृतीमधील मानवामधला फरक अधोरेखित करण्यासारखा आहे.

शेती करणाऱ्या मानवाला निसर्ग देत असल्यापेक्षा अधिक हवे होते. त्यासाठी तो वेगवेगळे प्रयोग करित होता; पण त्याला निसर्गाचे दिव्यत्व आणि गूढ उमगत नव्हते. अग्नी, वरुण, सूर्य, पर्जन्य आदींचं त्याला भय वाटत होते. त्यामुळे त्याने निसर्गाच्या दिव्यत्वाला आणि गूढत्वालाच आपल्या कल्पनेतून आणि गरजेतून देवत्व बहाल करून टाकले. या प्रतिक्रियात्मक देवत्वाला त्याने आधी निराकार पूजले. नंतर त्याला आपल्या कल्पकतेतून आकार बहाल केला.

देवत्वामुळे त्याला जगण्याची उमेद मिळाली, लढण्याची प्रेरणा मिळाली आणि श्रद्धेचे बळ मिळाले, असे संशोधकांचे निरीक्षण आहे. अर्थात, डार्विनने उत्क्रांतीवादाच्या सिद्धांताच्या आधारे परमेश्वराच्या इतिकर्तव्यालाचा आव्हान दिले. निसर्ग म्हणजे पदार्थांची नियमबद्ध गती असून कोणत्याही दैवी शक्तीचे सहाय्य न घेता मानवी बुद्धीला तिचे आकलन होऊ शकते, हे त्याने समप्रमाण सिद्ध केले.

शेतीने दिलेल्या स्थैर्यामुळे त्याला निसर्गाचे सूक्ष्म निरीक्षण करता आले. दिवस-रात्र, ऋतुमानातील बदल, ऊन, वारा, पाऊस यांचा अंदाज बांधण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून कालमापन करण्याची क्षमता विकसित होऊ लागली. पाने, फुले, फळे, साल आदींच्या गुणधर्मांची जाणीव होऊ लागल्याने वनौषधींचा सुगावा लागला. कृषिसंस्कृतीची सर्वात महत्त्वाची देणगी म्हणजे सण, उत्सव आणि करमणुकीची माध्यमे होय. अन्नधान्य देणाऱ्या भूमीची कृतज्ञता म्हणून, तर कधी भरघोस धान्य उत्पादनाचा 'उत्सव' म्हणून, तर कधी निसर्गाकडे याचनेसाठी सणांना सुरवात झाली. उदा. दिवाळी, दसरा, अक्षय्य तृतीया, नागपंचमी, होळी, वेळ अमावस्या, बैलपोळा, कोजागिरी पोर्णिमा, गुढीपाडवा ही सर्व त्याचीच प्रतिके आहेत. शेतीतली कामे आटोपल्यावर शीण घालवण्यासाठी गावोगावी यात्रा-जत्रा सुरू केल्या. यात्रा-जत्रांच्या निमित्त आणि देवाचा धावा करण्यासाठी करमणुकीला सुरवात झाली.

'कृषिसंस्कृतीने आपल्या पंचेंद्रियांची तृप्ती करण्याचा वसा घेतला,' हेच उत्तर आहे, असे लोकसंस्कृतीचे अभ्यासक डॉ. द. ता. भोसले यांनी म्हटले आहे. पंचेंद्रियांची तृप्ती करण्यासाठी मानवाने निसर्गावर मात करण्याचा प्रयत्न केला. म्हणूनच तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी म्हटले आहे, 'निसर्गावर विजय मिळवण्याचा क्रम म्हणजेच संस्कृती.' शेतीच्या शोधानेच संस्कृतीची पेरणी झाली, असे म्हणता येईल.

संपर्क : ९९६७८३६६८७

बळीराजाच्या हितासाठी...

- ◀ कांदाचाळ अनुदान योजना
- ◀ शेतमाल तारण कर्ज योजना
- ◀ प्लॅस्टिक क्रेटस् खरेदी अनुदान योजना
- ◀ फळ महोत्सव अनुदान योजना
- ◀ कृषिमाल निर्यात वृद्धीच्या योजना

- ◀ युरोपियन देशांसाठी कांदा निर्यात वाहतूक अनुदान योजना
- ◀ शेतकरी बाजार
- ◀ राष्ट्रीय सुगी पश्चात तंत्रज्ञान संस्था
- ◀ राष्ट्रीय बागवानी बोर्ड
- ◀ रेशीम शेती उद्योग योजना
- ◀ महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन आणि औषधी वनस्पती मंडळ

वि विध प्रकारची ऐतिहासिक व धार्मिक पर्यटन स्थळे असलेल्या नांदेड नगरीला दीर्घ इतिहास लाभला आहे. संत, महापुरुष, साहित्यिक, कलावंत, स्वतंत्रता सेनानी या वैभवात सातत्याने भर टाकली आहे. प्राचीन खुणा जपून ठेवीत जिल्ह्याने आधुनिक जगाकडे वाटचाल सुरू ठेवली आहे.

गोदावरीच्या काठावर वसलेले नांदेड म्हणजे रामायण काळातले नंदिग्राम असल्याची लोकांची श्रद्धा आहे. नगराचे प्राचीन अस्तित्व नंदमौर्य कालखंडातील उपलब्ध काही पुराव्यांच्या आधारे सिद्ध होते. नंद साम्राज्याची गोदातीरावरची उपराजधानी 'नवनंदेडहरा' म्हणजेच आजचे नांदेड होय. कालौघात नंदीतटयेड, नंदडेरा, नांदेडा असे होत होत शेवटी 'नांदेड' असे नाव रूढ झाले. वैदर्भीय वाकाटकांच्या वाशीम ताम्रपटात नांदेडला 'नंदीकट' असेही म्हटले आहे. अशी ही ऐतिहासिक नगरी पर्यटकांना आपल्याकडे आकर्षित करते आहे

शिखांचे पवित्र तीर्थक्षेत्र

श्री गुरू गोविंदसिंगांचे जीवन विविधता आणि विशालतेने भरलेले आहे. देशाच्या विविध भागांशी त्यांचा शीख धर्माच्या प्रसाराच्या निमित्ताने संबंध आला. त्यांचा जन्म पाटण्याचा, कार्यक्षेत्र उत्तर पूर्वेकडे व महापरिनिर्वाण दक्षिणेत झाले. जीवनाच्या अंतिम क्षणी ते नांदेड (श्री हुजूरसाहिब)

डॉ. किरण मोघे

जिल्हा माहिती अधिकारी, रत्नागिरी

येथे वास्तव्यास होते. त्यांच्या पदस्पर्शाने नांदेडची भूमी पवित्र झाली आहे.

श्री गुरू गोविंदसिंग हे शिखांचे दहावे गुरू होत. संवत् १७६५ कार्तिक शुद्ध द्वितीयेला गुरुपद पवित्र श्री गुरुग्रंथसाहिबला सोपवून त्यांनी देहधारी गुरू परंपरा संपुष्टात आणली. ७ ऑक्टोबर १७०८ रोजी त्यांनी नांदेड येथेच देह ठेवला. त्यांच्या पावन वास्तव्याच्या पाऊलखुणा शहर आणि परिसरातील

गुरुद्वारात पाहायला मिळतात.

तख्त सचखंड श्री हुजूरसाहिब- श्री गुरू गोविंदसिंग यांनी गुरूद्वारा नगिनाघाट येथील नदी किनाऱ्याच्या वास्तव्यादरम्यान बाण चालवून आपल्या तपश्चर्येचे स्थान निश्चित केले. त्याच ठिकाणी या गुरूद्वाराची स्थापना करण्यात आली असून, कार्तिक शुद्ध द्वितीया विक्रमी संवत् १७६५ मध्ये याच ठिकाणी श्री गुरू ग्रंथसाहिबची गुरुस्थानी स्थापना झाली. प्रमुख पाच अकाल तख्तपैकी श्री हुजूरसाहिब एक आहे. श्री हुजूर साहिबमध्ये

ऐतिहासिक नगरी नांदेड

बैसाखी महल्ला (उत्सव), दशहरा महल्ला, दिवाली महल्ला, होला महल्ला, महल्ला गरुयाई (कार्तिक शुद्ध द्वितीया) आणि महल्ला गुरुपर्व आदी उत्सव साजरे केले जातात. यावेळी निघणारी 'हल्लाबोल' मिरवणूक पर्यटकांसाठी विशेष आकर्षण आहे. या मिरवणुकीत पारंपरिक शस्त्रास्त्रांचे नेत्रदीपक खेळ पाहायला मिळतात.

गुरुद्वारा मालटेकडीसाहिब

गुरुद्वारा मालटेकडीसाहिब तख्त सचखंडपासून ३ मैल अंतरावर नदीकिनारी आहे. श्री गुरु गोविंदसिंग यांनी गुरुद्वारा संगतसाहिब येथे वाटलेले धन याच ठिकाणाहून आणले. गुरुद्वाराला चकरी-माल आणि मालाटिका म्हणूनही ओळखले जायचे. श्री गुरुनानक देव यांनी बिदरला जाताना येथे मुकाम केला होता.

गुरुद्वारा संगतसाहिब

नांदेड आगमनानंतर श्री गुरुगोविंदसिंग यांनी संगतसाहिब येथे काही काळ वास्तव्य केले. पंजाबातील सेना, गुरूकडे पगाराची मागणी करत असताना मालटेकडीसाहिबमधूनच धन मागवून त्यांनी आपल्या व बहादूरशाहाच्या सैन्याला वाटले.

गुरुद्वारा शिकारघाटसाहिब

तख्त सचखंडसाहिबपासून १२ कि.मी. अंतरावर गुरुद्वारा शिकारघाटसाहिबची सुंदर संगमरवरी इमारत उभी आहे.

गुरुद्वारा मातासाहिब

गुरुद्वारा शिकारघाट आणि हिराघाटच्या मधोमध खालसा पंथाच्या मातासाहिब कौर यांचे तपोस्थान आहे. श्री गुरुगोविंदसिंग नांदेड येथे असताना मातासाहिब याच ठिकाणी तपश्चर्या करायच्या. ते शिकारीनंतर या ठिकाणी भोजन ग्रहण करायचे. गुरुद्वाराची लंगर प्रथा तेव्हापासून सुरू आहे.

गुरुद्वारा हिराघाटसाहिब

बहादूरशाहा बादशहा, मराठे आणि कामबक्ष यांच्यातील संघर्ष संपुष्टात आणण्यासाठी श्री गुरु गोविंदसिंगजी यांच्याबरोबर दक्षिणेत गेला असता त्याने गुरूना मूल्यवान हिरा भेट दिला. त्यांनी तो गोदावरीच्या पात्रात फेकला व या ठिकाणी बादशहाच्या अहंकाराचे हरण केले.

गुरुद्वारा नगिनाघाटसाहिब

गुरुद्वारा बंदाघाटपासून २ फर्लांग अंतरावर हा गुरुद्वारा आहे. एका शिखाने श्री गुरुगोविंदसिंग यांना दिलेला मूल्यवान अलंकार (नगिना) गुरुजींनी नदीत फेकला व नदीच्या पात्रात त्या शिखाला असंख्य दागिन्यांचे दर्शन घडविले.

गुरुद्वारा बंदाघाटसाहिब

श्री गुरु गोविंदसिंगजींनी महंत माधवदास यांना अमृतधारी बनवून त्यांचे गर्वहरण केले व त्याचे नाव

अप्रतिम होट्टल

राष्ट्रकुटांचा कलाविष्कार जसा कंधारला पाहायला मिळतो तसा चालुक्य शिल्पशैलीचा वारसा देगलूर तालुक्यातील होट्टल या चालुक्यनगरीने जोपासलेला आढळतो. इसवीसनाच्या ११ व्या शतकात कल्याणीच्या चालुक्यांचा प्रभाव नांदेड परिसरावर होता. पोट्टलनगरी म्हणजे आजचे होट्टल हे गाव, त्यांच्या राज्यातले महत्त्वाचे ठाणे. इथे तीनशे वर्षातले म्हणजे ११ व्या, १२ व्या आणि १३ व्या शतकातले चार शिलालेख सापडले आहेत. त्या काळातला अप्रतिम कलाविष्कार पाहायचा तो इथल्या सिद्धेश्वर मंदिराच्या बाह्य भिंतीवरील कलादालनातून. सिद्धेश्वर मंदिर गावाच्या पश्चिमेला असून, मंदिराची रचना ताराकृती आहे. समोर मुख्य मंडप आणि दोन्ही बाजूस अर्ध मंडप आहे. मधोमध कलात्मक सभामंडप आहे. तसेच अंतराळ आणि गर्भगृह अशा अन्य रचना आहेत. येथील नंदीमंडपात असलेल्या शिलालेखावरून या मंदिराची रचना वन्ही कुळातील राजाच्या सहकार्याने केल्याचे लक्षात येते. हा शिलालेख सहाव्या विक्रमादित्याच्या काळातील आहे. शिल्पकाराच्या अभिव्यक्ती सामर्थ्यापुढे नतमस्तक व्हावे अशी एकापेक्षा एक सरस मूर्तिशिल्पे इथे पाहायला मिळतात.

गुरुबक्षसिंग (पोटनाव बंदासिंग बहादूर) ठेवले. या बंदा बहादूरने मोगलांविरुद्ध मोठा पराक्रम गाजवला व पंजाबात खालसा पंथाचे निशाण फडकावले. त्याच्याच नावाने हा गुरुद्वारा असून, बंदासिंगांच्या शौर्याची साक्ष देत आहे.

गोविंदबागमधील लेझर शो

गुरुद्वारा गोविंदबाग परिसरात श्री गुरु गोविंदसिंगजी दुपारी विश्रांती घेत असत. या ठिकाणी सुंदर उद्यानाची निर्मिती करण्यात आली आहे. विविध प्रकारच्या आकर्षक फुलांनी सजलेल्या या उद्यानातील लेझर शो भाविक आणि पर्यटकांचे प्रमुख आकर्षण ठरत आहे. या भव्य शोद्वारे शीख धर्माचा इतिहास प्रस्तुत केला जातो. सायंकाळी ७ वाजता या शोची सुरुवात होते. ५० मिनिटांच्या लेझर शोमध्ये संगीतावर चालणारे रंगीत कारंजे आणि हिंदी व पंजाबी भाषेतील इतिहासाचे सादरीकरण पर्यटकांसाठी विशेष आकर्षण असते.

श्रीक्षेत्र माहूरगड

नांदेडपासून १४० किलोमीटर अंतरावर असलेले

महाराष्ट्रातील असंख्य भाविकांचे श्रद्धास्थान म्हणजे श्रीक्षेत्र माहूरगड देवीच्या साडेतीन पीठांपैकी माहूरचे श्री रेणुकादेवीचे स्थान पूर्ण पीठ मानले जाते. समुद्रसपाटीपासून २६०० फूट उंचीवर असलेल्या दोन शिखरांच्या टोकावर श्री दत्तात्रय आणि रेणुकादेवीचे स्थान आहे. गडाच्या परिसरात माता अनसूया आणि परशुरामाचे मंदिर आहे. गोंडांच्या आदिवासी राज्याची राजधानी आणि ऋषीमुनींची तपोभूमी म्हणूनही माहूरचे प्राचीन काळापासून महत्त्व आहे. नवरात्रात माहूरगडावर मोठा उत्सव असतो. ललिता पंचमीला देवीची सुशोभित मूर्ती पाहण्यासाठी भाविकांची गर्दी होते. पूजेनंतर दिला जाणारा 'तांबूल प्रसाद' हे इथले वैशिष्ट्य आहे.

माहूर किल्ला

नांदेड जिल्ह्यातील माहूर गावापासून दक्षिणेस उंच अशा दोन टेकड्यांवर किल्ल्याचे बांधकाम करण्यात आले आहे. १२ व्या शतकात देवगिरीचे राजा रामदेव यांनी माहूरचा भव्य किल्ला जिंकून आपल्या ताब्यात घेतला व किल्ल्याच्या दुसऱ्या

तटबंदीचे बांधकाम केले. या भव्य किल्ल्यात सदैव पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था व्हावी म्हणून इंजाळा (ब्राह्मतीर्थ) हा तलाव बांधण्यात आला, तो तलाव आजही कायम आहे. किल्ल्यात हत्ती दरवाजा, बारुदखाना, महाकाली बुरुज, धनबुरुज (दलबुरुज) यासह अनेक बुरुज आजही जसेच्या तसे आहेत.

माहूरची पांडवलेणी

माहूरच्या जुन्या बसस्टँडजवळ असलेल्या टेकडीच्या एका भागात लेणी कोरण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो. टेकडीचा प्रस्तर हा लेणी स्थापत्य व शिल्परचना योग्य न वाटल्यामुळे काम अर्धवट सोडलेले आहे. एक प्रचंड सभागृह आणि त्यात गाभारा कोरण्यात आला आहे. ही लेणी राष्ट्रकूटकालीन असावी असा तज्ज्ञांचा अंदाज आहे. गाभार्यात भव्य शिवलिंग आहे. ही लेणी पांडवलेणी म्हणून संबोधिली जाते.

कंधारचे ऐतिहासिक वैभव

इसवीसनाच्या १० व्या शतकातले प्राचीन कंधारपूर आज पूर्णपणे बदलले असले तरी पावलपोवली विखरून पडलेले प्राचीन कला अवशेष आणि शांतीघाटावरील तत्कालीन शिलालेख महाराष्ट्राच्या प्राच्यपरंपरेची आठवण करून देतात.

कंधारचा किल्ला

महाराष्ट्रातील भुईकोट किल्ल्यांमध्ये कंधारचा किल्ला सर्वात मोठा आहे. किल्ल्याचा विस्तार सुमारे २४ एकराचा आहे. या जागेभोवती प्रचंड कोट बांधलेला आहे. संपूर्ण किल्ल्याभोवती १८ फूट रुंद १०० फूट रुंदीचा खंदक आहे. या खंदकास लागून असलेली किल्ल्याची भिंत १२० फूट उंचीची आहे. किल्ल्यास सुमारे बाराशे वर्षांचा इतिहास आहे. राष्ट्रकूटकालीन वास्तुपुरुषाच्या भव्य शिल्पाचे अवशेष कंधारच्या प्राच्य कलावैभवाची साक्ष देतात.

शांतीघाटावरील शिल्पवैभव

प्राचीन कंधारपुरातील शिल्पाविष्कार पाहायचा

तो इथल्या अप्रतिम मूर्तीशिल्पातून. शहरभर विखरून पडलेली ही प्राचीन शिल्पे शांतीघाटावरील एका इमारतीत संग्रहित करून ठेवली आहेत. या शिल्पसंग्रहातील सहस्रकोटी स्तंभ, सप्तमातृकांची प्रचंड मूर्तीशिल्पे, लज्जागौरी,

चालुक्यकालीन शिलालेख

होट्टल आणि परिसरात हजार, आठशे वर्षांपूर्वीच संस्कृत भाषेतले आणि कन्नड व मराठी लिपीत कोरले गेलेले अनेक शिलालेख चालुक्यकालीन इतिहासाच्या स्मृती उराशी बाळगून आहेत. चालुक्य काळातील सर्वात मोठे हिस्टॉरिकल डॉक्युमेंटेशन नांदेडमध्ये झाले आहे. नांदेड जिल्ह्यात चालुक्यकालीन ४० शिलालेख आहेत. एकूण शिलालेखांपैकी ४ शिलालेख होट्टल येथे पाहायला मिळतात. -

लक्षणीय आहेत.

कंधारचा दर्गा

इसवीसन १३४८ च्या दरम्यान सैदुद्दीन रफाई ऊर्फ हाजी सरवर मकदूम सय्या या नावाचे अवालिया कंधारला आले. त्यांचा इंतखाल कंधारलाच झाला. त्यांचा दर्गा हाजी सय्या दर्गा म्हणून आज प्रसिद्ध आहे. येथील उरूसही हिंदू-मुस्लीम भाविकांचे आकर्षण राहिला आहे.

सहस्रकुंड धबधबा

नांदेड जिल्ह्यात हिमायतनगर तालुका ओलांडून किनवट तालुक्यात प्रवेश केल्यावर इस्लापूरपासून ४ कि.मी. अंतरावर सहस्रकुंड धबधबा आहे. नांदेडहून रेल्वेमार्गानेदेखील येण्याची सुविधा आहे. पैनगंगा नदीवरील हा आकर्षक धबधबा पर्यटकांसाठी विशेष आकर्षण आहे. प्राचीन आख्यायिकेनुसार या ठिकाणास प्रभू परशुरामाचा पदस्पर्श झाल्याचे मानले जाते. २०

मीटर उंचीवरून कोसळणारा धबधबा पाहून 'नांदेडचा नायगरा' अशी उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया पर्यटक व्यक्त करतात. तीन वेगवेगळ्या ठिकाणांहून फेसाळणारे पाणी खोल कुंडात (यात अनेक कुंडांचा समावेश असल्याचे सांगितले जाते) पडताना उडणारे बारीक तुषार दूरपर्यंत पसरतात. जुलै ते ऑक्टोबर हा सहस्रकुंडाला भेट देण्यासाठी आदर्श कालावधी आहे. विशेषतः पडत्या पावसात या ठिकाणी अनोखे सृष्टीसौंदर्य अनुभवायला मिळते.

निसर्गरम्य काळेश्वर

श्रीक्षेत्र काळेश्वर हे नांदेड शहराला लागून असलेले शांत निवांत तीर्थक्षेत्र आहे. श्री सचखंड साहिब गुरुद्वाराला भेट देणारे पर्यटक गोदामाईचे सौंदर्य अनुभवण्यासाठी काळेश्वर किंवा नगिनाघाटला आवर्जून भेट देतात. गुरु-ता-गद्दी सोहळ्याच्या निमित्ताने नदीतटाचा विकास करण्यात आल्याने इथल्या सौंदर्यात भर पडली आहे.

नांदेड-लातूर रस्त्यावर शहरापासून ७ किलोमीटर अंतरावर असलेल्या श्री गुरुगोविंदसिंग अभियांत्रिकी महाविद्यालयाच्या समोर काळेश्वरला जाण्यासाठी भव्य कमान आहे. काळेश्वर मंदिरापाशी येताच अप्रतिम निसर्गसौंदर्य अनुभवायला मिळते.

मंदिर अत्यंत प्राचीन आहे. मंदिर उभारणीचे संदर्भ मध्ययुगातील असल्याचे सांगितले जाते. हे मंदिर यादवकालीन कलेचा नमुना आहे. मूळ मंदिर १३ व्या शतकातील असून, २० व्या शतकात त्याचा जीर्णोद्धार करण्यात आला. तर पुराणकाळातील कथाही येथे प्रचलित आहे. डॉ. शंकरराव चव्हाण विष्णुपुरी प्रकल्पाच्या अथांग जलाशयात सायंकाळच्या वेळी नौकाविहाराचा मनमुराद आनंद लुटता येतो. या ठिकाणी बोटिंगची व्यवस्था करण्यात आली आहे. सूर्यास्ताच्या वेळी जलाशयाचे रूप अत्यंत मोहक असते.

श्रीक्षेत्र माळेगाव यात्रा

खंडोबा हे महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या दोन्ही प्रदेशातील बहुसंख्य जनतेचे कुलदैवत आहे. मल्हारी, मल्हारीमार्तंड, म्हाळसाकांत, मैलार, मैराळ अशी नावे असलेल्या खंडोबारायाची महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात एकूण १२ स्थाने आहेत. त्यापैकी नांदेड जिल्ह्याच्या लोहा तालुक्यातील माळेगाव हे एक तीर्थक्षेत्र आहे.

'माळेगावच्या माळावरी, चारी बुरुजा बराबरी तिथे नांदतो मल्हारी, देव गं मल्लवाश्र'

श्रीक्षेत्र माळेगावचा खंडोबा म्हणजे लोकांचा देव. नांदेड-लातूर मार्गावर असलेल्या माळेगावला

बिलोलीची मशीद

औरंगजेबाच्या काळातील एक मशीद बिलोली येथे आहे. औरंगजेबाच्या सैन्यातील अधिकारी हजरत नबाब सरफराजखान याचा दर्गा या मशिदीत बांधला गेला. ही वास्तू पूर्णपणे दगडी बांधणीची असून, चारमिनार व घुमट विशेष लक्षणीय आहेत. या मिनारावर साखळीच्या आकाराचे शिल्पकाम आढळते. या मशिदीच्या जवळ एका कोपऱ्यात चौकोनी आकारातील कुंड बावर आहे.

लातूर आणि परभणी जिल्ह्यांच्या सीमा लागूनच आहेत. माळावर वसलेल्या या गावात प्रवेश करताच खंडोबाच्या मंदिराच्या परिसरातील भव्य कमान नजरेस पडते. कमानीच्या उजव्या हातास मंदिराची इमारत आहे. मंदिराचे बांधकाम सतराव्या शतकातील आहे.

माळेगावची यात्रा दरवर्षी मार्गशीर्ष (कृ.) महिन्याच्या १४ व्या दिवशी भरवली जाते. माळेगावची यात्रा ही दक्षिण भारतातली सर्वात मोठी यात्रा समजली जाते. यात्रेदरम्यान लोककला आणि मल्लाना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून कलामहोत्सव आणि कुस्त्यांच्या दंगली आयोजित करण्यात येत असतात. ही यात्रा उत्कृष्ट प्रतीच्या पशुधनाच्या व्यापारासाठी देशात प्रसिद्ध आहे. नांदेडचे स्थानिक लाल कंधारी वळूदेखील येथील पशुप्रदर्शनाचे प्रमुख आकर्षण असते. येथील घोड्यांचा व्यापार विशेष प्रसिद्ध आहे.

यात्रेच्या वेळी भरविली जाणारी जातपंचायत हे या यात्रेचे खास वैशिष्ट्य आहे. अत्यंत सोप्या पद्धतीने या पंचायतीसमोर गोसावी, गारुडी, घिसाडी, जोशी, कोल्हाटी, मसनजोगी, नंदीवाले, पांगूळ, वासुदेव, वैदू आदी समाजातील नागरिकांच्या समस्या मांडण्यात येतात व त्यावर निर्णय होतो. अनेक अभ्यासकांसाठी हा आकर्षणाचा विषय आहे. यात्रेतील बाजारही पर्यटकांचे आकर्षण आहे.

शिऊरच्या लेण्या

नांदेड जिल्ह्यातील हदगाव तालुक्यात पैनांगेच्या काठी, नांदेडच्या उत्तरेला साधारण ७० कि.मी. अंतरावर शिऊर नावाचे एक लहानसे खेडेगाव आहे. या गावाच्या नैर्ऋत्येला एक लहानसा डोंगर असून, गावाकडील डोंगरउतरणीचा भाग कोरून तीन लेण्यांचा एक समूह येथे कोरण्यात आला आहे.

टेकडीच्या पूर्वदिशेला १०० फुटांत तीन लेण्या कोरण्यात आल्या आहेत. लेण्यामधील गर्भगृहाचा आकार ओबडधोबड आहे. लेण्यांमधील पुतनावधाचे शिल्प व महिषासुरमर्दिनीचे शिल्प तसेच गर्भगृहाची रचना लेणी निर्मितीचे टप्पे दर्शविणारी आहे. भारतीय स्थापत्य कलेच्या विकासाच्या अभ्यासासाठी या लेण्यांना एक अनन्यसाधारण महत्त्व

आहे.

उनकेश्वरचे प्राचीन शिलालेख

किनवट तालुक्यातील उनकेश्वर तथा उनकदेव येथे रामचंद्र यादवाच्या काळातला शिलालेख आहे. प्राचीन मराठी कोरीव लेखातील एक महत्त्वपूर्ण लेख म्हणून याचा उल्लेख करावा लागेल. इ.स.१२८०-८१ सालातील हा शिलालेख म्हणजे नांदेड परिसरातील शेवटचा यादवकालीन शिलालेख आहे. या ठिकाणचे देऊळ बांधल्याचा संदर्भ या शिलालेखात आहे. येथील गरम पाण्याचे कुंड प्रसिद्ध आहे.

मुखेडची ऐतिहासिक बारव

नांदेडपासून ८५ किलोमीटर अंतरावर असणाऱ्या मुखेड शहरात राष्ट्रकुट चालुक्यकालीन स्थापत्याचे नमुने पाहायला मिळतात. येथील दशरथेश्वर मंदिर आणि नागनाथ मंदिरात उत्कृष्ट शिल्पकला पाहायला मिळते. सुंदर अशा बारवसाठी मुखेड प्रसिद्ध आहे. दहाव्या आणि अकराव्या शतकातील मंदिरे तीर्थकुंडांशेजारी स्थापित झालेली दिसतात. त्यानंतरच्या काळातही अशा प्रकारची स्थापत्यकला अस्तित्वात होती. या तीर्थकुंडांना बारव म्हटले जाते. मुखेडमध्ये अशाच स्वरूपाचे बारव दशरथेश्वर मंदिराच्या उजव्या बाजूस आहे.

शंखतीर्थ

नांदेडपासून २० किलोमीटर अंतरावर असणारे शंखतीर्थ गाव गोदावरीच्या तटावर वसलेले आहे. विशिष्ट प्रकारचे शंख या ठिकाणी आढळतात. गोदावरीचे नाभिस्थान हेच असल्याचे सांगितले जाते. चालुक्यकालीन स्थापत्यकलेचा सुंदर नमुना असलेले नरसिंहाचे मंदिर येथे आहे. मंदिराजवळच आमदुरा बंधान्याच्या जलाशयामुळे मंदिर परिसराच्या सौंदर्यात भर पडली आहे.

निवास व्यवस्था

देवगिरी शासकीय विश्रामगृह	०२४६२ -२५२५००
अजंठा / एतोर शासकीय विश्रामगृह	०२४६२ -२५४७००
तपोवन, शासकीय विश्रामगृह	०२४६२ -२५४१५०
शासकीय विश्रामगृह, माहूर	०२४६० -२६८४३५
शासकीय विश्रामगृह, किनवट	०२४६९ -२२२०४७
पंजाब भवन	०२४६२ -२४४१६६
श्री गुरुगोविंदसिंगजी एनआरआय यात्री निवास	०२४६२ -२३४९०२
महाराज रणजीतसिंगजी यात्री निवास	०२४६२ -३१३५१७
सचखंड परिसर	०२४६२ -२३४९०३
गुरू रामदास यात्री निवास	०२४६२ -२३४९०१
पर्यटन विषयक माहिती अधीक्षक गुरुद्वारा बोर्ड	०२४६२ -२३४८१३, २४३५५९
सुरेश जाँधळे (इन्टॅच नांदेड)	०२४६२-२२६३२९

नांदेडची भटकंती करतांना गोरठा येथील दासगणू महाराजांची समाधी, नांदेड परिसरातील रत्नेश्वरी देवीचे मंदिर, महाविहार बावरीनगर, राहेरचे नृसिंह मंदिर आदी पर्यटनस्थळांनाही आवर्जून भेट द्यावी. पर्यटनासोबत वारंग्याची खिचडी आणि लोह्याच्या दही-धपाट्याची लज्जतही पर्यटकांना चाखता येते. पर्यटकांसाठी गुरुद्वारा परिसरात निवास व्यवस्था होऊ शकते.

नांदेड दर्शन...

नांदेड जिल्हा रेल्वे, रस्ते आणि विमानसेवेने जोडला गेला आहे. येथून मुंबई, नागपूर आणि दिल्लीसाठी नियमित विमानसेवा आहे. रेल्वेद्वारे नांदेड, हैद्राबाद, तिरुपती, बंगळूरु, दिल्ली, अमृतसर, मुंबई, पुणे, नागपूर आदी शहरांशी जोडले गेले आहे. नांदेड जिल्हा रस्त्यांद्वारे राज्यातील इतर शहरांसह कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश आदी राज्यांशी जोडला गेला आहे.

नांदेडला पर्यटनासाठी येताना पहिल्या दिवशी नांदेड परिसरातील प्रमुख गुरुद्वारांना भेट देऊन सायंकाळी काळेश्वर मंदिर परिसरातील शंकरसागर जलाशयाच्या निसर्गरम्य परिसराला भेट देता येते. सायंकाळी ६ च्या सुमारास श्री हुजूरसाहिब सचखंड गुरुद्वारा येथे मुख्य प्रार्थनेनंतर श्री गुरुगोविंदसिंग यांची शस्त्रे भाविकांना दाखविली जातात.

दुसऱ्या दिवशी पहाटे लवकर निघाल्यास माहूरला (१३० कि.मी.) निवांतपणे शांततेत श्री रेणुकादेवीचे दर्शन घेता येते. तसेच साधारण ३ तासांत लेणी, किल्ला, दत्तशिखर, अनसूया मंदिर आदी स्थानांना भेट देता येते. येथूनच दुपारी उनकेश्वर येथील गरम पाण्याचे झरे व त्यानंतर (पावसाळा असल्यास) सहस्रकुंड धबधब्याचे मनोहारी रूप अनुभवता येते. रात्री नांदेडला मुक्काम सोईचा ठरतो. माहूर अथवा किनवटला मुक्काम केल्यास इतिहासप्रेमींना केदारगुडा आणि शिऊरच्या लेण्यांना भेट देणे शक्य होते.

तिसऱ्या दिवशी सकाळी कंधार किल्ला आणि प्रसिद्ध दर्याला भेट देता येते. त्यानंतर बिलोली येथील मशिदीस भेट देऊन सायंकाळी होडल येथील सिद्धेश्वर मंदिरातील अप्रतिम शिल्पकला पाहता येते. नांदेडच्या शेजारच्या जिल्ह्यातील औंढा नागनाथ आणि परळी वैजनाथ तसेच बासर येथील प्रसिद्ध सरस्वती मंदिरास नांदेड मुक्कामी राहून भेट देणे शक्य होते.

संपर्क : ९४०४६७०८८७

आ

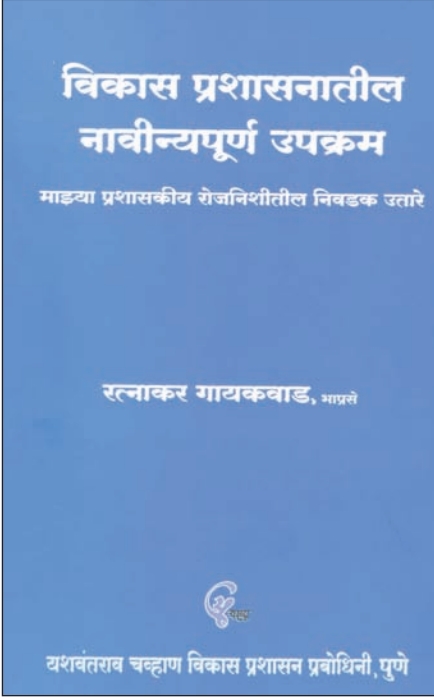
पल्या ३६ वर्षांच्या प्रशासकीय कारकिर्दीत सहायक जिल्हाधिकारी पदापासून

राज्याच्या मुख्य सचिव पदापर्यंत पोहोचलेले रत्नाकर गायकवाड यांनी लिहिलेल्या 'विकास प्रशासनातील नावीन्यपूर्ण उपक्रम : माझ्या प्रशासकीय रोजनिशीतील निवडक उतारे' या यशदाने प्रकाशित केलेल्या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती लवकरच संपल्याने अल्पावधीतच दुसरी आवृत्ती काही नवीन अनुभवांसह यशदाच्या वतीने प्रकाशित करण्यात आली. प्रस्तुत पुस्तक सामान्यांपासून प्रशासनात येणाऱ्या नवीन अधिकाऱ्यांना प्रेरणा देत आलं आहे.

या पुस्तकात गायकवाड यांनी भूषविलेल्या १८ विविध प्रशासकीय पदांवर काम करताना आलेले अनुभव कथन केले आहेत. एक प्रशासकीय अधिकारी प्रबळ इच्छाशक्ती अन् विकासाच्या ध्यासापायी केवढे मोठे काम करू शकतो याचं उत्तम उदाहरण म्हणजे रत्नाकर गायकवाड. अशा आदर्श प्रशासकाच्या अनुभवांचा ठेवा म्हणजे प्रस्तुत पुस्तक.

खरेतर, हे पुस्तक म्हणजे गोरगरीब, नडलेल्या समाजासाठी एक महत्त्वाचे साधन ठरू शकते.

वाचू आनंदे

अमरावती येथे १९८१-८२ मध्ये मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून काम करण्याच्या अनुभवाबद्दल लिहिले आहे. त्यांची स्वतंत्रपणे काम करण्याची ती पहिली नियुक्ती होती. तत्पूर्वी त्यांनी नाशिक आणि मुंबई उपनगर येथे सहायक जिल्हाधिकारी म्हणूनही काम पाहिले. परंतु, अमरावतीमध्ये एक वर्षांच्या कालावधीत त्यांनी जिल्हा परिषदेमध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणले. तेथील २५० शिक्षकांच्या भरतीचे आव्हानात्मक आणि अवघड काम याबद्दलचा त्यांचा अनुभव वाखाणण्याजोगा आहे.

त्यानंतर १९८२ मध्ये खऱ्या अर्थाने त्यांच्या प्रशासकीय कारकिर्दीला सुरुवात झाली. गडचिरोली हा जिल्हा नव्यानेच अस्तित्वात आला होता. या जिल्ह्याचे पहिले जिल्हाधिकारी होण्याचा मान त्यांना मिळाला. या ठिकाणी त्यांनी ३ वर्षांत संपूर्ण जिल्ह्यामध्ये विशेषतः आदिवासींच्या कल्याणासाठी मोठे काम केले. त्यामध्ये आदिवासींसाठी शाळा सुरू करणे, बायोगॅस संयंत्रांची उभारणी, कुटुंब नियोजन, अल्पबचत कार्यक्रम, ग्रंथालय, नक्षलवादी कारवायांचा बीमोड आदी कामांचा उल्लेख या पुस्तकात आहे. त्यानंतर सोलापूर येथेही पुढील ३ वर्षे त्यांनी जिल्हाधिकारी म्हणून जे काम

प्रशासकांना गुरुमंत्र

त्यांच्या ३६ वर्षांच्या कारकिर्दीतील त्यांनी शब्दबद्ध केलेले हे अनुभव कोणाही सर्वसामान्य व्यक्तीस प्रशासकीय अधिकाऱ्याची जबाबदारी पेलण्याची क्षमता, परिस्थितीला सामोरे जाण्याचे धैर्य अन् सर्वसामान्यांविषयीच्या तळमळीची आस काय असते हे समजण्यास पुरेसं ठरू शकतं. हे पुस्तक वाचून कोणीही सर्वसामान्य माणूस गायकवाड साहेबांनी अमूक एक समस्या अशा प्रकारे सोडविली होती. तुम्हीही आमच्यासाठी असे काम करा, असे सूचित करू शकतो.

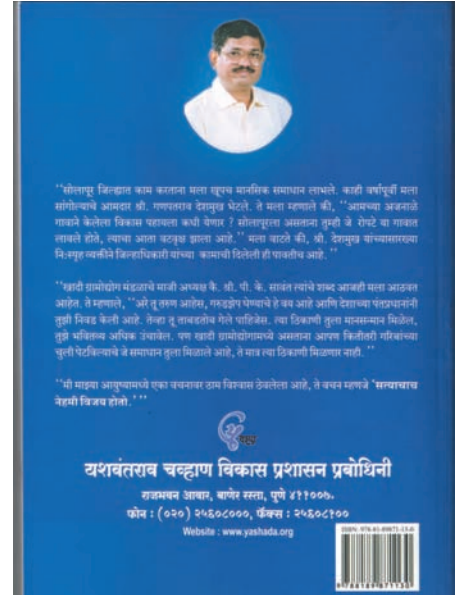
प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी विशेषतः भारतीय प्रशासन सेवेतील अधिकाऱ्यांनी मनात आणले तर कितीही अडचणी आल्या तरी त्यावर मात करण्यासाठी त्यांना अनेक संधी निर्माण करता येऊ शकतात. जर एखाद्या घटनेकडे मनापासून, संवेदना जागृत ठेवून आणि योग्य दृष्टीने पाहण्याची

इच्छाशक्ती बाळगली तर जनतेच्या हिताच्या अनेक बाबी प्रभावीपणे हाताळता येऊ शकतात व त्यातून समाजासाठी बरेच काही साध्य करता येऊ शकते. सध्या प्रशासनात कार्यरत असलेल्या अन् नव्याने प्रशासनात येऊ इच्छिणाऱ्या अधिकाऱ्यांना हे पुस्तक नक्कीच मार्गदर्शक ठरू शकते.

बबन जोगदंड

१९७५ पासून सनदी सेवेत असलेले गायकवाड यांचा

लौकीक कडक शिस्तीचे, गतिमान कामाचा आग्रह धरणारे, निष्कलंक चारित्र्याचे, प्रामाणिक, कल्पक, नियोजक आणि हाती घेतलेले काम कुठलेही अतिरिक्त साधनसामग्री, मनुष्यबळ वा निधीची मागणी न करता सचोटी व प्रामाणिकतेच्या बळावर करणारे अधिकारी असा आहे. म्हणून त्यांना पंतप्रधान कार्यालयापासून राज्याच्या मुख्य सचिवापर्यंत काम करण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. त्यांनी या पुस्तकाच्या पहिल्याच प्रकरणात

केले त्याची आजही लोक प्रकर्षाने आठवण काढतात. सोलापूरमध्ये जिल्हाधिकारी असताना अनेक गावांत त्यांनी रात्री मुक्काम करून लोकांच्या समस्या जाणून घेऊन त्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला. काही खेडी दत्तक घेऊन तेथे विकासाच्या प्रक्रियेला चालना दिली. त्यानंतर खादी ग्रामोद्योगाचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, पंतप्रधान

कार्यालय दिल्ली येथे संचालक, समाजकल्याण विभागाचे संचालक, सचिव; म्हाडामध्ये उपाध्यक्ष या व अशा अनेक जबाबदाऱ्या त्यांनी समर्थपणे हाताळल्या. जातील तेथे आपल्या कर्तृत्वाची छाप त्यांनी पाडली. सामान्य माणूस हा त्यांनी आपल्या कामाचा केंद्रबिंदू मानला. जे काम केलं ते आजही त्या त्या विभागातील अधिकारी-कर्मचाऱ्यांच्या व सामान्यांच्या स्मरणात आहे.

पुण्यामध्ये २००१ ते २००३ या कालावधीत सहकार आयुक्त म्हणून त्यांनी जे काम केलं ते महाराष्ट्र विसरणार नाही. सहकार खात्यातील भ्रष्टाचाराचे उच्चाटन करून या खात्याला शिस्त लावली. अनेक धनदांडग्यांचा बँका, पतसंस्थांमधील भ्रष्टाचार बाहेर काढल्यामुळे काही जण दुखावले; पण, त्याची पर्वा न करता गायकवाड साहेबांनी लोकांसाठी निरपेक्षपणे काम केले. म्हणून त्यांची या खात्यातील कारकीर्द अधिकच गाजली. त्यापूर्वी पुणे महापालिकेत आयुक्त असताना घनकचरा व्यवस्थापन, शहरातील सिमेंट काँक्रीटचे रस्ते, शनिवारवाड्याचे सुशोभीकरण, विपश्यना केंद्राची स्थापना व शौचालयांची निर्मिती ही कामे आजही उल्लेखनीय ठरली.

त्यानंतर यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा) या संस्थेचा कायापालट करून या संस्थेमध्ये पंचतारांकित सुविधा निर्माण करून या संस्थेला आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे करण्याचे महत्वाचे काम त्यांनी केले. यशदामध्ये अनुसूचित जाती व इतर विद्यार्थ्यांसाठी केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षेच्या मार्गदर्शनाकरिता डॉ. आंबेडकर स्पर्धा परीक्षा केंद्र सुरू करून मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना प्रशासन व्यवस्थेत पाठवण्याचे महत्वाचे काम त्यांनी केले. मध्यंतरीच्या काळात पुणे विद्यापीठाच्या प्रभारी कुलगुरू पदाचा कारभार केवळ ६ महिने त्यांच्याकडे होता. या ६ महिन्यांमध्ये छपन्न निर्णय

त्यांनी घेऊन या विद्यापीठामध्ये विविध बांधकामे, कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्त्या, जयकर ग्रंथालयाच्या इमारतीचे सुशोभीकरण, २०२० व्हिजन डॉक्युमेंट, बौद्ध धर्म व आंबेडकर विचार अभ्यास केंद्र, बॉटनिकल गार्डन, नवीन प्रशासकीय इमारत असे अनेक प्रश्न मार्गी लावले. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण येथे महानगर आयुक्त म्हणून २००७ पासून गायकवाड साहेब कार्यरत होते. या चार वर्षांच्या कार्यकाळात त्यांनी मुंबईचा चेहरा-मोहरा बदलू शकतील असे अनेक प्रकल्प मार्गी लावले. त्यातील सर्वात महत्वाचे जे दोन प्रकल्प आहेत यामध्ये मोनोरेल, मेट्रोरेल, स्कायवॉक यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.

या पुस्तकात वरील नमूद केलेल्या सर्व कामांचा लेखाजोखा आहे व ही कामे करताना त्यांना आलेले सर्व अनुभव वाचनीय आणि प्रेरणादायी स्वरूपाचे असे आहेत. हे पुस्तक प्रशासनात येणाऱ्या नवीन अधिकाऱ्यांबरोबरच सर्वांनी आवर्जून वाचावे असेच आहे.

संपर्क : ९८२३३३८२६६

हे पुस्तक कुठे मिळेल?

यशवंतराव चव्हाण विकास प्रबोधिनी (यशदा)

प्रकाशन विभाग, राजभवन आवार, बाणेर रोड, पुणे - ४११००७.

पृष्ठे : २५६ मूल्य : १५०/-

(सवलतीसह रु. १२०/-)

शेतकऱ्यांनी ही पुस्तके वाचायलाच हवीत!

१. Productivity of Water and Land : Dr. Madhav Chitale, Dr. Jayant Patil
२. एका काडातून क्रांती - फुकूओका मासानोबु
३. Indian Agriculture - Prof. V. M. Dandekar
४. महाराष्ट्रातील दुष्काळ आणि जलसंपत्तीचे नियोजन (परिसंवाद) संपादन : डॉ. आण्णासाहेब शिंदे
५. शेती इस्त्राईलची - डॉ. सुधीर भोंगळे
६. कृषिचिंतन - डॉ. सुधीर भोंगळे
७. सिंचन चिंतन - संपादन - डॉ. दि. मा. मोरे
८. सिंचन प्रबोधन - संपादन - डॉ. दि. मा. मोरे
९. आधुनिक सिंचन पद्धती - डॉ. एस.बी. वच्हाडे
१०. पाणी वापराचे तंत्र

- वाल्मी पब्लिकेशन, औरंगाबाद
- ११. दुसऱ्या जल व सिंचन आयोगाच्या अहवालातील शेती पाण्यासंबंधी लिहिलेले चौथे प्रकरण
- १२. कृषी पराशर - ११०० वर्षापूर्वी ऋषी पराशर यांनी लिहिलेला ग्रंथ
- १३. कृषी सुक्ती - काश्यप
- १४. बृहत् संहिता - वराह मिहीर
- १५. कांदा लागवड - डॉ. किसन एकनाथ लवांडे
- १६. उपवन विनोद शूरपाल - शूरपाल
- १७. दूध व्यवसायिका - सुधाकर जोशी
- १८. हरितक्रांती दुसरी (चिंतन) शरद पवार यांची भाषणे
- १९. लिंबुवर्गीय फलोत्पादन - डॉ. विनायक शिवणकर, डॉ. विनोद वंजारी, डॉ. श्यामसिंह
- २०. फळे - रणजितसिंग
- २१. फळझाडांच्या लागवडीची आणि

- फळे टिकवून ठेवण्याची तत्त्वे आणि पद्धती - डॉ. रघवीरलाल नागपाल
- २२. शेतीचे कायदे - शेखर गायकवाड
- २३. शेतीची कारखानदारी - डॉ. डी. एन. कुलकर्णी, डॉ. करुणा कुलकर्णी
- २४. Handbook of Agriculture - Singh
- २५. उपवन विनोद (किंवा वृक्ष आयुर्वेद) शारंगधर पद्धती १३०० वर्षापूर्वी शूरपाल यांनी लिहिलेला ग्रंथ
- २६. Guide to Agriculture in India - Shovam
- २७. एक होता काव्हर् - वीणा गवाणकर
- २८. नीलक्रांतीची पदचिन्हे - डॉ. माधव चितळे
- २९. ICID-Watsave-Edited - Dr. Madhav Chitale

भा

रतात अंदाजे २४ लाख व्यक्ती 'एचआयव्ही'सह जगत आहेत. यामध्ये ३९ टक्के स्त्रिया तर ३१ टक्के युवक आहेत. भारतात प्रौढ व्यक्तीमधील एच.आय.व्ही.चे प्रमाण ०.३४ टक्के आहे. एकूण ९०,००० बालकांचा (०-१८ वयोगट) यात समावेश आहे. देशात एचआयव्हीचे प्रमाण सर्वाधिक असलेल्या ६ राज्यांपैकी महाराष्ट्राची दुसऱ्या क्रमांकावर गणना होते.

महाराष्ट्राची लोकसंख्या ही भारताच्या लोकसंख्येच्या तुलनेत १० टक्के आहे; परंतु, एचआयव्ही संसर्गित लोकांच्या तुलनेत २० टक्के आहे. आपल्या राज्यात अंदाजे ४.२ लाख व्यक्ती एचआयव्ही संसर्गित आहेत. यामध्ये पुरुष, गरोदर स्त्रिया, बालके व युवा वयोगटातील मुलामुलींचा समावेश आहे. राज्यात दरवर्षी एच.आय.व्ही. संसर्गित गरोदर माता अंदाजे ४,००० बालकांना जन्म देतात. राज्यात संसर्गित बालकांपैकी ७,७१२ बालके शासनाद्वारे उपलब्ध असलेल्या सेवा व उपचार पद्धतीचा लाभ घेत आहेत.

एचआयव्ही सहजीवन

जगात लाखो लोक एच.आय.व्ही.सह जगत आहेत. जेव्हा तुम्हांस एच.आय.व्ही. संसर्ग आहे हे समजले तेव्हा तुमच्या मनात कित्येक विचार आले असतील, कधी राग, कधी दुःख, लाज, पश्चात्ताप आणि घृणा हे सर्व स्वाभाविक आहे. अशा परिस्थितीत तुम्हाला गरज आहे ती फक्त योग्य काळजी व देखभाल घेण्याची.

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमाच्या, तिसऱ्या टप्प्याच्या अंतर्गत, महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्थेच्या वतीने एच.आय.व्ही.चा प्रतिबंध व त्यावर नियंत्रण व्हावे तसेच एच.आय.व्ही. पॉझिटिव्ह व्यक्तीचा व त्याच्या कुटुंबीयांच्या जीवनाचा दर्जा उंचावेल, सामाजिक भेदभावाला आळा बसेल व त्यांना आवश्यक सेवा-सुविधांचा लाभ घेता येईल या उद्देशाने अनेक कार्यक्रम/उपक्रम राबविले जातात. यामध्ये एकात्मिक सल्ला व चाचणी केंद्र, माहिती, शिक्षण व संपर्क, अतिजोखमीच्या गटांसाठी कार्यक्रम, रक्त सुरक्षा कार्यक्रम, गुप्त रोग चाचणी व इलाज, कंडोम प्रमोशन, ए.आर.टी. औषधोपचार (ART) इ. सुविधांचा समावेश आहे. तसेच एच.आय.व्ही. पॉझिटिव्ह आढळल्यास ए आर टी औषधोपचार केंद्र, लिंक ए आर टी केंद्र समुदाय व देखभाल केंद्र (CCC) तसेच आधार केंद्र (DIC) हे उपलब्ध आहेत. वरील नमूद केलेल्या केंद्रांमध्ये उपलब्ध असलेल्या सेवा एकत्रितपणे नमूद केलेल्या आहेत.

'एचआयव्ही'सह जगताना...

सुहेल जमादार

एआरटी थेरपी (ART)

राज्यात एकूण ५६ एआरटी केंद्रे कार्यरत असून, चालू वर्षी ९ एआरटी केंद्रे सुरू करण्याचे प्रस्तावित आहे. त्यामध्ये पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधांचा तपशील खालीलप्रमाणे:-

- एचआयव्ही १ आणि २ तसेच सीडी ४ तपासण्याची सुविधा उपलब्ध आहे.
- कौटुंबिक समुपदेशन, औषध उपचाराबाबतीत सातत्य, आहार आणि घरी घेण्यात येणाऱ्या शुश्रूषोसमुपदेशन सेवा.
- जरूरी असणाऱ्या रुग्णांना दीर्घकाळ एआरटी औषधे पुरविणे.
- उपचार दिल्यानंतर सदर उपचारांना मिळणारा योग्य प्रतिसाद आणि जर रुग्ण नियमित औषधे घेत असतील आणि सीडी ४ (CD4 count) स्थिर असेल तर अशा रुग्णांना दोन महिन्यांची औषधे दिली जातात.
- वेळोवेळी प्राथमिक व अत्यावश्यक तपासण्या केल्या जातात. या तपासण्यांमध्ये छातीचा एक्स-रे, पोटाची सोनोग्राफी यांचा समावेश होतो.
- जर रुग्णाला क्षयरोगासाठी (टी.बी.) उपचारांची

आवश्यकता असेल तर त्याला घराजवळील 'डॉट्स' सेंटरमध्ये पाठविले जाते.

- दर सहा महिन्यांना रुग्णांचा सीडी ४ अंक तपासला जातो व निरीक्षण केले जाते.
- संदर्भ सेवा आणि इतर सेवांसाठी अन्य संस्थांशी जोडले जाते.
- एआरटी सुरू करण्यापूर्वी कराव्या लागणाऱ्या तपासण्या.
- दूरगावाहून रेल्वेने येणाऱ्या रुग्णांना प्रवासासाठी भारतीय रेल्वेकडून सवलतीचा अर्ज दिला जातो.
- जेव्हा जेव्हा जरूर / गरज भासेल तेव्हा तेव्हा रुग्णांना विविध वैद्यकीय सेवा असलेल्या हॉस्पिटलमध्ये भरती केले जाते.
- सर्व एआरटी सेंटरमध्ये संधीसाधू आजारांवर विनामूल्य उपचार केले जातात. एआरटी उपचार मोठी माणसे आणि लहान मुले या दोघांनाही दिले जातात.

लिंक एआरटी औषधोपचार केंद्र (एलएसी)

राज्यात एकूण १३२ लिंक एआरटी केंद्र कार्यरत असून, या वर्षी १५ लिंक एआरटी केंद्र सुरू करण्याचे प्रस्तावित आहे. त्यामध्ये पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधांचा तपशील खालीलप्रमाणे:-

→ एआरटीचे उपचारातील सातत्य पाहून रुग्णांना त्यांच्या घराजवळील केंद्रामध्ये उपचार उपलब्ध करून दिले जातात. यामुळे त्यांचा प्रवासाचा वेळ आणि खर्च कमी होतो.

→ रोग प्रतिकार शक्ती कमी असल्यामुळे होणारे संधीसाधू आजार ओळखून त्यावर उपचार करणे.

→ एआरटी उपचारादरम्यान लागणारे सर्वसाधारण उपचार करणे.

→ लिंक एआरटी केंद्रांमधून एकात्मिक समुपदेशन आणि तपासणी केंद्र तसेच सामाजिक संस्था आणि सरकारी कार्यक्रमांशी संलग्नता वाढविणे.

→ मानसिक, भावनिक आधार, आहार, लैंगिकतेतील धोका कमी करणे, घरगुती शुश्रूषा, सामाजिक शिक्षण, रोजगार मिळविणे, एआरटी औषधे मिळण्यासाठी अधिक सुविधा उपलब्ध.

तात्पुरते देखभाल केंद्र (डीआयसी)

राज्यात एकूण २५ तात्पुरती देखभाल केंद्रे कार्यरत आहेत. त्यामध्ये पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधांचा तपशील खालीलप्रमाणे:-

→ मानसिक आणि सामाजिक आधार देऊन स्वबळावर सक्षम करणे.

→ समुपदेशन करणे.

→ गृहभेटी करणे.

→ उपलब्ध असलेल्या सरकारी योजनांबद्दल माहिती पुरविणे व त्यांचा लाभ मिळवून देणे.

→ जनजागृती आणि एच.आय.व्ही. प्रतिबंधात्मक कार्यक्रम राबविणे.

→ बचतगट व दबावगट स्थापन करणे.

→ गटचर्चा आणि एआरटीसाठी सातत्य तसेच संधीसाधू आजार व गुप्तरोगासाठी संदर्भ सेवा उपलब्ध करून देणे.

समुदाय देखभाल केंद्र (CCC)

राज्यात एकूण ३१ समुदाय देखभाल केंद्र कार्यरत असून, त्यामध्ये पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधांचा तपशील खालीलप्रमाणे:-

→ बाह्यरुग्ण आणि अंतरुग्ण विभाग सेवा तसेच विभागांनुसार औषधांची उपलब्धता.

→ २४ तासांसाठी रुग्णांसाठी सेवा/ शुश्रूषा.

→ प्रयोगशाळेतील मूलभूत निदान करण्यासाठीची सेवा.

→ रुग्ण व त्यांची काळजी / शुश्रूषा घेणाऱ्यांसाठी समुपदेशन सेवा.

→ एआरटी केंद्रापासून रुग्णांसाठी प्रवास सेवा.

→ एआरटी केंद्रामध्ये जाण्यासाठी कार्यकर्ता देऊन संदर्भ सेवा.

→ रुग्ण जेव्हा भरती असेल त्यावेळी त्याच्या

बरोबर/ शुश्रूषा देण्यासाठी सोबत राहाणाऱ्याची व्यवस्था.

→ रुग्ण जेव्हा आंतरुग्ण विभागात भरती असेल त्यावेळी रुग्ण व त्याच्या सोबत राहाणाऱ्याची जेवणाची व्यवस्था.

विभागीय बाल एआरटी उपचार केंद्र (RPAC)

राज्यामधील विभागीय बाल एआरटी उपचार केंद्र सायन रुग्णालय, मुंबई येथे कार्यरत आहे. त्यामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या सुविधा खालीलप्रमाणे:-

→ एचआयव्ही संसर्गित बालकांना सर्वांगीण शुश्रूषा.

→ उपचार संबंधित कठीण असणाऱ्या केसचे निदान व व्यवस्थापन.

→ संधीसाधू आजारांचे निदान व उपचार.

→ अंकुर प्रकल्पाच्या माध्यमातून मुलांसाठी

खालीलप्रमाणे-

→ पहिल्या स्तरावरील उपचार असफल ठरले तर दुसऱ्या स्तरावरील उपचार दिले जातात.

→ दुसऱ्या स्तरावरील एआरटी सुरु करण्यापूर्वी वायरल लोड निःशुल्क तपासला जातो.

→ ज्या रुग्णांमध्ये एचआयव्ही २ आणि कावीळ आहे अशा मिश्र आजार असलेल्या रुग्णांना उपचार दिले जातात.

→ निदान करण्यात निपुण असा कर्मचारी वर्ग एचआयव्ही संसर्गीतांच्या सुविधांचे व्यवस्थापन करतात.

→ अन्य एआरटी केंद्रांमधील रुग्ण ज्यांना एआरटी उपचाराने फरक पडत नाही तसेच ज्या रुग्णांना एआरटीचा फायदा दिसून येत नाही अशा रुग्णांसाठी संदर्भ सेवा.

→ संधीसाधू आजारांचे व्यवस्थापन आणि एआरटीमुळे होणारे परिणाम / गुंतागुंत इ.चे उपचार.

→ प्रयोगशाळेतील सर्वसामान्य जैविक रसायन तपासण्या, जीवजंतूचे विश्लेषण आणि मायक्रोबायोलॉजीसाठी प्रयोगशाळेच्या सेवा.

→ 'नारी'च्या मार्गदर्शानुसार एचआयव्ही औषधांच्या प्रतिकार रेझिस्टन्स तपासण्याच्या सुविधा, उच्च दर्जाचे एक्स-रे मशीन, सोनोग्राफी मशीन, सीटी स्कॅन मशीन, एमआरआयची उपलब्धता.

तर समस्त बंधुभिर्निना सांगावेसे वाटते की, वरील सर्व उपक्रमांना आपापल्या परीने खऱ्या अर्थाने यशस्वी करण्यासाठी साथ देऊ या.

संपर्क : ९४२२४२४८५८

सामाजिक सांस्कृतिक कृती कार्यक्रम.

→ प्रथम श्रेणीतील एआरटी उपचारासाठी पर्यायी उपचार व व्हायरल लोड निःशुल्क उपलब्ध.

→ मुले, पालक आणि अन्य नातेवाईक यांच्यासाठी समुपदेशन.

→ तत्काळ सीडी ४ सेवा उपलब्ध.

→ आहारासंबंधी सल्ला, आधार तसेच गरजेनुसार समुपदेशन.

→ अन्य एआरटी केंद्राशी संदर्भ सेवासाठी जोडणे.

→ लहान मुलांसाठी दुसऱ्या स्तरावरील एआरटी उपचार सेवा उपलब्ध.

द्वितीय श्रेणीतील एआरटी औषध उपचार

राज्यातील द्वितीय स्तरावरील एआरटी उपचार पद्धत जे.जे. रुग्णालयात सप्टेंबर-२००८ पासून कार्यरत आहे. तसेच रुग्णांच्या सोयीसाठी अशा प्रकारचे औषधोपचार ३ जिल्ह्यांमध्ये नागपूर, पुणे, औरंगाबाद येथे सुरु करण्यात आले आहेत. त्यामध्ये पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधांचा तपशील

मे २०१२ च्या अंकांमध्ये असे वाचावे

१) 'सात तारखेचं महत्त्व' या लेखामधील पान क्र. ४८ मधील दुसऱ्या परिच्छेदामध्ये दि. ८ ते दि. ५ ऐवजी दि. ८ ते दि. १५ असे वाचावे.

२) 'हवामानाची कुंडली' या लेखातील पान क्र. ४५ मध्ये 'डॉप्लर रडार यंत्रणा' या शिर्षकाखाली चौकटीमध्ये ५००५ किलोमीटर ऐवजी ५०० किलोमीटर असे वाचावे.

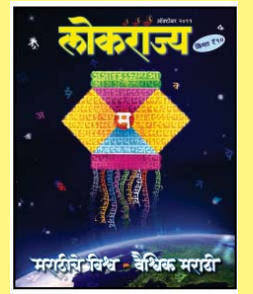
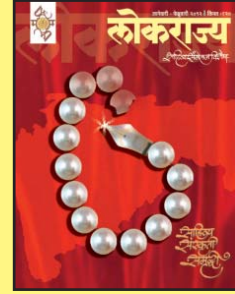
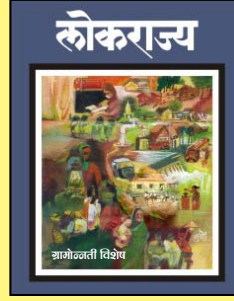
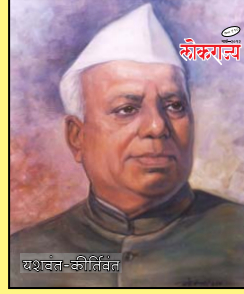
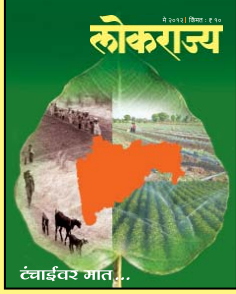
२) 'काळी शाई-हिरवी धरणी' या लेखामध्ये पान क्र. ६५ वरील शेवटच्या परिच्छेदामध्ये विंधन विहीर घेताना २०० मीटर ऐवजी २०० फूट असे वाचावे.

बळीराजाच्या हितासाठी...

- अल्पव्याज दरात पीक कर्ज योजनेच्या व्याप्तीत वाढ, १३८ कोटी रुपयांचा नियतव्यय प्रस्तावित.
- विदर्भातील ६ जिल्हांमध्ये कृषी विकास प्रकल्पासाठी रुपये ४० कोटी ५० लाखाची तरतूद.
- जागतिक बँक साहाय्यत महाराष्ट्र स्पर्धाक्षम कृषी विकास प्रकल्पांतर्गत पणन विषयक पायाभूत सुविधांसाठी रुपये ६५ कोटी ५६ लाख खर्च अपेक्षित.
- महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेसाठी ८५० कोटी रुपये.
- महाराष्ट्र जलक्षेत्र सुधार प्रकल्पांतर्गत कालवे व वितरणप्रणाली पुनःस्थापना व धरणाची सुरक्षा यासाठी रुपये ४०० कोटी रुपये.
- वेगवर्धित सिंचन लाभ कार्यक्रमांसाठी २१२९ कोटी १३ लाख रुपये.
- कोरडवाहू शेतीसाठी २०० कोटी रुपयांचा अतिरिक्त निधी.
- हिवाळी अधिवेशनात कापूस, सोयाबीन व धान उत्पादक शेतकऱ्यांसाठी जाहीर केलेल्या मदतीसाठी आवश्यक निधी उपलब्ध.
- मदतीची रक्कम थेट शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात जमा.
- खतांचा संरक्षित साठा ठेवण्यासाठी २० कोटी रुपयांची तरतूद प्रस्तावित
- शेतकऱ्यांना बीज दरात असलेल्या सवलतीसाठी रुपये २५०० कोटींची तरतूद
- २०१२-१३ मध्ये महावितरण कंपनीचे १ लाख ५० हजार कृषी पंपांच्या विद्युतीकरणाचे उद्दिष्ट
- कृषी पंपांच्या विद्युतीकरणाचा अनुशेष भरून काढण्यासाठी १८५ कोटी रुपयांचा नियतव्यय प्रस्तावित
- पंचायत राज संस्थांमार्फत ० ते १०० हेक्टर सिंचन क्षमतेच्या प्रगतीपथावर असलेल्या लघु पाटबंधारे प्रकल्पांची कामे तातडीने पूर्ण करण्यासाठी ८० कोटी रुपयांचा नियतव्यय सन २०१२-१३ साठी प्रस्तावित
- एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम राबवण्यासाठी ५ वर्षांचा कालावधी ठरवलेला आहे. आतापर्यंत या कार्यक्रमासाठी ४ हजार ४७३ कोटी रुपयांचा निधी केंद्र शासनाने मंजूर केला असून, त्यापैकी रुपये ७२७ कोटी ३१ लाख इतकी रक्कम राज्यास उपलब्ध करून दिली. २०१२-१३ साठी राज्य हिश्याचा १०५ कोटी रुपये नियतव्यय प्रस्तावित.

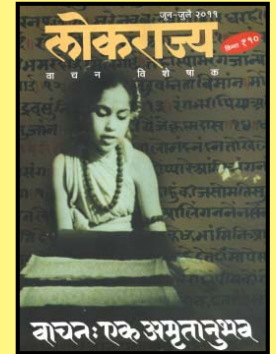
R.N.I.No. 14140/57/Postal Registration No. MH/MR/South - 210/2012-14
Posted at Mumbai Patrika Channel Sorting Office, June 2012.
Date of Publication : 10th of every Month

लोकराज्य
म्हणजे माहिती
आणि ज्ञानाचा अपूर्व ठेवा

लोकराज्य
नव्या रूपात, नव्या स्वरूपात
महाराष्ट्राच्या गावागावात

**५० लाख वाचकांच्या
पसंतीची मोहोर**

प्रती/To :

O.I.G.S. भारत सरकार सेवार्थ

लोकराज्य LOKRAJYA

प्रेषक/From

दिगंबर वा. पालवे

वरिष्ठ सहायक संचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय
महाराष्ट्र शासन, बरक नं. ११, फ्री प्रेस जर्नल मार्ग, मुंबई ४०० ०२१

लोकराज्य हे मासिक महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने मुद्रक व प्रकाशक प्रमोद त्र्यं. नलावडे, महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांनी एच. टी. मीडिया लि. प्लॉट नं. ६, टी. टी. सी. एम. आय. डी. सी. इंडस्ट्रियल एरिया, दिघे, ठाणे-बेलापूर रोड, नवी मुंबई - ४०० ७०८ येथे मुद्रित करून माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२ येथे प्रसिद्ध केले.
मुख्य संपादक : प्रमोद त्र्यं. नलावडे